કુમાર

સંસ્થાપક : રવિશંકર મ. રાવળ

પૂરા પરિવારનું સર્વલક્ષી સુરુચિપૂર્ણ સામયિક

સળંગ અંક ૮૨૭ * વર્ષ ૬૯ * ડિસેમ્બર ૧૯૯૬

તંત્રી : બીરુ પરીખ

જિરૂસલેમમાં આવેલું ઈસુનું પ્રસિદ્ધ અદ્‌ભુત દેવળ

ચોપાટ (સોગઠાબાજી)ની રમત — ચિત્રકાર : અનંત મહેતા

વિષય બહુ સામાન્ય છે પણ ચિત્રકારે તેને તૈલરંગોમાં આગવી રીતે વ્યકત કર્યો છે. તેમાં ચિત્ર-વિષયની રજૂઆત આધુનિકતાભરી હોવા છતાં જૂની ઢબે કરી છે, જે ચિત્રના સંયોજનમાં સ્પષ્ટ થાય છે રમત રમતાં અને રમતથી અલિપ્ત રહેલા પ્રત્યેક માનવપાત્રની બેસવાની, રમત રમવાની ચોપાટનું સોગઠું ખસેડવાની પ્રત્યેક ક્રિયામાં અને તેની રજૂઆતમાં આધુનિક ચિત્રણાની અસર છતાં એની મૂળભૂત લાક્ષણિકતા પણ પ્રકટ થાય છે અને એ જ તો ચિત્રની ખરી વિશેષતા છે.

પૂરા પરિવારનું સર્વલક્ષી સુરુચિપૂર્ણ
સામયિક

કુમાર

વર્ષ ૬૯મું
અંક ૧૨

સ્થાપના : ૧૯૨૪

સૂચના

* કુમાર દર માસની ૧૫મી તારીખે પ્રકટ થાય છે. મહિનાની આખર સુધીમાં અંક ના મળે તો પોતાના વિભાગની પોસ્ટ ઑફિસે તપાસ કર્યા પછી જ જાણ કરવી. જો અંક સિલકમાં હશે તો બીજો મોકલી અપાશે. આવી અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ અંક પ્રકટ થયા પછી એક માસ સુધીમાં મળશે તો જ તેના પર ધ્યાન આપી શકાશે.
* અહીં પ્રકટ થતાં લખાણોમાંના અભિપ્રાયની જવાબદારી તે તે લેખકની છે.
* લેખકોએ પોતાનું લખાણ કાગળની એક બાજુએ, સ્વચ્છ અને સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું.
* સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એકાદ માસમાં અપાય છે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત સમજવી. જવાબી ટપાલખર્ચ ન મોકલવું.
* ગ્રાહકે પોતાના સરનામામાં ગામનો પિન કોડ સ્પષ્ટ અક્ષરે અચૂક જણાવવો. ગ્રાહક નંબર લખવાથી પત્રવ્યવહારમાં વિલંબને ટાળી શકાશે.

ડિસેમ્બર ૧૯૯૬

સાંકળિયું

કુમાર સળંગ અંક ૮૨૭

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી પ્રકાશક : ધીરુભાઈ ઈ. પરીખ
પ્રકાશનસ્થાન : કુમાર કાર્યાલય લિમિ. ૧૪૫૪, રાયપુર ચકલા, પોલીસ ચોકીની પાછળ, બઉવાની પોળ સામે, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧ (ફોન નં. ૨૧૪૩૭૪૫)
પ્રિન્ટર્સ : હરેશ પટેલ, પ્રિન્ટોગ્રાફ, ૩૩૪, સર્વોદય કો. સેન્ટર, સલાપસ રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧ (ફોન નં. ૫૫૦૫૬૫૦)
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૦૦; પરદેશમાં હવાઈ માર્ગે ડૉલર ૨૫ અથવા રૂ. ૭૫૦.
આ અંકની છૂટક કિંમત રૂ. ૧૦-૦૦ + રવાનગી ખર્ચ રૂ. ૨.૦૦

વાચકો લખે છે. ● પ્રતિવર્ષ 'કુમાર'ના વાચકો તરફથી દિવાળી નિમિત્તે અમને શુભેચ્છાના અનેકાનેક પત્રો મળે છે. તેમાં સહુનો પ્રેમાદરભાવ પ્રકટ થતો હોય છે. (અનુસંધાન પૃ. ૭૧૬ ઉપર)

સદ્‌ગત સુવર્ણકાર પિતાને / રવીન્દ્ર પારેખ

(શિખરિણી • સોનેટયુગ્મ)

(૧)

તમારા ફોટા કૈં ક્લિનિક લઈ જૈને પડવતાં
મને લાગ્યું એવું દિવસ નહિ ખેંચાય વધુ કૈં-
હથોડી હાથેથી છટકી ગઈ ને ઘાટ બગડ્યો.
અલંકારો જાણે અટવઈ ગયાં ઘાટ વિણ કૈં-
થયું ધીમે ધીમે હરવું-ફરવું બંધ સઘળું...

કટાતાં ઓજારો તવ કર તણો સ્પર્શ મળશે
રહ્યાં એ આશામાં, પણ નવ બન્યું એય જરીયે
તમે ના ઊઠ્યા કૈં - શરીર સઘળું ઓગળી ગયું...

પ્રવેશ્યું અંગાંગે મરણ, વધતા વાળ સરખું-
ચિતાએ મુકાયું તવ શરીર - સોનું જ નહિ એ!
બને કે કાલે કૈં નૂતન મૂસમાં સોનું તપતાં
અધૂરા દાગીના ઝળહળી ઊઠે ઘાટ બદલી
પિતા! એ રીતે શું તવ શરીર આ અગ્નિ પરસે
નવાં રૂપે પાછું ઝળહળ નહીં થાય કદીયે?

(૨)

નવાં રૂપે પાછું ઝળહળ થશે કોઈ પળમાં,
ઘણું એવું દેહે મરણ પણ લોપી નહિ શકે-
તમે કે'તાં એવું, પણ તટ તજી રાખ વહી જે
કહો એ સંદર્ભે મન મનવવું કેમ કરતાં?
હજી શોધું હું એ ક્ષણ;, મરણથી દૂર રહી જે-
અને લાગ્યું એવું સદગત પિતા છેતરી ગયા.
મનાવ્યું અંતે મેં વિકલ મનને એમ કહીને
કશું ના બાકી રે,' મરણ પછી તો શૂન્ય સઘળું.

તમે છો? તો બોલો, જગત મૃત છે કે અમૃત છે?
કહો બ્રહ્માંડોની ગતિવિધિ વિશે સ્હેજ સરખું!
વગાડો હાથેથી ચપટી જ જરી! શક્ય જરીયે?
વિદેહીને હોતો અનુભવ નથી ભાવિ પળનો-
ફરી ફંફોસ્યું તો ક્લિનિક લઈ જૈ જે ન પડવ્યાં
પડ્યા તો ફોટા કૈં! મૃતક કર હાલે પવનમાં-

ક્યાં છે? / મનહર મોદી

(ગઝલ)

હતો વ્હાલભર્યો અંધાર ક્યાં છે?
પરોવું જાત એવો તાર ક્યાં છે?

તમે હોવા સમા ત્યારે જ લાગો
તમે સમજો તમારો ભાર ક્યાં છે?

પલળવું પણ હવે પહેલા સમું કર્યાં?
હવે વરસાદ ઝરમરદાર ક્યાં છે?

બગીચો એક ડાળે ઊઘડ્યો છે
જુઓ, આ દૃશ્ય વારંવાર ક્યાં છે?

ઘણાં વરસો થયાં ડૂબી જવું છે
અહીં હોવા છતાં મઝધાર ક્યાં છે?

એંધાણી / મનોહર ત્રિવેદી

(ગાન)

એવાં ખોરડાંની રાખજો એંધાણી
સન્તો હો મારા, ઠામઠેકાણાં લિયો જાણી.

ઊઘડતાં ફૂલ જેવી ઊઘડતી આંખ-
હોય નીંદરમાં પોપચે બિડાણી,

પંખીના કંઠ હાર્યે ઝૂલે પ્રભાતિયાં
તુલસીક્યારો જ્યાં ઝીલે પાણી.
સન્તો હો મારા૦

વગડાનો થાક જેનો નીતરતો પંડ્યથી
ન્યાં સો સો સોડમની સરવાણી,

એનાં ભાણેથી ભરજો અમરતના ઓડકારો
સાચકલા અન્નને પિછાણી.
સન્તો હો મારા૦

આઠે તે પોર જેની અંજલિ ઊલેચાય
નેં આઠે તે પોરની ઉજાણી,

આંટીઘૂંટીથી કાંઈ અળગી રહે છે એવી
ધૂળમાં રજોટાતી વાણી.
સન્તો હો મારા૦

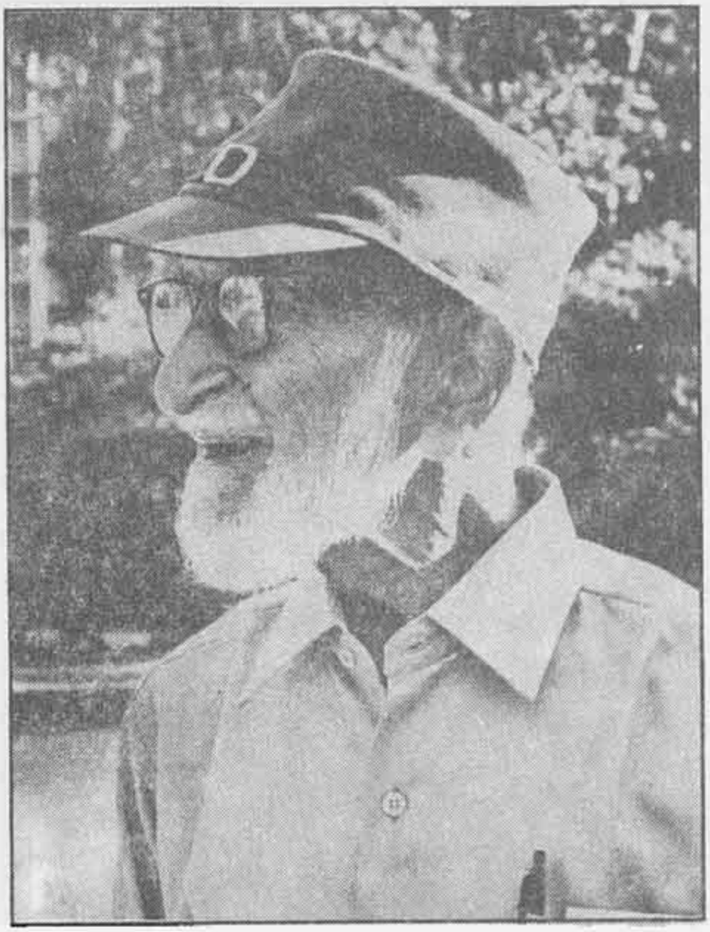

એક વાર સલીમ અલી એ, હા, પક્ષીવિદ્ સલીમ અલીએ જે.સી. ડૅનિયલને કહેલું કે 'પક્ષીઓની જેમ, હું દિવસ દરમિયાન જ કામ કરવાનું પસંદ કરું છું.' પક્ષીમય બનેલા સલીમ અલીનું સમયપત્રક પણ ખરે જ એવું હતું. આખો દિવસ કામમાં મગ્ન. ઊઠવાનું પરોઢે પાંચના ટકોરે. ઊઠીને ફરવા જવાનું. પ્રકૃતિ સાથે ગોષ્ઠિ. પછી નિત્યક્રમ. ત્યાર બાદ વળી થોડુંક કામ. બરાબર ૯-૪૫ વાગે બૉમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીએ જવા નીકળવાનું. ત્યાં સાંજ સુધી કામ. સંધ્યાકાળે ઘરે પાછા. વળી નિત્યક્રમ. અને રાત્રે ૧૦ વાગે સુવાનું, અચૂક સૂઈ જવાનું. જમવાનું પણ થોડું - પક્ષીઓની જેમ - એકાદ રોટલી અને થોડીક ભાજી. સમયના નિયત ચોકઠામાં કામ કરનાર આ વિશ્વવિખ્યાત પક્ષીવિદે આજીવન પક્ષીઓના અધ્યયનમાં જીવન પસાર કરીને, પક્ષીઓ વિષેની સાચી સમજ ભારતને અને વિશ્વને આપી. 'The Book of Indian Birds' જેવું માહિતીસભર પુસ્તક લખીને પોતાના વ્યક્તિગત દેવામાંથી મુક્ત થનાર સલીમ મોઈઝુદીન અબ્દુલ અલીનો જન્મ ૧૨મી નવેમ્બર ૧૮૯૬માં મહાનગર મુંબઈના ગિરગાંવ અને ચર્નીરોડ વચ્ચે આવેલા ખેતવાડી વિસ્તારમાં થયો હતો. આજે તો આ વિસ્તાર અતિ ગીચ છે, પરંતુ એ સમયે ત્યાં વસ્તી તદ્દન ઓછી હતી. વળી, મધ્યમ વર્ગનાં કુટુંબો જ ત્યાં વસે. પિતા મોઈઝુદીનનું નાનું એવું ઘર. પાંચ ભાઈઓ અને ચાર બહેનોના કુટુંબમાં સલીમ અલી છેલ્લું સંતાન. એનું નસીબ એવું કે માત્ર એક વર્ષની વયે પિતાનું અવસાન થયું અને પછીનાં બે વર્ષમાં તો માતા ઝિન્નત-ઉન-નિશાએ આ જગતમાંથી વિદાય લીધી. નોધારાપણું એમ જ આવી પડ્યું! અને સલીમ અલી અનાથ બન્યો. ભાગ્યમાં એકલતા આવી. પરંતુ મામા અમરુદીન તૈયબજી અને એમની નિઃસંતાન બેગમ હમીદાનો ભરપુર ભાવ મળ્યો. મામી હમીદાએ સલીમને પુત્રવત્ રાખ્યો. સલીમ અલી ઊછરી ગયો.

એક વાર મામા અમરુદીને ૧૦ વર્ષના સલીમને એક ઍરગન ભેટ આપી અને કિશોર સલીમે એનો ઉપયોગ કરીને પક્ષીનો શિકાર કર્યો, પણ ખબર નહોતી કે આ અજાણ્યું પક્ષી કોણ છે! કશી ચોક્કસ ઓળખ ન મળી એટલે ચકલી માની લીધી. મામાએ સલીમને એ ચકલી લઈને બૉમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીના માનદ્ મંત્રી ડબ્લ્યુ. એસ. મિલ્લાર્ડ - જેઓ મદ્યવિક્રેતા ફિપ્સન ઍન્ડ કંપનીના વડા હતા - પાસે મોકલ્યો. મિલ્લાર્ડે પક્ષીના અસંખ્ય નમૂનાઓ સલીમ અલીને બતાવ્યા અને એ ક્ષણથી જ સલીમ અલીની પક્ષીઓ અંગેની જાણકારીની જિજ્ઞાસાનો ઉદય થયો. આ ઘટના સલીમ અલીએ આત્મકથામાં આમ નોંધી છે : 'He patiently opened drawer after drawer for me to see the hundred of different birds found in the Indian empire, and I believe it was at this moment that my curiosity about birds really clicked.' (ભારતના સામ્રાજ્યમાં જોવા મળતાં સેંકડો વિવિધ પક્ષીઓ નીરખવા માટે એમણે ધૈર્યથી એક પછી એક ખાનું મારે માટે ખોલી આપ્યું, અને હું માનું છું કે આ જ ક્ષણે પક્ષીઓ વિશેની મારી જિજ્ઞાસા જાગી ઊઠી.)

સલીમ અલીનો સોસાયટી સાથેનો આ પહેલો સંપર્ક હતો. પાછળથી આ જ સોસાયટીએ સલીમ અલીના જીવનઘડતરમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. પહેલી મુલાકાત અંગે સલીમ અલીનો પ્રતિભાવ સાંભળવા જેવો છે : 'That visit was a thrilling experience and is still fresh in my memory'- 'એ મુલાકાત એક રોમાંચક અનુભવ હતો અને હજુય મારી સ્મૃતિમાં તે તાજો છે' વૉલ્ટર સેમ્યુલ મિલ્લાર્ડ એ ચકલીની ઓળખ આપી : Yellow throated sparrow- પીળા ગળાવાળી ચકલી. પક્ષી સાથેનો એ પહેલો નાતો. એ નાતો એટલો ગાઢ બન્યો, એટલો આત્મસાત્ થયો કે પક્ષીવિશારદ રૂપે સલીમ અલી વિશ્વમાં વિખ્યાત થયા પછી જ્યારે આત્મકથન કરવાની ઘડી આવી ત્યારે પોતાની આત્મકથાનું નામ આપ્યું - 'The Fall of a Sparrow.' ચકલી તો પડી-મૃત્યુ પામી - પણ એક **પક્ષીવિદ્નો** જન્મ થયો. આ આત્મકથામાં સલીમ અલીએ **પક્ષીની શોધ માટે** પસાર કરેલ પોતાના જીવનની ગાથા છે. વાત પોતાની છે, **પરંતુ પક્ષીઓ** ફરતે, પોતાનું કથન કર્યું છે. જોકે માહિતી કરતાં **સ્મૃતિ વાગોળવાનું** વિશેષ થયું છે. આમ, અલીની આત્મકથાનું શીર્ષક **સાર્થ છે.**

સલીમ અલીએ પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ મુંબઈમાં લીધું હતું. પરંતુ એમનો રસ તો પક્ષીમાં જ હતો. આ ગાળા દરમિયાન સોસાયટી સાથે સંપર્ક ચાલુ જ રહ્યો. ભણવાનું છોડીને પણ પક્ષીઓ જોવા સલીમ અલી જતા રહેતા. મુંબઈની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કૉલેજમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે દાખલ થયા અને સ્નાતક થયા. એમના વિષયો હતા Biology અને zoology. આમ તો એમણે કમર્શલ લૉ અને એકાઉન્ટન્સીનો કોર્સ પણ કર્યો હતો. સલીમ અલીને કૉલેજકાળના મિત્રો દીર્ઘકાળ લગી યાદ રહ્યા હતા. સ્નાતક થવા છતાં પદવી લેવા ન રોકાયા અને એમના ભાઈ હમીદ પાસે સિંધ પહોંચી ગયા ને ત્યાંથી બર્મા. બર્મામાં એમના મોટાભાઈ જબીરનો ઈમારતી લાકડાનો મોટો ધંધો હતો. એમાં પોતે ભાગીદાર બન્યા; અને દસ વર્ષ બર્મામાં પસાર કર્યાં. ત્યાં પણ લાકડું પસંદ કરવા માટે જંગલમાં જતા ત્યારે મોટા

આ વર્ષે જેમની જન્મશતાબ્દી છે તે પ્રખ્યાત પક્ષીવિદ

ડૉ. સલીમ (મોઈઝુદ્દીન અબ્દુલ) અલી

પ્રફુલ્લ રાવલ

ભાગનો સમય પક્ષીઓના નિરીક્ષણમાં ગાળતા. હિંસક પશુઓ જોવાનું પણ એમને ગમતું. બર્મામાં કમાયા અને પાછા આવ્યા મુંબઈ. અહીં આવીને તહેમીના સાથે લગ્ન કર્યું. આજીવન તહેમીનાએ સલીમ અલીના કાર્યમાં સહાય કરી. ઈંગ્લન્ડમાં ભણેલા ને સમૃદ્ધ કુટુંબનાં તહેમીના સમાજવાદી જૂથના હોઈ ભારતના અનેક સમાજવાદીઓ સાથે સલીમ અલીનો સંબંધ બંધાયો હતો. ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નેહરુ સાથે એમને ઘરોબો હતો. ૧૯૩૯માં તહેમીના જન્નતનશીન થયાં. સલીમ અલીએ બીજું લગ્ન ન કર્યું. પછી એમની લગન પક્ષીઓ સાથે રહી.

બર્માથી પાછા આવ્યા બાદ ૧૯૨૭માં પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યૂઝીઅમમાં માર્ગદર્શક વ્યાખ્યાતા તરીકે નોકરી લીધી. બે વર્ષ બાદ Orinthology - પક્ષીવિદ્યા-નો અભ્યાસ કરવા માટે બર્લિન યુનિવર્સિટી ઝોઅલૉજિકલ મ્યૂઝીઅમમાં ગયા. એક વર્ષે મુંબઈ પાછા ફર્યા ત્યારે પેલી વ્યાખ્યાતાની જગ્યા નાબૂદ થઈ ગઈ હતી અને પદવીના અભાવે ત્યાં પક્ષીવિદ્‌ની નોકરી પ્રાપ્ત ન કરી શક્યા. એથી કોચિન, ઇન્દોર, હૈદરાબાદ, ભોપાલ, ત્રાણવકોર અને ગ્વાલિયર જેવા રાજવીઓની સહાયથી એ રાજ્યોમાં પક્ષીઓનું સર્વેક્ષણ શરૂ કર્યું. જે સર્વેક્ષણ-સંશોધન પાછળથી પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયું. એ કામ પછી વળી નિવૃત્તિ.

એક શક્તિશાળી, શિક્ષિત, સૂઝવાળો, સારું અંગ્રેજી બોલી શકતો, પરિણીત યુવાન આજીવિકા માટે ક્યાંય અરજી કરવાની ચિંતા ન કરે, પણ માત્ર પક્ષીઓ જોવામાં સંતોષ માને અને નોકરી ન કરે એ ઘટના સલીમ અલીની આજુબાજુનાં લોકો માટે આશ્ચર્ય જેવી હતી. સલીમ અલી એમને મન મુર્ખ હતો - પાગલ હતો! આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે પણ સલીમ અલીની પક્ષી પ્રત્યેની ઘેલછા ઘટી નહીં. અલબત્ત, એમાં વૃદ્ધિ થઈ. ધીમે ધીમે સલીમ અલી પક્ષીવિદ્યાના માહેર થતા જતા હતા. ઈ.સ. ૧૯૩૦માં એમણે બૉમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી સમક્ષ એક દરખાસ્ત મૂકી - ભારતમાં ક્યારેય પક્ષીઓનું પદ્ધતિસરનું સર્વેક્ષણ થયું નથી તો એ કામ કરવાની એમની તૈયારી છે. પગાર નહીં, માત્ર ખર્ચ આપવાનો. સોસાયટી એમાં સંમત થઈ અને એ રીતે સલીમ અલીએ પદ્ધતિસરનું સર્વેક્ષણ કરીને ભાવિ જિજ્ઞાસુઓ માટે એક સીમાસ્તંભ સમું કાર્ય કર્યું, જે આજે પણ માર્ગદર્શકરૂપ બન્યું છે.

એક દાયકાના અથાક પરિશ્રમ પછી સલીમ અલીની નામના વધતી ગઈ. આ દરમિયાન સુખ અને દુઃખના અનેક પ્રસંગો આવ્યા. પત્નીનું અવસાન એ કારમો આઘાત હતો. મહિનાઓ પછી સલીમ અલી એ આઘાતમાંથી સ્વસ્થ થયા. લગ્ન પછીનાં વર્ષોમાં દેહરાદૂન સ્થિર થયા હતા. પત્નીના અવસાન પછી દેહરાદૂન છોડ્યું અને પાલીહિલમાં ઘર લીધું.

૧૯૪૧માં 'The Book of Indian Birds'ની પ્રસિદ્ધિ સાથે જ સલીમ અલીનું નામ પક્ષીવિદ્ - પક્ષીવિશારદ તરીકે ચોમેર ફેલાઈ ગયું. નેહરુની પ્રશંસા પામ્યા અને ડામાડોળ આર્થિક પરિસ્થિતિ સ્થિર બની. એ પુસ્તકની અત્યાર સુધીમાં ૧૧ આવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એમની જન્મ-શતાબ્દીના આ વર્ષ નિમિત્તે ૧૨મી આવૃત્તિ હમણાં જ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ પુસ્તકના પ્રથમ પ્રકાશન પછી બૉમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીના જર્નલનું તંત્રીપદ સંભાળ્યું અને એ જ સોસાયટીના માનદ્ મંત્રી બન્યા. ઈ.સ. ૧૯૪૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ 'The birds of Kutch' એ કચ્છમાં રખડીને એમણે પક્ષીઓનું જે સર્વેક્ષણ

કર્યું તેનું પુસ્તક છે. ઊંટ પર બેસીને દૂર દૂર રણમાં ફરીને સલીમ અલીએ રણપ્રિય પક્ષીઓનું વર્ગીકરણ કર્યું. પછી તો જેમ જેમ પ્રવાસ થતો ગયો તેમ તેમ પક્ષીઓ અંગેનાં પ્રકાશનો થતાં ગયાં. The Indian Hill Birds' (૧૯૪૯) અને 'Travancore and Cochin' (૧૯૫૩) જેવાં પુસ્તકો સલીમ અલીની સતત રખડપટ્ટીના પુરુષાર્થનું આલેખન છે. 'Handbook of the Birds of India and Pakistan'ના દસ ભાગ તો સલીમ અલીના અધ્યયનના અર્ક સમા ગ્રંથો છે. પક્ષીઓ અંગેની અવનવી માહિતી સાથે પર્યાવરણ માટે પક્ષીની આવશ્યકતા, એ જ રીતે પશુઓની જરૂરિયાત વિશે સલીમ અલીએ પોતાની રીતે અભિવ્યક્તિ કરી છે. એ લખે છે - '...my own principal interest has centred on the living bird in its natural environment' (મારો પ્રમુખ રસ તો પોતાના પ્રાકૃતિક પર્યાવરણમાં જીવતા પંખી પર કેન્દ્રિત થયેલો છે.) ભારતના પ્રાકૃતિક વારસાને જાળવવા અંગે પણ એમણે લાલ બત્તી ધરી છે. પર્યાવરણ વિશે આજે જે ઊહાપોહ છે તેની વાત તો સલીમ અલીએ સ્વાતંત્ર્યની પૂર્વસંધ્યાએ જ કરી હતી.

સલીમ અલીએ જે કામ કર્યું તે અભૂતપૂર્વ હતું. એમની સામે પૂર્વસૂરિનું કોઈ કામ આધાર રૂપે ન્હોતું. છતાંય આપબળે - આપસૂઝે એમણે પક્ષીજગતનું એક ચિત્ર રજૂ કરીને પક્ષીવિદ્યાનું દ્વાર ખોલી નાખ્યું. નવી પેઢીને નવી જ વિદ્યાશાખાનો પરિચય થયો, જેમાં સંશોધનની અપાર શક્યતાઓ આજે પણ રહેલી છે.

સલીમ અલીનો પુરુષાર્થ પુરસ્કૃત પણ થતો રહ્યો છે. ૧૯૫૩માં 'Researches in Asatic Zoology' નામના લેખ માટે એમને મેડલ મળ્યો ત્યારથી તે ૧૯૮૬ લગી એમને અનેક મેડલ, ઍવોર્ડ અને પુરસ્કાર મળ્યાં છે. એમાંનાં કેટલાંક તો આંતરરાષ્ટ્રિય કક્ષાનાં છે. ભારત સરકારે એમને પદ્મભૂષણ (૧૯૫૮) અને પદ્મવિભૂષણ (૧૯૭૬)નો ઍવોર્ડ આપીને એમના પક્ષીવિદ્યાના જ્ઞાનનું બહુમાન કર્યું છે. દેશની ત્રણ યુનિવર્સિટી - અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી, દિલ્હી યુનિવર્સિટી અને આંધ્ર યુનિવર્સિટીએ સલીમ અલીને પક્ષીવિશારદ ગણીને ડૉક્ટરેટની માનદ્ પદવી અર્પણ કરી છે. એ પક્ષીવિદ્યાના રાષ્ટ્રિય અધ્યાપક તરીકે ૧૯૮૨માં નિમાયા હતા; અને રાજ્યસભાના સભ્ય તરીકે પણ ૧૯૮૫માં સ્થાન પામ્યા હતા. Wildlife Conservationનું જે. પોલ ગેટ્ટી ઇન્ટરનેશનલ પ્રાઈઝ મેળવવામાં પણ ભાગ્યશાળી બન્યા હતા. છેલ્લે ૧૯૮૬માં દાદાભાઈ નવરોજી મેમોરિયલ પ્રાઈઝ પણ એમને મળ્યું હતું. પક્ષીવિદ્યાને લગતાં અનેક સંશોધનો એમના માર્ગદર્શન તળે થયાં હતાં. બૉમ્બે યુનિવર્સિટીએ પક્ષીવિદ્યાની સંશોધન સંસ્થા તરીકે સોસાયટીને માન્ય ગણીને સલીમ અલીને research guide નીમ્યા હતા. લગભગ ૬૯ વર્ષ લગી એ સોસાયટીના સભ્ય રહ્યા. એના પ્રમુખ પણ થયેલા.

આ બધી પ્રાપ્તિ કામના મૂલ્યાંકન રૂપે હતી. કામની ગણના હતી. વિશ્વવિખ્યાત થયા છતાં ય સલીમ અલીને એનો ભાર ન લાગ્યો. પ્રતિષ્ઠાથી એ પામર ન બન્યા. ક્યારેક તો બાળક જેવા લાગે! ભલા, ભોળા, નિર્દોષ અને નિખાલસ! ક્યારેક એમનું વર્તન રુક્ષ લાગે. મળે સહુને, પણ કામ પત્યું નથી કે આવજો કહેવામાં શરમ ન રાખે, શેહ ન રાખે. ખોટું કામ એમના માનસને પાગલ બનાવી દે. ચહેરો લાલ થઈ જાય અને માથું ગુસ્સાથી ભમવા માંડે. ગુસ્સામાં ગાળ સરી પડે તે Silly. એમના ગુસ્સાનું એક રૂપ સોસાયટીના ક્લાર્ક વેણુગોપાલે અનુભવ્યું તે અતિ રોમાંચક છે. બે દિવસ અગાઉ આપેલા પત્રો વેણુગોપાલ પ્રોસ્ટ કરવાનું ભૂલી ગયો. સલીમ અલીને એની જાણ થઈ તો ગુસ્સામાં એના માથા પર શાહીની આખી શીશી ઢોળી દીધી. વેણુગોપાલ સ્તબ્ધ! અને સલીમ અલીનો ચહેરો લાલચોળ!

પરંતુ એમના ગુસ્સાનું આયુષ્ય અતિઅલ્પ રહેતું. જે દિવસે વેણુગોપાલના શિરે શાહી રેડી, તે જ દિવસે એના ઘરે

જઈને ક્ષમા માગી. અને ટિકિટની એક થોકડી ભેટ આપી. વેણુગોપાલને ટિકિટસંગ્રહ કરવાનો શોખ હતો.

સલીમ અલી પક્ષીના ચાહક તો હતા જ, પરંતુ મનુષ્યને પણ એટલો જ ચાહતા હતા. સહકાર્યકરોની સંભાળ રાખતા અને પ્રત્યેક વ્યક્તિના વિકાસમાં રસ લેતા. પત્રનો વળતો ઉત્તર આપવામાં એ જાગૃત હતા. અધ્યયન કરતા વિદ્યાર્થીઓનાં કુટુંબનો સંપર્ક રાખતા. ભારયુક્ત અધ્યયન વચ્ચે એ હળવા ફૂલ જેવા પણ બની શકતા. એમના પ્રથમ વિદ્યાર્થી વી.સી. આંબેડકર કુમાઉં તરાઈના જંગલમાં સંશોધનાર્થે ગયા, ત્યારે એમની માતાનો સંદર્ભ ટાંકીને એક પત્રમાં સલીમ અલીએ લખ્યું હતું: 'I've informed her that you have not yet been eaten by a tiger'. (મેં તેમને જાણ કરી છે કે હજુ સુધી વાઘ તારો કોળિયો કરી ગયો નથી.) પત્રવ્યવહાર એમના જીવનનું રસમય પાસું હતું. એમના પત્રોનો અલગ સંગ્રહ થાય તો સલીમ અલીની નોખી પ્રતિભાનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય! અનેક પત્રોમાં એમની પર્યાવરણની ચિંતા અને પક્ષીઓની સંભાળ છતી થાય છે. એમણે પત્રો દ્વારા અનેક કાર્યો પાર પાડ્યા હતા. એ વડાપ્રધાનને પત્ર લખતા, તો વનવિભાગના અધિકારીને પણ પત્ર લખતા. તો વળી પોતાના પરિભ્રમણ દરમિયાન મળેલા કોઈક અજાણ્યા ગ્રામજનને પત્ર લખવામાં પણ આનંદ અનુભવતા.

સલીમ અલી સતત લેખનકાર્ય કરતા રહેતા હતા. અને એનો સારો એવો પુરસ્કાર પણ મેળવતા રહેતા. પરંતુ એમનું જીવન તદ્દન સાદું એટલે જરૂરિયાત ઓછી. વળી, નવી વસ્તુ ખરીદવાનો મોહ પણ ઓછો. એ જ જૂનું ચપ્પુ, એ જ ગન, એ જ બાઈનોક્યુલર અને એ જ જૂનીપુરાણી કારથી એમણે આખું જીવન ચલાવ્યું. આવકમાંથી ખર્ચ કરતાં જે વધે તેનો ઉપયોગ વિદ્યાના કામમાં કરતા. ૧૯૭૬માં મળેલ પોલ ગેટ્ટી પ્રાઈઝની મોટી રકમનું એમને દાન કર્યું હતું. એમાંથી સોસાયટીએ સલીમ અલી નેચર કૉન્સર્વેશન ફંડની સ્થાપના કરી હતી.

પક્ષીઓની સંભાળ રાખવાનું ગાણું સલીમ અલીએ આજીવન લગભગ એકલકંઠે ગાયે રાખ્યું. ભારતના વિજ્ઞાનની મુખ્ય ધારાની સામે એમણે પોતાની વાત કહે રાખી, જે વર્ષો પછી પુષ્ટિ પામી. પક્ષીની જેમ wildlifeની ચિંતા પણ એમણે કરી હતી. અપાર ઉત્સાહ અને અપાર જિજ્ઞાસા થકી સલીમ અલી આજીવન કાર્યરત રહ્યા. છેલ્લે એમને Himalayan Quail શોધવાની અને જોવાની તેમજ એ થકી એના વિશે જાણીને અન્યને જણાવવાની અપાર ઇચ્છા હતી. Himalayan Quail - કે Mountain Quail છેલ્લે ૧૮૫૮માં જોવા મળ્યું હતું. ત્યાર બાદ એના કશાય વાવડ નથી મળ્યા. સલીમ અલી એની શોધ માટે ૧૯૮૫ના જુલાઈમાં નીકળ્યા હતા, પરંતુ અચાનક માંદા પડી જતા એ પ્રવાસ પડતો મૂકવો પડ્યો હતો. ૧૯૮૭ના એપ્રિલમાં એમની માંદગીને નામ મળ્યું તે કૅન્સરનું અને ૨૦મી જૂન ૧૯૮૭ના રોજ સલીમ અલીનું અવસાન થયું. માત્ર કામને જ યોગ માનતા એક પક્ષીવિશારદનું આપણી વચ્ચે ન હોવું એ ઘટના કેટલી એકલવાઈ ગણાય તે તો બૉમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી જ સમજી શકે. ૧૮૮૩માં સ્થપાયેલી આ સંસ્થા સાથે સલીમ અલીનું સાયુજ્ય એવું બળવાન હતું કે આજે સંસ્થાની સામેનો ચોક ડૉ. સલીમ અલી ચોક તરીકે ઓળખાય છે. સલીમ અલીનું તપ એળે નથી ગયું એ સોસાયટીના આજના કાર્યથી પમાય છે. સોસાયટીનું ત્રિમાસિક 'હોર્નબિલ' જોવા જેવું છે. લગભગ ૨૬,૦૦૦ જેટલા પક્ષીઓના નમૂના સોસાયટીના સંગ્રહમાં છે. પક્ષીવિદ્યાના અધ્યયન માટે સલીમ અલી મેમોરિયલ ફંડ ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. પોતાના આત્માનું જ અનુસરણ કરતા સલીમ અલીએ અવારનવાર કહ્યું હતું - I am not ready to die. I have only touched the surface' (હું મરવા માટે તૈયાર નથી. મેં તો માત્ર સપાટીનો જ સ્પર્શ કર્યો છે.) સપાટીને સ્પર્શ કરીને સલીમ અલી ક્યારે પાછા ફરશે! ત્યાં લગી પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ અને વૃક્ષોની ચિંતા કોણ કરશે - નિર્વ્યાજ ભાવથી?! □

બૉમ્બે નૅચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી

પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ પરની નોંધો અને નિરીક્ષણોની ફેરબદલી અને રસપ્રદ નમૂનાઓનું પ્રદર્શન કરવાના હેતુસર બૉમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીની ઈ.સ. ૧૮૮૩માં સ્થાપના થઈ હતી. આજે તે ભારતની બિનસરકારી મોટામાં મોટી સંસ્થા છે, જેમાં લગભગ ૩૦ જેટલા દેશોના વિદ્વાનો સભ્યપદ ધરાવે છે. પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃતિક સંપત્તિની સાચવણી એનું પાયાનું કામ છે. પ્રાકૃતિક ઇતિહાસનું શિક્ષણ અને સંશોધન એના હેતુમાં સમાય છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધન પર પ્રકૃતિની સાચવણી કરવી એ સોસાયટીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. ડૉ. સલીમ અલી આ ઉદ્દેશના પુરસ્કર્તા હતા.

ભારતમાં અંગ્રેજ રાજ્ય હતું તે દરમિયાન સોસાયટીના સભ્યો દ્વારા વિવિધ સંગ્રહ થયો હતો. સોસાયટી પાસે આજે પક્ષીના અમૂલ્ય નમૂનાઓ છે જેની સંખ્યા છે ૨૬૦૦૦ અને તેમાં સસ્તન પ્રાણી ૨૦,૦૦૦ છે, પેટે ચાલતાં પ્રાણી અને જળચર-સ્થળચર પ્રાણી ૭૫૦૦ છે; ૫૦,૦૦૦ જીવજંતુના નમૂનાઓ છે. આ બધામાં કેટલાંક રાષ્ટ્રિય વારસારૂપ છે. કેટલાંક નિર્વંશ નમૂનાઓ પણ સંગ્રહમાં છે.

સોસાયટીના મકાનનું નામ Hornbill House છે. એ જ નામનું સંસ્થાનું ત્રિમાસિક મુખપત્ર છે. સોસાયટી પાસે મોટું પુસ્તકાલય છે. સોસાયટીની નેચર એજ્યુકેશન વિંગનો પ્રતિવર્ષ ૧૦,૦૦૦થી વધુ વિદ્યાર્થીઓ લાભ લે છે.

'ધ સલીમ અલી નેચર કન્સર્વેશન ફંડ' પ્રકૃતિ પ્રત્યેની જાગૃતિ ખીલવે છે. ઇન્ડિયન આર્મી, આઈએએસ., પત્રકારો માટે ત્યાં તાલીમ કાર્યક્રમો યોજાય છે. સંશોધનનું કાર્ય પણ સોસાયટી કરે છે. નિર્વંશ ગણાયેલ Jerdonનું Courser જે છેલ્લે ૧૯૦૦માં દેખાયું હતું તેને પુનઃ ૧૯૮૬માં શોધી કાઢ્યું તે મોટી સિદ્ધિ છે.

છેક ૧૯૫૭થી પ્રાણીશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે

સોસાયટીનું અનુસ્નાતકનું કેન્દ્ર બોમ્બે યુનિવર્સિટી સાથે સંલગ્ન થયેલું છે.

સોસાયટીએ નવ વર્ષ લગી હાથી પર સંશોધન-કાર્ય ચલાવ્યું છે. આમાં હાથીની રીતભાતથી માંડીને એની વસ્તી લગીનું સંશોધન આવરી લેવાયું છે.

૧૮૮૬થી સોસાયટીનું જર્નલ પ્રસિદ્ધ થાય છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ સોસાયટીનું સભ્યપદ મેળવી શકે છે. સંસ્થા પણ સભ્ય થઈ શકે છે. □

ઘોરાલ • પક્ષીઓની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી એ રસપ્રદ ઘટના છે, પરંતુ પક્ષીઓનું જતન કરવું એ પણ આવશ્યક છે. કુદરતી વાતાવરણમાં આનંદથી ઊડતાં પક્ષીઓ ઔદ્યોગિક વિકાસને કારણે હવે આપણાથી દૂર ચાલ્યાં ગયાં છે. તો પક્ષીઓની કેટલીક જાતિઓ નહીંવત્ થઈ ગઈ છે કે નિર્વંશ થઈ ગઈ છે. ડૉ. સલીમ અલીએ વર્ષો સુધી પક્ષીઓના જતનની અને તદન્વયે પર્યાવરણની ચિંતા કરી છે. પ્રકૃતિનું સંરક્ષણ આજે આવશ્યક થઈ પડ્યું છે. ઈ.સ. ૧૯૬૯માં તત્કાલીન વડાપ્રધાન શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધીની નિશ્રામાં આંતરરાષ્ટ્રિય પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃતિક સંસાધન સંરક્ષણ સંઘની મહાસભા જયપુરમાં મળી હતી, જેમાં પક્ષીઓના સંરક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. આ સભામાં હુકના અર્થાત્ ઘોરાલ પક્ષી અદશ્ય થઈ ન જાય કે નિર્વંશ ન થઈ જાય તે અંગે ચિંતા વ્યક્ત કરાઈ હતી. ભારત સરકારના ડાક-તાર વિભાગે ૧-૧૧-૧૯૮૦ના રોજ Great Indian Bustard અર્થાત્ હુકના-ઘોરાલની ૨૩૦ પૈસાની બહુરંગી ટિકિટ બહાર પાડી હતી. એ પહેલાં Pitta - નવરંગની ૨૫ પૈસાની બહુરંગી ટિકિટ બહાર પાડી હતી.

Great Indian Bustard હુકનાને ભારતના વિવિધ પ્રાંતોમાં ભિન્ન ભિન્ન નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ નામો છે ચેરભૂત, માલ્ધોક, ઘોરાડ કે ઘોરાલ, ગોડાવાન, હુકના, તુક્દાર ઇત્યાદિ. ગુજરાતમાં એ ઘોરાલ નામે ઓળખાય છે.

ઘોરાલનું રૂપ પાળેલા મરઘાથી સહેજ મોટું હોય છે. ક્યારેક તે મોર જેવું લાગે. પગ લાંબા હોય છે. પંજામાં ત્રણ નાની છતાંય મજબૂત આંગળીઓ હોય છે. કેટલાંક યુગલમાં રહે છે તો કેટલાંક એકલા રહે છે. રતિ ટાણે પાંખો ફેલાવીને પોતાની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. ઘાસ, કીડી-મંકોડા, માંકડ, ઉંદર, ગરોળી અને જીવ-જંતુ એનો આહાર છે.

આ વર્ષમાં વિક્રમ વાચન

'કુમાર' એની સ્થાપના પછી જાન્યુઆરી ૧૯૯૭ સાથે ૭૩માં વર્ષમાં પ્રવેશે છે. વચ્ચે થોડાં વર્ષ તે સ્થગિત રહ્યું એટલે એના પ્રકાશનનું એ રીતે આ અંક સાથે ૬૯મું વર્ષ પૂરું થશે. આટલાં વર્ષોમાં આ વર્ષે 'કુમારે' વર્ષભરનાં કુલ ૭૨૮ પૃષ્ઠો આપી વિક્રમ વાચન-સામગ્રી પૂરી પાડી છે. આ અંકમાંનું વાર્ષિક સાંકળિયું જોવાથી આપને એ પણ પ્રતીતિ થશે કે કેટલા વિષયોનું વૈવિધ્ય અને વિપુલતા 'કુમારે' આપને વાચનરૂપે પૂરાં પાડ્યાં છે. ચિત્રસામગ્રી પણ એટલી જ વિપુલ રહી છે. આ બધા પાછળ 'કુમાર'ના ચાહકોનું પ્રોત્સાહન ઓછું નથી. અમે આ તકે એમની જિકર કરીએ છીએ અને આવનાર વર્ષોમાં વધુ સમૃદ્ધ સામગ્રી આપવાની અપેક્ષા સેવીએ છીએ.

આ વર્ષે અમારી ટહેલાના પ્રતિસાદરૂપે ગ્રાહકસંખ્યા વધતી ચાલી અને પરિણામ એ આવ્યું કે આ વર્ષનો એક પણ અંક સિલકમાં રહ્યો નહિ ! વધતી જતી ગ્રાહકસંખ્યા જોતાં આગામી વર્ષે આપને નિરાશ ના થવું પડે તે માટે જો આપનું લવાજમ આ અંક સાથે પૂરું થતું હોય તો તે તત્કાલ મોકલી આપશો તેવો અનુરોધ છે. - તંત્રી

(વિજ્ઞાનકથા)

અભિનવ પ્રયોગ

અશોક હર્ષ

ઉનાળાની એ એક ગરમ સાંજ હતી. ક્લોસ્નર જલદી જલદી બહાર નીકળી, દીવાલ વટાવીને ઘર પાછળના બગીચામાં પહોંચ્યો. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં આવતી એક કોટડીનું બારણું ખોલ્યું અને અંદર પેસી તે વાસી દીધું. અંદરની ડાબી બાજુએ લાકડાનો એક લાંબો બાંકડો અને તે પર તારનાં ગૂંચળાં, બેટરીઓ અને નાનાં નાનાં જુદાં જુદાં ઓજારો પથરાયેલાં પડ્યાં હતાં, સાથે ત્રણેક ફૂટ લાંબું કાળા રંગનું એક ખોખું પણ.

ખોખાનું મોં ખુલ્લું હોઈ ક્લોસ્નર તે તરફ વળ્યો. નીચા નમી તેણે તેમાંના તાર, ટ્યૂબ વગેરે તપાસી જોયાં. બાદ ખોખા નજીકનો એક કાગળ જોઈ જઈને અંદરના તાર વગેરેનું જોડાણ બરાબર હોવાની ખાતરી કરી લીધા પછી ઘડીક કાગળ સામે તો ઘડીક ખોખા સામે જોતો રહ્યો.

બાદ ખોખાના આગળના ભાગમાં આવેલા ત્રણ ડાયલ પર વારાફરતી હાથ મૂકી અંદરની યાંત્રિક સંરચનાની કામગીરી ચકાસી જોઈ. આ બધો યે વખત તે ધીમા અવાજે ખુદ પોતાની સાથે વાત કરતો, વચ્ચે હસી પણ લેતો, ડાયલ પર ઝડપભેર આંગળીઓ ફેરવતો રહ્યો. 'હા...બરાબર... હવે આ અજમાવી જોઈએ. પણ એ બરાબર છે? ડાયગ્રેમ ક્યાં છે? હા, બરાબર! સરસ! સરસ!' એનું લક્ષ ખૂબ કેન્દ્રીભૂત હતું, આંગળાં ખૂબ ઝડપી! ભારે તાકીદનો ભાવ તેના ઉત્તેજિત ચહેરા પર પથરાયેલો હતો.

કોટડીની બહાર કોઈનો પગરવ સંભળાતાં તેણે બારણું ખોલ્યું, તો ડૉક્ટર સ્કોટ આવી પહોંચેલા.

'તો તું અહીં ભરાઈ બેઠો છે! અહીંથી નીકળતાં થયું કે તને મળતો જાઉં. ઘરમાં કોઈને ન જોતાં આ બાજુ આવ્યો. તારું ગળું હવે કેમ છે?'

'તદ્દન બરાબર.'

'જરા તપાસી લેવા દે.'

'તકલીફ લેવાની જરૂર નથી, તદ્દન બરાબર છે.'

ડૉક્ટરની નજર ખોખા પર ગઈ. આ શું બનાવી રહ્યો છે? તેમણે પૂછ્યું, 'રેડિયો?'

'એ તો અવાજ સાંભળવા માટેની પ્રયોગપેટી છે.'

'અવાજ? આજુબાજુ ઓછા અવાજો થાય છે?'

'ગમે તેમ પણ મને અવાજમાં રસ છે.'

'ભલે, ભલે. તારું ગળું સારું થઈ ગયું છે એટલે નિરાંત,' કહેતા ડૉક્ટર બારણા તરફ વળ્યા. પણ બહાર ન નીકળતાં પાછું પેલા ખોખા તરફ જોતા ઊભા રહી ગયા અને પૂછ્યું, 'એનો ઉપયોગ શો?'

ક્લોસ્નરે પહેલાં ખોખા તરફ અને પછી ડૉક્ટર તરફ જોતાં કહ્યું, 'તમને રસ હોય તો કહું. એને લગતો સિદ્ધાંત તદ્દન સરળ છે. આપણા કાન સાંભળવા માટે છે, પણ તે બધા જ અવાજો સાંભળી શકતા નથી. અત્યંત મંદ અને અત્યંત તીવ્ર અવાજ તે ઝીલી શકતા નથી.'

'બરાબર.' ડૉક્ટરે કહ્યું.

'દાખલા તરીકે કેટલાક અવાજની તીવ્રતા એક સેકંડમાં પંદર હજાર સ્વરતરંગો કે આંદોલનો પર પહોંચતી હોય છે. આપણા કાન તે ઝીલી શકતા નથી, પણ કૂતરાઓના કાન તે ઝીલી શકે છે. અવાજની તીવ્રતા તો એથી યે ઊંચી ને વધુ ઊંચી કક્ષાએ પહોંચતી હોય છે - સેકંડના લાખો ને કરોડો તરંગોની.'

ક્લોસ્નર જાણે તરંગમય જ બની ગયો હતો. એનું શરીર ડૉક્ટર સામે જ હતું, પણ મન જાણે ક્યાંક દૂર ને દૂર પહોંચી ગયું હતું. ડૉક્ટર એ આગળ શું બોલે છે એ સાંભળવા ઉત્સુક્તાપૂર્વક તેને તાકી રહ્યો હતો.

બંને હાથના આંકડા ભીડી ક્લોસ્નરે પહેલાંના કરતાં કંઈક ધીમા અવાજે શરૂ કર્યું : 'હું તો માનું છું કે, કે આપણને અશ્રાવ્ય અવાજોનું એક આખું વિશ્વ છે.' અને પછી ખોખામાંના એક તાર પર બેઠેલી માખીને બતાવતાં બોલ્યો, 'આ માખી જોઈ? એ કશો અવાજ કરતી ન લાગે, પરંતુ અવાજ તો કરતી જ હોય. એને પણ મોં છે, ગળું છે.'

બારણા આગળ જ ઊભા રહી ગયેલા ડૉક્ટરે માખી પર એક સસ્મિત નજર નાખી.

'મારા આ સાધનની સોય પરથી હવામાં અવાજના આંદોલનો આંદોલાતાં જણાય છે પણ તને તે સંભળાતા નથી. મારે એ અશ્રાવ્ય જુદાજુદા ધ્વનિ શ્રવણગોચર કરવા છે.'

'તે આ તારા સાધનથી સંભળાશે?

'સંભળાય પણ ખરા, કોણ જાણે! પણ હું તે માટે જુદા જુદા પ્રયોગો કર્યે રાખું છું. ધારો કે મને ચામાચેણનો અવાજ સાંભળવો છે. એના સ્વરતંરગોની કક્ષા એક સેકંડના ત્રીસ હજાર તરંગોની હોય છે. હું મારા આ સાધનનું ટ્યૂનિંગ એ કક્ષાએ લાવી શકું તો એ અવાજ મને સંભળાયા વિના ન રહે.'

'તું એ પ્રયોગ કરી જોવાનો છે?'

'હા, આજે રાતે જ.'

'સારું, સારું. હું તને સફળતા ઇચ્છું છું.' ડૉક્ટર તેમની કાંડા-ઘડિયાળ પર નજર નાખતા બોલ્યા.' 'ફરી કોઈ વાર આવી ચડીશ, 'કહેતા તે બારણું વાસતા ચાલતા થયા.

ક્લોસ્નર થોડી વાર તેના સાધન સાથે માથાકૂટ કરતો

રહ્યો, પછી તેને થયું કે અહીંના કરતાં બહાર ખુલ્લામાં બગીચામાં જ ઠીક રહેશે. કાળું ખોખું બહાર લઈ જઈ તેણે તે એક નાનકડા ટેબલ પર મૂક્યું. સૂરજ આથમવા આવ્યો હતો. તેણે હાથમાં ફૂલની ટોપલી સાથે માલણને પસાર થતી જોઈ. તેણે તેના સાધનની સ્વિચ દબાવી તે ચાલુ કર્યું. ડાબો હાથ વૉલ્યુમ-કન્ટ્રોલ પર રાખીને જમણા હાથે હાથો દબાવતાં રેડિયોના તરંગમાન (વેવલૅન્થ)ની જેમ તેમાંની સોય વચ્ચેના મોટા ચંદા (ડાયલ) પર ફરવા માંડી. ૧૦,૦૦,૦૦૦ સુધીનું તરંગમાન અંકિત હતું.

ધીમે ધીમે સોય ચંદા પર આગળ વધતી ગઈ અને એકા-એક એક અમાનુષી, ગળા વિના નીકળેલી તીણી ચીસ સંભળાઈ. તેણે અવાજના સ્રોત માટે આજુબાજુ નજર ફેરવી, પણ પેલી માલણ સિવાય કોઈ જ નજરે ન પડ્યું. એ કાતર વડે ડાખળી કાપી ફૂલ વીણતી જતી હતી.

'ત્યાં જ ઊભી રહે તું'. ક્લૉસ્નરે હાક મારી.

માલણ એકદમ ગભરાઈ ઊઠી અને કાતર ટોપલીમાં નાખી ચાલવા માંડી.

'ગભરા નહિ.' તે બોલ્યો, 'એક વધુ ફૂલ પર કાતર મૂક!'

'કેમ?' માલણ સાશ્ચર્ય તેને તાકતી બોલી.

'હું કહું છું તેમ કર!' ક્લૉસ્નર આજ્ઞાના સ્વરમાં બોલ્યો.

ફૂલવાળી ડાખળી પર કાતર ચાલતાંની સાથે પેલી વગર ગળાની તીણી ચીસ ક્લૉસ્નરને સંભળાઈ. પીળા ગુલાબનું કાપેલું ફૂલ હાથમાં લઈ માલણ ત્યાં ઊભી રહી.

'ગભરાઈશ નહિ.' ક્લૉસ્નર બોલ્યો, 'હું તને જે. કહીશ તે કદાચ તારા માન્યામાં પણ નહિ આવે. તેં તારી ધારદાર કાતર વડે કેટલાંય ગુલાબ કાપીને તારી ટોપલીમાં ભર્યાં, પણ ગુલાબની એકેક ડાખળી પર તારી કાતર ફરવાની સાથે મને તેમનું પીડાજન્ય રુદન સંભળાયું. તને તો એ ક્યાંથી સંભળાય? કારણ તેમની તીવ્રતા દર સેકંડે બત્રીસ હજાર સ્વરકંપનોની હતી. પણ ગુલાબનો હરેક છોડ એક જીવંત હસ્તી છે તે તું જાણે છે?

માલણ આનો કશો જવાબ આપ્યા વિના ક્લૉસરને આ ગાંડપણ વળગ્યું છે તેમ સમજી ચાલતી થઈ. અંધારું વધવા માંડ્યું હોઈ ક્લૉસ્નરે પણ પોતાનો સામાન સંકેલ્યો અને કોટડીમાં મૂકી તાળું વાસી દીધું, અને હળવે પગલે ઘર ભણી વળ્યો.

વળતી સવારે સહેજ અજવાળું થતાં જ ક્લૉસ્નર પથારીમાં ઊભો થઈ જઈ, કપડાં બદલી પેલી કોટડીમાં ગયો. સાધનને છાતી સરસું દબાવી તે બગીચામાં ચોપાસ નજર ફેરવતો બગીચાના એક વિશાળ વૃક્ષ નીચે પહોંચી તેનાં યાંત્રિક સંસાધનોની પેટી નીચે મૂકી. બાદ દોડતો ઘરમાં જઈ એક કુહાડી લેતો આવ્યો. આજુબાજુ કોઈ ન હોવાની ખાતરી કરી તેણે ઇયરફોન ચડાવ્યાં, અને કુહાડી ઉપાડી, બે પગ પહોળા કરી વૃક્ષના મૂળ આગળના ભાગમાં જોરથી તે વીંઝી. કુહાડી વૃક્ષમાં જ ઊંડે સુધી ચોંટેલી રહી અને ઇયરફોનમાં તેને આ પહેલાં કદી ન સંભળાયેલો એવો અવાજ સંભળાયો. એ અવાજ ગુલાબની ડાંખળી જેમ જલદી ન શમી જતાં પૂરી એક મિનિટ સંભળાતો રહી ધીમે ધીમે ઓસરતો ગયો. 'હે વૃક્ષ! પ્રિય વૃક્ષ! હું દિલગીર છું, પણ તને પડેલો ઘા જલદી રૂઝાય એવી કોશિશ કરીશ.'

ત્યાં તો ટેલીફોનની ઘંટડી રણકતાં તે દોડ્યો. ફોન પરનો અવાજ ડૉ. સ્કોટનો હતો. 'ડૉ. સ્કોટ, તમે જલદીમાં જલદી આવી પહોંચો.' તેણે કહ્યું.

'કોણ બોલે છે?' ડૉ. સ્કોટે પૂછ્યું.

'હું ક્લૉસ્નર, કાલની આપણી વાતચીત તો તમને યાદ છે ને?'

'હજુ તો સવારના સાડા છ થયા છે. શું કંઈ બીમારી...'

'ના, ના, હું તદ્દન સાજોનરવો છું, પણ.... તમે જલદી આવી પહોંચો, જલદીમાં જલદી!'

'સારું, આવું છું.' ડૉક્ટરે કહ્યું, અને ક્લૉસ્નર રાહ જોતો બેઠો.

ઝાંપો ખૂલવાનો અવાજ આવતાં જ તે દોડ્યો અને ડૉક્ટરને પોતાના પ્રયોગસ્થાને દોરી લાવ્યો.

'આ બધું બહાર કેમ કાઢ્યું?' ડૉ. સ્કોટે સવાલ કર્યો.

'મને એક મોટું વૃક્ષ જોઈતું હતું. એટલા માટે.'

'અને આ કુહાડી?'

'એની હમણાં જ ખબર પડશે. પણ પહેલાં તમે આ ઇયરફોન ચડાવીને સાંભળો, અને જે સંભળાય તે મને કહેજો.'

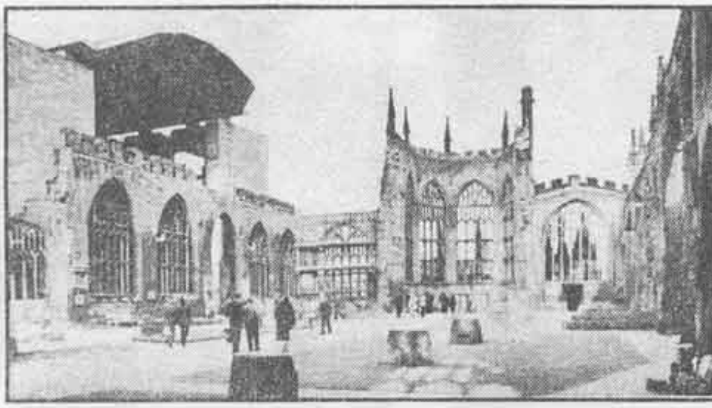
ડૉક્ટરે હસતાંહસતાં કાને ઇયરફોન ચડાવ્યો. ક્લૉસ્નરે કુહાડી હાથમાં લઈ વૃક્ષ પર એવો તો જોરદાર ઘા ઝીંક્યો કે તેને તેના પગ નીચેની ધરતી હલતી લાગી – કેમ જાણે ભોંયમાંનાં વૃક્ષનાં મૂળિયાં હલી ઊઠ્યાં ન હોય? પાંદડાં એકબીજાં સાથે ઘસાઈ અવાજ કરવા માંડ્યાં અને વૃક્ષની એક ધીંગી ડાળી એકાએક બટકી નીચે પડી. ક્લૉસ્નર તો સવેળા ખસી જઈ બચી ગયો, પણ ડાળીએ તેનાં યાંત્રિક સંસાધનોના ખોખાનો ખુરદો બોલાવી દીધો.

વૃક્ષમાંથી કુહાડી પાછી ખેંચતાં ક્લૉસ્નરે ડૉ. સ્કોટને પૂછ્યું, 'ઇયરફોનમાં તમને કંઈ સંભળાયું, ડૉક્ટર?'

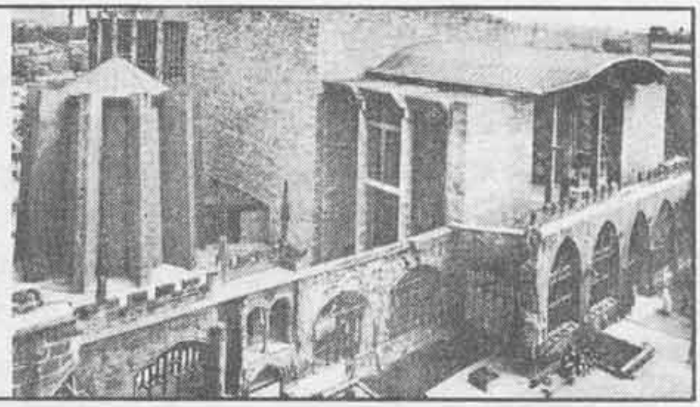
'જ્યાં સમૂળું ઝાડ તૂટી પડે એમ લાગતું હોય ત્યાં હું અવાજ સાંભળવા ક્યાં બેસું? હવે તો અહીંથી પાછા ફરવામાં જ માલ છે.'

'નહિ, ડૉક્ટર, તમારે આ વૃક્ષના ઘા રૂઝવવાના છે - પાટાપીંડી કરીને ટાંકાટેભા લઈને.

(અનુસંધાન પૃ. ૬૮૪ ઉપર)

જૂનું]

[નવું

કૉવન્ટ્રિ કથીડ્રલ

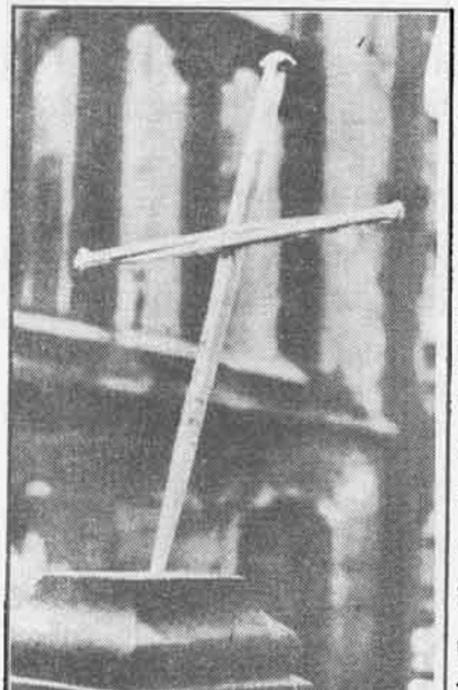
ધનુભાઈ મહેતા

જે સ્થળ પર કૉવન્ટ્રિ કથીડ્રલ ઊભું છે તે ભૂમિ ખરેખર પવિત્ર છે. નવા કથીડ્રલની પશ્ચિમ બાજુની ધીંગી દીવાલ પાસેથી આ મહાન મધ્યકાલીન કથીડ્રલના પાયાને ટેકવતા મજબૂત અને કદાવર આધાર-સ્તંભો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વિશાળ પરસાળથી જોડાયેલું આ નવું કથીડ્રલ એ ૧૪મી સદીનું સંત માઈકલનું, પાદરીઓની હકૂમત નીચેનું દેવળ ૧૯૧૮માં બીજું કથીડ્રલ બન્યું. આમ, ત્રીજું કથીડ્રલ એ પ્રથમ અને દ્વિતીય કથીડ્રલના સંધાણ રૂપ બને છે. ચિરંજીવ શ્રદ્ધાના પ્રકટીકરણનું જાતે પ્રતીક! દીવાલથી સુરક્ષિત મધ્યકાલીન કથીડ્રલ તો નાનકડું હતું. આ દીવાલની અંતર્ગત ઘણાં દેવળો હતાં. ૧૦૪૩માં નિર્માણ પામેલ સંત મેરીનો દુવારૂપ મઠ મોટામાં મોટું દેવળ હતો. ૧૩મી સદીમાં વિસ્તૃત થયેલું આ દેવળ હાલના લિચફીલ્ડ કથીડ્રલનાં જેવું જ, પણ હકીકતમાં તેના કરતાં વિશેષ વિશાળ હતું. મરર્સિઆના અર્લ લીઓફિકની પત્ની લેડિ ગોડીવાએ તેના પાયામાં લખલૂટ ધન ધરબીને તેને સમૃદ્ધ અને સક્ષમ બનાવ્યું છે. નૂતન કથીડ્રલની પશ્ચિમે મઠની હારમાળાની દીવાલોના વધુ ભગ્નાવશેષો નજરે પડે છે. પવિત્ર ત્રિક અને સંત માઈકલનાં દેવળો ચૌદમી સદીમાં બંધાયાં હતાં. તે દેવળોની અન્યોન્ય સાથેની અને મઠની સંલગ્નતા એ જમાનાની દેવળ-નિર્માણ પાછળની ઉદારતા અને તેના યશોભાગી તે કેટલાં નિર્મમ હતાં તેનાં સાક્ષીરૂપ છે. દેખીતી રીતે જ પવિત્ર ત્રિકનાં દેવળો મઠાધિપતિના અડધા કસ્બાવાસીઓનાં ભાડવાતો માટે અને સંત માઈકલનાં દેવળો અર્લના અડધા ગ્રામજનોના ભાડવાતો માટે અને સંત માઈકલનાં દેવળો અડધા ગ્રામજનોના ભાડવાતો માટે બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. કોઈ ઐતિહાસિક હોનારતે યોગ્ય રીતે જ આ બે દેવળોને અલગ પાડતા માર્ગનું 'કકુ લેન-'કોકિલ ગલી' એવું નામાભિધાન કર્યું છે. તેમ છતાં હવે પવિત્ર ત્રિક અને નગરચોકમાંનું પાદરીઓની હકૂમત નીચેનું એક મોટું દેવળ છે. અને તેની અને કથીડ્રલની ધર્મપ્રવૃત્તિ અન્યોન્યને સંપૂર્ણપણે અને સુખદભાવે પૂરક છે. પ્રખ્યાત 'થ્રી સ્કવાયર્સ' 'ગ્રેફાયર્સ ગ્રીન' પાસે આવેલ પ્રાચીન ક્રાઈસ્ટનું દેવળ છે. પણ હવે તો માત્ર તેનો એક સ્કવાયર - શંકુ આકાર - શેષરૂપ રહ્યો છે. ઇમારત જોતાં જ પ્રતીતિ થાય છે કે ૧૪મી અને ૧૫મી સદીઓમાં નિર્માણ પામેલાં આ દેવળો અદ્ભુત અને રળિયામણાં હતાં અને કોવન્ટ્રિ સમૃદ્ધ હતી. ખરેખર તે 'મિડલૅન્ડ્ઝ'નું મુખ્ય બજારનગર હતું. અને ટૂંક સમયમાં જ તે પટ્ટીકામ, ચામડા અને કાચકામ, ઘડિયાળની બનાવટ અને અદ્યતનમાં અદ્યતન પ્રહારશસ્ત્રો અને હવાઈ જહાજને માર્ગચીંધનાર નાનામાં નાના અને અતિસૂક્ષ્મ ઓજારોની બુદ્ધિગમ્ય યાંત્રિક તરકીબોના હુન્નર-ઉદ્યોગોને વિકસાવી વિશ્વવિખ્યાત બન્યું. મધ્યકાલીન ગ્રામનો વ્યાવહારિક વહીવટ મહાજન મંડળો દ્વારા ચાલતો. આ મંડળો લંડન શહેર જેટલાં જ પ્રાચીન અને પ્રતિષ્ઠિત હતાં. સેંટ માઈકલમાં સ્મીટ્સ, ડાયેર્સ, કેવર્સ અને ગ્રોસર્સ નામધારી પોતપોતાનાં નાનાં નાનાં ખાનગી દેવળો પણ હતાં. આમાંનાં માત્ર કેવર્સ જ તેમનું સભાસ્થાન કથીડ્રલના 'કેવર્સખંડ'માં રાખતાં. આ ખંડેરો દક્ષિણ બાજુએ આવેલ છે અને યુદ્ધ બાદ તેનો પુનરુદ્ધાર સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યો છે.

મજાની વાત એ છે કે એકાદ વર્ષ અગાઉ હાલનો કાયમી બી.બી.સી. રેડિયો પ્રસારણ સ્ટૂડિઓ નવા કથીડ્રલના ભોંયરામાં (Undercrift) ગોઠવવામાં આવ્યો તે પહેલાં કથીડ્રલનો આ ખંડ બ્રિટિશ રેડિયો પ્રસારણના સ્ટૂડિઓની ગરજ સારતો. કોવન્ટ્રિ એ પ્રથમ અને માત્ર એક જ એવું દેવળ છે કે જેની અંતર્ગત રેડિયો

પ્રસારણ વ્યવસ્થા છે. પાદરીની હકૂમત નીચેનો કોવન્ટ્રિનો ઇતિહાસ છેક ઈ. ૧૧૦૦થી શરૂ થાય છે. તે સમયે કૉવન્ટ્રિ અને લિચફીલ્ડની પાદરી હકૂમતનાં આસનોમાંનું એક આસન સેંટ મેરીના પાદરી શાસન નીચેનાં મહાન દેવળમાં હતું. આ શાસન છેક 'રિબલ'થી 'ટેમ્સ' સુધી વિસ્તીર્ણ હતું. ૧૫૩૮માં હેન્રિ આઠમાએ જ્યારે ધર્મસ્થાનો અને મહાજનમંડળોને કચડી નાખ્યાં પછી તરત જ સેંટ મેરી, ગ્રેફાયર્સ તથા વ્હાઈફ્રાયર્સનાં દેવળોનો વિનાસ કરવામાં આવ્યો. ધર્મગુરુની સત્તાનું કેન્દ્ર ત્યાર પછી લિચફીલ્ડમાં ખસેડવામાં આવ્યું અને તેના ધર્માધ્યક્ષની કાયદાકીય સત્તા કૉવન્ટ્રિ પર છેક ૧૮૩૬ સુધી જારી રહી. ૧૯૧૮માં ફરીથી એક વાર કૉવન્ટ્રિ પોતાની ધર્મધુરાનું કેન્દ્ર બની. નગરના બુદ્ધિસંપન્નોએ તેને મોટર અને હવાઈ જહાજના ઉદ્યોગોના સંશોધન માટેનું કેન્દ્ર બનાવ્યું. અને પ્રથમ યુદ્ધ માટેની ઉદ્યોગની માગોએ તેની વસ્તીમાં ત્વરિત વધારો કર્યો. આ વસ્તી-વિસ્ફોટના પરિણામે ૧૯૧૮માં પાદરીની હકૂમત પુનર્જીવિત થઈ અને પ્રાચીન સેંટ માઈકલના દેવળને કથીડ્રલ બનાવવામાં આવ્યું. તેની સપ્રમાણતાના દેવળને કથીડ્રલ બનાવવામાં આવ્યું. તેની સપ્રમાણતાના સૌંદર્યની સમાલોચના કરવા માટે આ પ્રખ્યાત દેવળ પૂરતા પ્રમાણમાં ટકી રહ્યું હતું. ૧૪મી સદીના આરંભથી તે છેક ૧૫મી સદીના અંત સુધી સંત માઈકલના દેવળને કૉવન્ટ્રિના શુભેચ્છકોની સંપત્તિ અને તત્કાલીન સ્થાપત્ય કલાની સમૃદ્ધિનો લાભ મળ્યો. ૧૩૭૩થી ૧૩૯૪ના ગાળા દરમિયાન નોબલ વેસ્ટ મિનારો (Noble West Tower) નિર્માણ પામ્યો અને તે જ સમય દરમિયાન 'ક્વાયર' (Choir) ગાયકો માટેનો ખંડ અને કમાનવાળો અર્ધગોળાકાર ગોખલો પણ બંધાયા. દેવળનો વચલો મુખ્ય ભાગ અને ઉપાસકોની બેઠકો પછીની અર્ધી સદીમાં રચાયાં અને તે સમય દરમિયાન જ શિખરનો ઉમેરો થયો. આ શિખર ૧૪૩૩માં પરિપૂર્ણ થયું. રમ્ય કથીડ્રલ ૧૪મી નવેમ્બર ૧૯૪૦ના ગુરુવારની રાત્રે એક હવાઈ હુમલામાં ખંડેર બન્યું અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન કોઈ પણ બ્રિટિશ નગરે એક રાતમાં જ લાંબામાં લાંબા હવાઈ હુમલામાં સહન ન કર્યું હોય તેટલું કોવન્ટ્રિએ સહન કર્યું. કથીડ્રલ પ્રચંડ વિસ્ફોટકોથી નહીં પણ બોમ્બમારાથી તારાજ થઈ ગયું. પરિણામે બહારની દીવાલો, મિનાર અને શિખર અકબંધ રહ્યાં પણ લાકડાનું છાપરું, ઓકની તોતિંગ છત, દેવળમાંની કઠેરાવાળી બેઠકો, ભોંયતળિયું, અને જંગી દીવાલ તદ્દન જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં...

'ધ ક્રોસ ઓફ નેલ્સ'

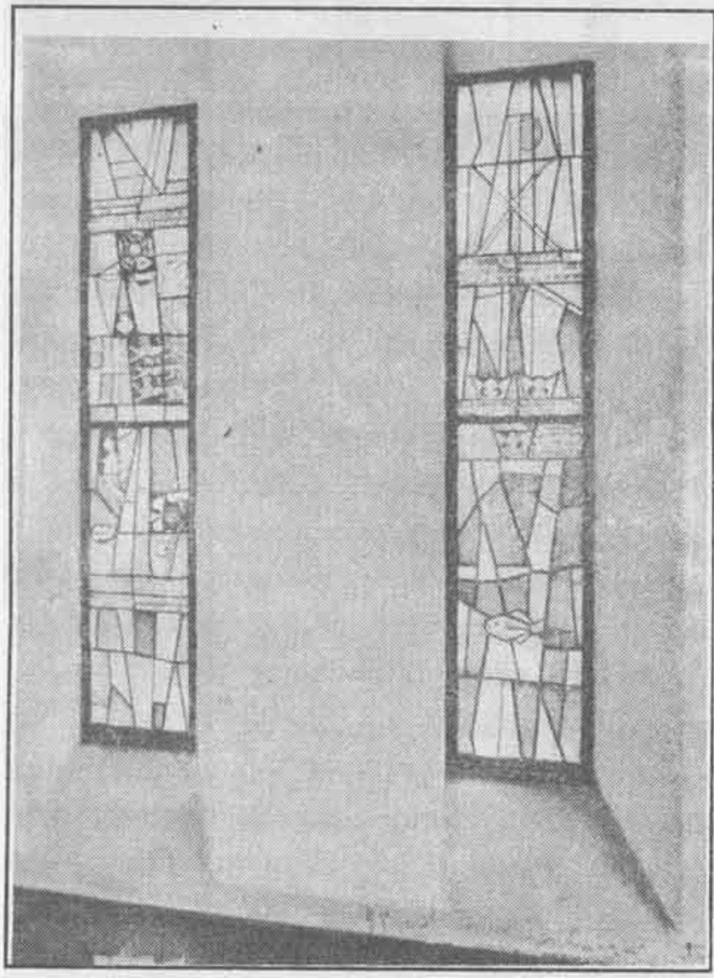

બલિદાન દ્વારા પુનરુત્થાન એ આ કૉવેન્ટ્રિ કથીડ્રલનો મુખ્ય વિષય છે. અહીં બળી ગયેલો કાળો ક્રૉસ દર્શાવાયો છે તે બલિદાનનું અને નીચે ઊંચી વેદી પર રજતરસ્યો ચળકતો નાનો ક્રૉસ છે તે પુનરુત્થાનનું સૂચન કરે છે.

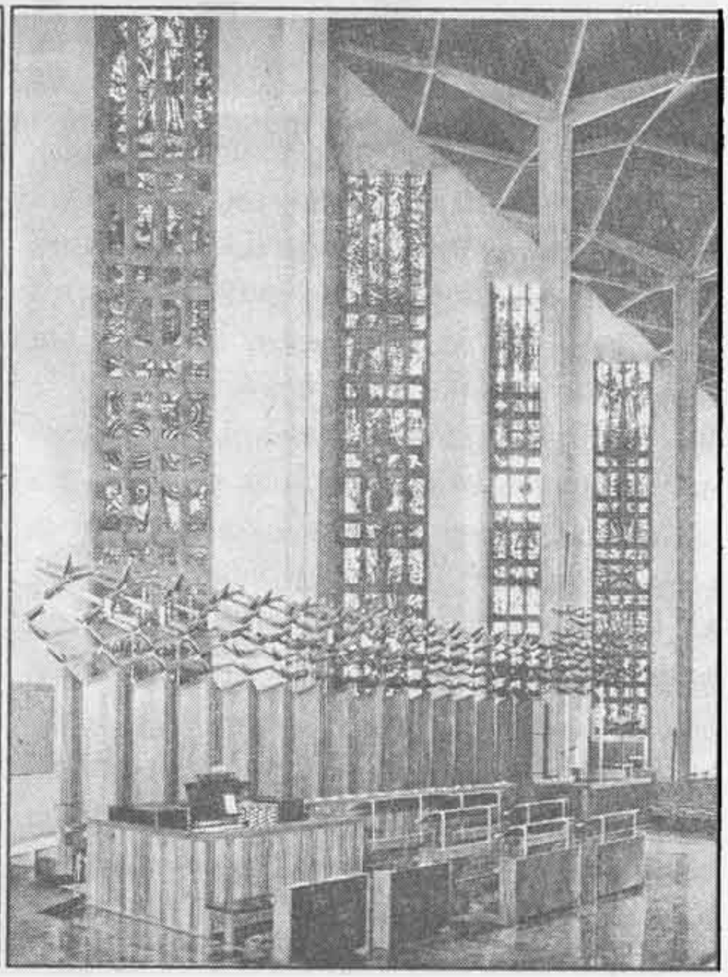
બે મૂલ્યવાન સ્મૃતિચિહ્નો બચવાને બહાને સર્વનાશનાં પરિણામરૂપ બાકી રહ્યાં. બૉમ્બવર્ષાના થોડાક દિનો બાદ બળીને કાળામેશ થઈ ગયેલ છતાં અનુક્રમે ૧૨ અને ૮ ફીટ ઓકનાં બનેલાં છાપરાંનાં બે વાંકા-ચૂંકા મોભના ટુકડાને તાર વડે બાંધીને બૉમ્બ-શામક રેતીથી ભરેલ જૂની કચરા-પેટીમાં લગાડીને ભંગારના પૂર્વ

છેડે ઊભાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. ભંગારના ઢગલમાં પત્થરની યજ્ઞવેદીની પાછળ ઊભેલો આ કાળોમેશ વધસ્તંભ હવે તો વિશ્વવિખ્યાત બન્યો છે. અને તેના પર નોંધ રૂપે સાદા શબ્દો કોતરવામાં આવ્યાં છે : 'હે પરમ પિતા ક્ષમા કર'. નવા દેવળની સેવામંડળીના જીવનની ચેતનારૂપ બની રહેનાર બીજો અવશેષ છે (cross of nails) 'ખીલાઓનો વધસ્તંભ'. છાપરું ભસ્મીભૂત થઈ ગયું હોવાથી સજ્જડ મોટા ૧૪મી સદીમાં હાથે ઘડવામાં આવેલા ખીલાઓ વડે ચુસ્ત રીતે જકડી રખાયેલા મોભ પવિત્રભૂમિના જીર્ણાવશેષો માટે ફરસબંધી બન્યા છે. પછીની સવારે ખીલાઓમાંના ત્રણને વધસ્તંભનો ઘાટ આપવાની પ્રેરણા સ્ફુરી. આ વધસ્તંભ આંતરરાષ્ટ્રિય કોવન્ટ્રિ દેવળની સેવામંડળીની એકરાગિતાના પ્રતીકરૂપ બની રહ્યો છે. ખીલાના વધસ્તંભો દુનિયાભરનાં ઘણાં કેન્દ્રોને વિધિપૂર્વક ભેટ ધરવામાં આવ્યા છે. અને તે કેન્દ્રોમાંથી વિભાજિત થયેલ દુનિયાને ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયની સમાધાન વૃત્તિની ભાવનાનો અભ્યાસ કરવા માટેની ભાઈચારાની કડી સ્થાપવાના અને પ્રજાજનોને તેમાં અભ્યાસમગ્ન બની વિચારોની આપલે માટે પ્રોત્સાહિત કરવાના કથીડ્રલના પ્રયાસોને સારો એવો પ્રતિભાવ સાંપડ્યો છે. વધસ્તંભો જે કેન્દ્રોમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમાં ઑસ્લો (Oslo) ઓટોબરેન (Ottobeuren) હેમ્બુર્ગ (Hemburg) કીલ (Kiel) મનસ્ટર (Munster) બર્લિન (Berlin) ડ્રેસ્ડન (Dresdun) અગાઉ સ્લાલિનગ્રેડ તરીકે જાણીતું વૉલ્ગોગ્રેડ તેમજ આફ્રિકા, એશિયા, અમેરિકા, કેનેડા અને ઑસ્ટ્રેલિયા જેવા કેટલાક દેશોનો સમાવેશ થાય છે. જૂના દેવળના વિનાશના બીજા દિવસે જ કથીડ્રલના પુનર્નિર્માણનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો. તેમ છતાં તેના પાયાનો પ્રથમ પત્થર સોળ વર્ષ બાદ પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો. તે દરમિયાન કથીડ્રલનું જીવન તો ધબકતું જ રહ્યું. ભંગારમાંનાં ઇંટ-કપચીનાં રોડાં સાફ કરવામાં આવ્યાં. પવિત્ર ધામ તૈયાર કરવામાં આવ્યું અને ભૂગર્ભમાંનાં બે નાનાં દેવળોનું સમારકામ કરી તેમને સુસજ્જ કરવામાં આવ્યાં. તેમાંનું એક કથીડ્રલ તરીકે અને બીજું બધા જ

સ્વીડિશ વિન્ડોઝ • લેડિ ચૅપલના ઉત્તર દ્વારે રંગબેરંગીન કાચની ચાર બારીઓમાંની બે : કલાકાર એઈનાર ફોર્સેથે કરેલી ડિઝાઈનની આ બારીઓ સ્વીડને ભેટ ધરેલી.

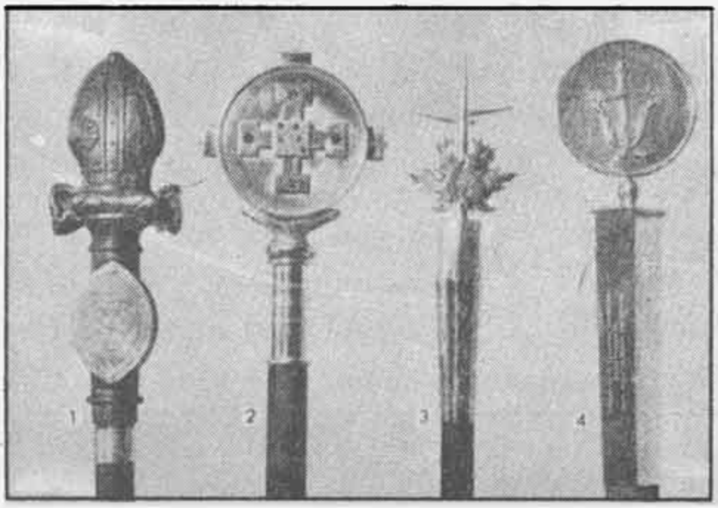

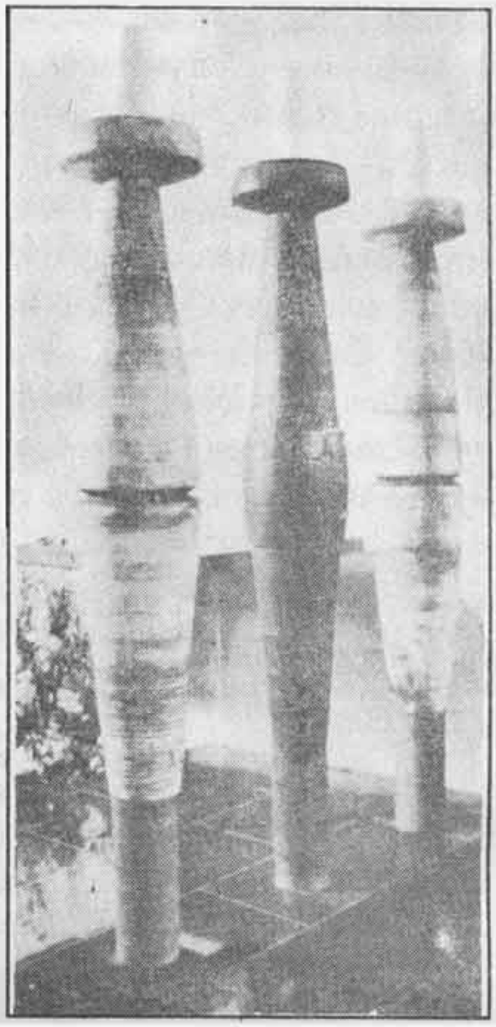
કોવન્ટ્રિ કથીડ્રલના મધ્યવર્તી દેવળમાંની બન્ને દીવાલે આવેલી પાંચ પાંચ બારીઓમાંનું એક જૂથ. એના પર આદમના વંશની અને પ્રભુના પ્રાકટ્યની વાર્તા નિરૂપાઈ છે. ઊંચી વેદી પરથી એના રંગીન કાચની શોભા માણી શકાય છે.

ખ્રિસ્તીઓના ઐક્ય-ના નાના દેવળ તરીકે. જોકે બેમાંનું તે વધારે મોટું હોવાને કારણે રવિવારની મુખ્ય પ્રાર્થનાસભા માટે વાપરવામાં આવતું. તે નાજુક પૌરસ્ત્ય ભૂગર્ભ દેવળમાં હતું. તે નામાંકિત કોવન્ટ્રિ કુટુંબની યાદમાં હતું અને વાઈલિ ચૅપલ તરીકે ઓળખાતું. તેમાં ખ્રિસ્તી સંતોની અધિકૃત નામાવલિ અંકિત કરવામાં આવી હતી અને બિશપનું સિંહાસન મૂકવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૫૮માં કથીડ્રલ-નો વપરાશ શરૂ કરવામાં આવ્યો ત્યાં સુધી દુનિયાનું નાનામાં નાનું કથીડ્રલ આ હતું.

ઊંચી વેદીની પ્રત્યેક બાજુએ મીણબત્તીના માટીના ત્રણ આદમકદ અજોડ સ્ટૅન્ડ મૂકવામાં આવ્યા છે. તેને કલાઘાટ આપનાર હતો હાન્સ કોપર (નીચે ડાબેથી જમણે. ભેટ મળેલી બિશપની ચાર છડીઓ : દક્ષિણ અફ્રિકાના ડાઈસીસ ઓફ ગ્રેહામસ્ટોન તરફથી, 'મેન્સ સોસાયટી ઇન ઓસ્ટ્રેલિયાં, ચર્ચ ઓફ ઇંગ્લંડ તરફથી નીલમમાણેકથી જડેલા કોવન્ટ્રિક્રોસની છડી, કેનેડાના ટોરેન્ટોના 'સિનડ ઓફ ધ ક્રોસ ઓફ ધ નેલ્સ'-વાળી રજતમઢી છડી અને ચોથી છે ભારત, પાકિસ્તાન, બર્મા અને શ્રીલંકા વતી મહાનગર કલકત્તાના વડા પાદરીએ ભેટ ધરેલી છડી.

નાના દેવળમાં હવે પ્રવેશ સંત માઈકલ એવન્યૂ વાટે થાય છે અને નહિ કે ભગ્નાવશેષો છે તે વાટે. પશ્ચિમમાંના ભૂગર્ભ દેવળનો ઉપયોગ ૧૯૬૨-૬૩થી ગાયકમંડળીની તાલીમ-અર્થે થતો; પણ હાલમાં ફરીથી તેનો વપરાશ વધસ્તંભના દેવળ તરીકે થવા માંડ્યો છે.

આ દેવળને સુંદર ગુંબજ છે અને જો તેનાદ્ દ્વાર બંધ હોય તો વિનંતી કરીએ તો ઊઘડી આવે છે. વપરાશ માટે ભંગારને હટાવીને સાફસૂતરું કર્યાં બાદ આ ભગ્નાવશેષીય ખુલ્લા આકાશીય મધ્યદેવળનો ઉપયોગ ખાસ ધાર્મિક વિધિઓ માટે થતો અને તે હંમેશાં ભાવિકોથી ભરચક રહેતો. ઇસ્ટરના દિવસે વહેલી સવારે હજી તો અંધાર હોય ત્યારે ૬ વાગે અને 'વિટ્સન્ડે' (ઇસ્ટર પછીના સાતમા રવિવારનું પર્વ)એ સવારે ૭ વાગે આ ખંડેરની મહાન યજ્ઞવેદી સમીપે આધ્યાત્મિક ધ્યાનધારણાની પ્રણાલી પડી ગઈ છે. વિનાશ પામેલ કથીડ્રલની નૂતન દૃષ્ટિના પ્રારંભથી જ દૂર તેમજ નજીકથી અને આ ભ્રાતૃભાવની ભાવનાના યશભાગી બનનાર ટૅન્ગેનિકાની ભેટસોગાદોનો પ્રવાહ શરૂ થયો. ફન્ડિ કાસાન્ગાએ સીસમના લાકડા પર કોતરેલા ક્રાઈસ્ટનો ક્રોસ ભેટ ધર્યો. બિશપ નેવિલ જે બ્લન્ડેલ્સની શાળાના હેડમાસ્તર હતાં તે શાળાનો ૧૭ વરસની એલન જોન નામનો કિશોર કે જે પાછળથી રૉયલ ઍરફોર્સનાં નોકરી કરતાં ૧૯૪૩માં મરાયો તેણે બનાવેલી ક્રાઈસ્ટની પ્રતિમા ભેટ ધરી. ચીનના ક્વેલીન જપાને કરેલા જ બૉમ્બમારામાં નાશ પામેલા એક દેવળના ફુવારાનો અવશેષ બક્ષિસ રૂપે આવ્યો. કીલના સેંટ નિકૉલસ દેવળનો એક પ્રાચીન ટુકડો અને પાછળથી કથીડ્રલના પુસ્તકાલયને સજ્જ કરવા માટે પૈસા પણ સોગાદરૂપે આપ્યા. જેરૂસલમથી ભ્રાતૃભાવનો એક કોતરલીવાળો પથ્થર અને પાછળથી બેથલહેમથી કથીડ્રલના ફુવારાના જળપ્રવાહની ઘસાઈ ઘસાઈને લીસ્સા થયેલા પથ્થર આવ્યા. સ્ટાલિનગ્રેડથી એક સુંદર પ્રતિમા આવી. સ્વયંસેવિકાઓના સ્મારક માટે ડૉજર માર્શનિસ ઑફ રીડિંગે સરઘસાકાર ક્રોસ ભેટ ધર્યો. સ્વ. સામ્રાજ્ઞી મેરી તરફથી પોતાના લગ્નપ્રસંગે મળેલ મનોહર બાઈબલ બક્ષિસ-કરવામાં આવ્યું. હૉંગકૉંગના રાજવીએ પૂજાવિધિ વખતે પહેરવાનો જામો અર્પણ કર્યો. સ્વીડન તરફથી 'ચૅપલ ઓફ યૂનિટિ'નું આરસનું રંગીન ચિત્રાંકિત ભોંયતળિયું તથા લેડિચૅપલના ઉત્તર બાજુના પ્રવેશદ્વાર માટેની રંગ બે રંગી કાચની બારીઓ

ભેટ ધરવામાં આવી. ડેનમાર્કે બિશપ માટે લાંબો દંતૂશળ મોકલી આપ્યો. વાજિંત્રની કિંમત પેટે કેનેડાએ દસ હજાર પાઉન્ડ બક્ષિસ કર્યા. જર્મની તરફથી બે મૂલ્યવાન ભેટો મળી. અને તેમાંની એક તો ખાસ 'ચેપલ ઓફ યૂનિટિ'ની બારીઓની કિંમતની ચુકવણી પેટે. કૌવન્ટ્રિમાંના ઘણા શુભેચ્છકોએ કથીડ્રલને કલાત્મક વિલક્ષણતાઓથી સજાવવા માટે મોટી રકમ આપી. તદુપરાંત કથીડ્રલના સંગીત અને મંત્રાલય માટે કાયમી થાપણની પણ જોગવાઈ કરી આપી. આ ભેટોની યાદી મોટે ભાગે આડેધડે તૈયાર કરવામાં આવી છે. અને તે વિસ્તૃત અને સંપૂર્ણ હોવાનો દાવો કરતી નથી. આપણાં વિભાજિત સમાજ અને દુનિયામાં જીસસ ક્રાઈસ્ટને નામે કરોડોને મન સુલેહ-શાંતિની આશાના પ્રતીકરૂપ આ ભેટો દુનિયાના કલ્યાણને ભલે વાચા આપે. જ્યાં બળીને કાળોમેશ થયેલો ક્રોસ, ખીલાઓનો ક્રોસ અને 'હે પરમ પિતા ક્ષમા કર' એ શબ્દો કથીડ્રલના મંત્રીમંડળના શુભ હેતુ કેન્દ્રિત થયા હતા તેવા ખંડેરના ધર્મસ્થાનમાં આ શાંતિસુમેળનો મધ્યવર્તી વિચાર ઉદ્‌ભવ્યો હતો. આ કથીડ્રલના સંદર્ભમાં 'હે પરમ પિતા, ક્ષમા કર' એ શબ્દો વિસ્તૃત કરીને સમજાવવા માટે અને તે શબ્દોનો માત્ર યુદ્ધવિરામના વાજબી છતાં સંકુચિત અર્થઘટનને ટાળવા માટે જ સલાહ-સુલેહની બંદગીને આ પવિત્ર ધામમાં મૂકવામાં આવી છે. વિશ્વભરમાં આંતરરાષ્ટ્રિય ભાઈચારાની શાંતિ પ્રાર્થનાર સર્વેનો આ શબ્દો પ્રાર્થનામંત્ર બન્યા છે અને તે અનેક ભાષાઓમાં પુનરુક્ત થયા છે. આ વિશિષ્ટ સભાગૃહમાંથી મુખ્ય વિચારધારાઓ સ્ફુરી છે. શિલ્પસંવિધાનની કલા અને નૂતન કૌવન્ટ્રિ કથીડ્રલના મંત્રીગૃહ બન્નેને માટે મારી તથા ક્રાઈસ્ટની વચ્ચે એકરાગિતા માટે આ કથીડ્રલ ખડું છે એવી નોબત વગાડતી ક્રાઈસ્ટની વિશાળ અને ભવ્યતા સૂચક આકૃતિ કથીડ્રલમાં પ્રવેશતાં જ દરેકને તરત જ પડકારરૂપ બની રહે છે. એક પક્ષે સર્વજન એટલે કે પ્રત્યેક સ્ત્રી અને પુરુષ અને બીજે પક્ષે ભગવાન એ બન્નેની વચ્ચે સંવાદિતા અને સુમેળનાં દર્શનની અસર વેધક બનાવવા માટે જ પૂજા સેવા કાર્યોની રીતરસમ અને લોકમન સુધી પહોંચવા માટેના પ્રત્યેક ઉપકરણના ઉપયોગ માટેના પ્રયોગો - આ બધું જ કંડારવામાં આવ્યું છે. વિનાશની સાથે જ જન્મેલ ભેદભાવ અને ધૃણાની પરિસ્થિતિ વિશે કાંઈક કહેવાને અને કરવાને કૌવન્ટ્રિના ખ્રિસ્તીઓને ૧૯૪૦માં નાટ્યાત્મક રીતે પડકારવામાં આવ્યા તેથી સંવાદિતાના કેન્દ્ર તરીકે જ સ્થાપવામાં આવેલ કથીડ્રલ આપણા સમાજની અંદર પ્રવર્તમાન ભેદભાવના બીજા મુખ્ય સંદર્ભો પ્રત્યે ઉદાસીનતા દર્શાવી શક્યું નહિ. પ્રથમ અને નરી આંખે તરી આવતો સંબંધ તો આંતરરાષ્ટ્રિય હતો. વાજબી તો ... કે હવે કથીડ્રલનાં બધાં જ આંતરરાષ્ટ્રિય મંત્રીમંડળો ખંડેરોનાં પવિત્ર ધામ અને યજ્ઞકુંડની નીચે અને ફરતે હોવાં જોઈએ. પ્રયોગ તરીકે એક નાનકડું આંતરરાષ્ટ્રિય કેન્દ્ર પરિવર્તન પામેલ કોલસાના ભોંયરામાં અને પવિત્ર ધામની નીચેની વાજિંત્ર બજાવવા માટેની કોટડીમાં સ્થાપવામાં આવ્યું. તેનું ઉદ્‌ઘાટન ૧૯૬૦ના જાન્યુઆરીમાં બર્લિનના બિશપ ડો. ઓતો ડિ બેલિયસ દ્વારા કરવામાં આવ્યું. જેણે પોતાનું આખુંય કુટુંબ બર્લિન પરના એક હવાઈ હુમલામાં ગુમાવ્યું હતું તેવા એક અનામી દાતાએ આ કેન્દ્રને સુવિધા સંપન્ન કરાવ્યું. ૧૯૬૧-૬૨ની શરદ અને શિશિરમાં વિલક્ષણ એવી એક ખ્રિસ્તી જર્મન યુવામંડળીએ તેને સુંદર રીતે વિસ્તૃત કર્યું. સુલેહ-પ્રવૃત્તિના નામે તેઓએ તેમની છ માસની રોજી જતી કરી અને સારાયે જર્મનીમાંથી ખ્રિસ્તીઓએ વ્યક્તિગત રીતે આપેલ ફાળાના પૈસામાંથી આંતરરાષ્ટ્રિય કેન્દ્રના વિસ્તારરૂપે જૂનાં કપડાં-લત્તાં વાસણકૂસણ રાખવાની અને પ્રાર્થના કરવાની કોટડીનું નવનિર્માણ કર્યું. કેન્દ્રમાં હાલ સ્વાગત ખંડ, વિશ્રામસ્થાન, ઉપહારગૃહ, પુસ્તકાલય, પ્રાર્થનામંદિર અને માહિતીકેન્દ્રનો સમાવેશ થાય છે. આ કામ કરીને સોળ જર્મન જવાંમર્દોએ બર્લિનમાં કદી કોઈએ ન સાધ્યું હોય તેવું શાંતિસાધક સાહસોમાંનું એક અત્યંત સૂચક એવું સાહસ પાર પાડ્યું છે. પશ્ચિમ બર્લિનના મેયર હેર વીલિબ્રાન્ટે ૧૯૬૫માં જહોન ઓફ કેનેડી હાઉસ ખુલ્લું મૂક્યું. ઇંગ્લન્ડ અને દુનિયાભરની નિવાસી યુવાનોની ટુકડીઓ માટેની સુવિધા આ 'હાઉસ' પૂરી પાડે છે. કૌવન્ટ્રિ કથીડ્રલે સમર્પિત કરેલ શાંતિસુમેળનો બીજો ખાસ સંદર્ભ તે એક વિભાજિત થયેલા દેવળમાં છે. આપણે સહુએ એક થવું જોઈએ. અને આશા રાખીએ કે આપણે બધાં એક થઈશું એવી શ્રદ્ધાના સાક્ષીરૂપ એકતાનું દેવળ (The Chapal of Unity) ઊભું છે. ૧૯૪૪માં ખ્રિસ્તી ઐક્ય માટેની યોજનાનું નવપ્રસ્થાન કરવામાં આવ્યું. યુદ્ધની યાતનાને પરિણામે એ વિચાર જન્મ્યો કે જે એક એવું કેન્દ્રીય-ચેપલ પૂરું પાડે કે જેઓ આ સાહસના ભાગીદાર થવા ઇચ્છુક તે સર્વની સામાન્ય માલિકીનું હોય અને જેને કેન્દ્રમાં રાખીને વિવિધ સંપ્રદાયના ખ્રિસ્તીઓ અરસપરસની સમજ, સર્વ-સામાન્ય પ્રાર્થના અને બિરાદરીમાં મજિયારી સેવાથી ભેગા મળીને વિકાસ સાધી શકે. પ્રથમ ઉદ્દેશ માટે એક ખ્રિસ્તી સેવા-કેન્દ્રનું આયોજન કરવામાં આવ્યું અને બીજા હેતુ માટે ચેપલ ઓફ યૂનિટિ એટલે કે ઐક્ય માટેનું નાનું દેવળ. પરિણામે પ્રથમ બંધાયું તે ઐક્યનું દેવળ હતું. ચેપલ અને કેન્દ્રનો વહીવટ કરવા માટેની એક સંયુક્ત કારોબારી સભાના જાહેરનામા પર કથીડ્રલના વિનાશની પ્રથમ સંવત્સરી ૧૪મી નવેમ્બર ૧૯૪૫ના રોજ સહીસિક્કા થયા. તે જાહેરનામું

કહે છે :

'જુદા જુદા ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયના અમે હવેથી આ સ્થળને ચૅપલ ઑફ યૂનિટિ એટલે કે ઐક્યના દેવળ તરીકે પ્રભુપૂજા માટે અલગ રાખીએ છીએ, અમારા સ્વામી જીસસ ક્રાઈસ્ટને પ્રભુ તરીકે અને સમસ્ત દુનિયાના તારણહાર તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. ઘણાં વર્ષોનાં કાર્ય અને સહપ્રાર્થના દ્વારા પ્રભુની કૃપાની અમને અનુભૂતિ થઈ છે. તેની પ્રજા માટે એક ખ્રિસ્તી સેવાકેન્દ્રની સ્થાપના કરવા માટે તેમણે અમને આંગળી ચીંધી છે એવું અમે માનીએ છીએ. અમે એમ પણ માનીએ છીએ કે જો અમે તેનું માર્ગદર્શન માગીએ નહિ તો અમારી સમજ વ્યર્થ નીવડે, અને આ હેતુ માટે આ ઐક્યના દેવળને પુનિત માનીએ છીએ. અમે અને અમારામાંનો પ્રત્યેક અમને વારસામાં મળેલ પ્રણાલિકાને વફાદાર છીએ. પણ બીજાઓમાં અમે તેને એટલે કે ક્રાઈસ્ટને જે રીતે પ્રતિબિંબિત થતો જોયો છે તેથી એકમાત્ર તેની પૂર્ણતાને સ્પષ્ટ રીતે જોવાનું શીખ્યા છીએ. સર્વ લોકો અને સર્વકાળ માટે ત્યાં ક્રાઈસ્ટ એકમાત્ર છે એમ પિછાણીને સઘળા નિષ્ઠાવાન લોકોની દુવામય સંગતમાં આ 'ચૅપલ'ના ભ્રાતૃભાવમાં અમે અમારી આહૂતિ અર્પવા માંગીએ છીએ.' સંયુક્ત પરિષદના ૨૧ સભ્યોએ આ જાહેરનામાના ખત પર સહી કરી અને જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોના એકવીસ ખ્રિસ્તી નેતાઓના પ્રતિનિધિઓએ તેના પર સાક્ષી તરીકેની મ્હોર મારી. હાલના ચૅપલના પ્રવેશદ્વારના ઉંબરાનો પથ્થર- 'કે તેઓ બધાં ભલે એક બને' - મૂકવામાં આવ્યો ત્યારે પુરોગામી સભ્યોના અનુગામીઓએ ફરીથી ૧૯૬૦ના સપ્ટેમ્બરમાં તેને અનુમતિ આપી.

સ્વીડનની ભેટરૂપ ચિત્રાંકિત ભોંયતળિયું સ્વીડનના ખ્યાતનામ કલાકાર ઈનાર ફોરશેથની (Einar Forseth) રચના છે. આ ફાળામાં સ્વીડનનાં નામદાર રાજારાણીનો પણ હિસ્સો છે. આ ચૅપલમાંની દસ બારીઓ જર્મન સુવાર્તાના દેવળોની ભેટ છે. કોવન્ટ્રિ જેવા ઔદ્યોગિક લત્તામાં આવેલ શાંતિ મંડળીને નાનાં કે મોટાં કૉવન્ટ્રિમાંના સેંકડો કારખાનાઓના માલિક અને કામદારો વચ્ચે મિલન અને પ્રાર્થના માટેના કેન્દ્રનો સમાવેશ કર્યા વિના છૂટકો જ નથી. આ કામ ઉદ્યોગોનું દેવળ (Chapel of Industry) કે જે 'ક્રાઈસ્ટ ધ સરવન્ટ' સેવક ક્રાઈસ્ટને અર્પણ થયેલું છે અને જે 'ચૅપ્ટર-હાઉસ'ની ઉપર ઈશાન ખૂણે આવેલું છે તેના પર આધારિત છે. ખંડેરો અને નવું કથીડ્રલ વાસ્તવમાં એક જ એકમ રૂપે આકાર પામેલ છે અને નહિ કે અલગ અલગ. પૂર્વ ભાગે સંત માઈકલના પગથિયે ચઢતાં જ સંત માઈકલનો ચોક આ બે એકમોને જોડે છે. આ પગથિયાં. પર સર જેકબની કૃતિસેતાનને પરાજિત કરતી સંત માઈકલની પ્રતિભાશાળી પ્રતીમા - ગોઠવવામાં આવી છે. સામ્રાજ્ઞીનાં પગથિયાં ચોક તરફ લઈ જાય છે અને આ પગથિયાં પર થઈને જ મહારાણી ઈલિઝાબેથ બીજા દેવાર્પણ કરવાની પૂજાવિધિ માટે ૧૯૬૨ના મે મહિનામાં પધાર્યાં હતાં. ચોક જાહેર જનતા માટે પગે ચાલીને જવા સારુ ખુલ્લો છે અને કૉવન્ટ્રિની વચ્ચો-વચ આ સ્થાનના છાપરા નીચે રોજ હજારો ભાવિકો એકઠા થાય છે. આટલા બધાની આવનજાવનને અને કથીડ્રલની અંદર જે કાંઈ ઘટે છે તે બહારની દુનિયાને સુસંગત હશે એવા અમારા દઢ નિર્ધારને ધ્યાનમાં રાખીને પશ્ચિમની દીવાલ સ્વચ્છ પારદર્શક કાચની બનાવેલી છે. જેઓની પાસેથી આપણને વર્તમાનની આશા અને શ્રદ્ધા વારસામાં મળ્યાં છે તેવી દેવદૂતોની શ્રેણી ઈસુના પ્રચારકો, પયગંબરો, શહીદો, અને સન્માનનીય વૃદ્ધજનોને દર્શાવવાને જ્હોન હટને આ મહાન દીવાલ પર કોતર્યા છે. ઊડતા દેવદૂતોની ત્રણ આડી હારની સાથે બીજી બેતાલીસ પિછાણી શકાય તેવી આકૃતિઓ છે. કથીટ્રલના પૂર્વ છેડે સમગ્ર કથીડ્રલ પર પ્રભાવ પાડતી રંગબેરંગી દોરા ભરેલ પડદા પર સિંહાસનસ્થિત ગૌરવભરી ક્રાઈસ્ટની આકૃતિ છે. આ સુશોભિત પડદાની ભાત ગ્રેહામ સધરલૅન્ડે તૈયાર કરી હતી. અને ફ્રાન્સમાં ઑબુસન પાસેના ફેલેતીનમાં પિન્તોં ફેરસે તે બનાવ્યો હતો. તે ૭૪ ફૂટ ઊંચો ૩૮ ફૂટ પહોળો અને વજનમાં એક ટન કરતાં જરાક જ ઓછો છે. કથીડ્રલમાં પ્રવેશતાં જ જમણી બાજુએ નામકરણવિધિ કરવાની બારી માટે જોન પાઈપરે બનાવેલી રંગોની લયાન્વિત ભવ્ય આકૃતિ છે. રંગો-મધ્યે ચઢેલ રોશનીનો ઝગમગાટ જાણે કે આખીયે આકૃતિના પ્રધાન સૂર પવિત્ર ભાવનાનું પ્રતીક છે. બારી નીચે તેના ઝગારા મારતા સૌંદર્યની પાર્શ્વભૂમિકાના તદ્દન વિરોધાભાસ રૂપ એક ફુવારો છે. બેથલહેમથી આવેલો ત્રણ ટન વજનનો ખરબચડો લીસા પત્થરનો ટુકડો બેથલહેમની બહાર આવેલી એક ટેકરી પાસેની બારાકતની ખીણ Velley of Blessedness ની બાજુના રસ્તા પરથી ૧૯૬૦ના નાતાલની એક સંધ્યાએ તેની વાટના દરેક તબક્કે સ્વાગત પામતાં આ પત્થરને ભારે દબદબાપૂર્વક શુભેચ્છા સાથે લાવવામાં આવ્યો હતો. અને કથીડ્રલને તેની એક પાઈ પણ ચૂકવવી પડી ન હતી. આમ, અત્યંત આધુનિક કથીડ્રલમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ફુવારો છે. ફુવારાથી સામે જ ઐક્યનાં દેવળનું પ્રવેશદ્વાર છે. તે રંગમંચ જેવું દેખાય છે અને હકીકતમાં તે રંગમંચ જ છે. ખ્રિસ્તીધર્મ તત્કાલીન સમસ્યાઓને ઉકેલવાનો માર્ગ બતાવે તેવાં નાટકો અહીં રજૂ થાય છે. યજ્ઞવેદીના સભામંડપ કરતા નાટ્યગૃહ તરીકે વપરાતા કથીડ્રલના આ ભાગમાં નાટક ભજવવાની વધુ મોકળાશ રહેતી. હવે આપણી સમક્ષ સુશોભિત પડદાની પેલે પાર મહાન યજ્ઞકુંડ

તરફ પ્રાથમિક અવસ્થાનાં ખ્રિસ્તી પ્રતીકો સાથે બાઈબલનાં આઠ મહાન સૂત્રો નજરે પડે છે. અમારી શ્રદ્ધાનાં મૂળ સત્ત્વો પર અમે વિશ્વાસ રાખીએ છીએ એવો સંદેશ રાલ્ફ બેયરે ઢંગધડા વગરના અક્ષરે કોતર્યો છે. કારણ કે આ એ મહાન બાઈબલ-ઉક્તિઓ છે કે જે પ્રારંભકાળના ખ્રિસ્તી ધર્માન્તરોની ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધાને વાચા આવે છે. રોમની ભૂગર્ભ ગુફાઓની દીવાલો પર આ પ્રતીક કોતરવામાં આવ્યું છે. આ બંને આશરે ૨૦૦૦ વર્ષ પછી દેવાર્પિત થયેલાં. આ કથીડ્રલમાં જાહેર કરવામાં આવેલ તે જ શ્રદ્ધાનું હજી પણ ઉચ્ચારણ કરે છે. મધ્યદેવળની દસ બારીઓ પ્રવેશતાની સાથે જ સીધેસીધી નજરે પડતી નથી પણ સામેની શ્વેત દીવાલો પર પ્રતિબંબિત થતા રંગો અને દેવળની પાંખના કાળા આરસની ભોંયભૂમિ પર પડતું બારીઓનું પ્રતિબિંબ આપણને તેની તેજસ્વિતાની ઝાંખી કેલાઈડોસ્કોપ દ્વારા કરાવે છે. આ મધ્યદેવળની બારીઓ ૭૦ ફીટ ઊંચી છે અને ફુવારાથી યજ્ઞવેદી સુધી બે-બેની જોડીમાં સર્જનનો પ્રગતિક્રમ દર્શાવતી લંબાયે જાય છે. પ્રથમ લીલા રંગની જોડી સર્જનહાર વર્ણવે છે. બીજી લાલ – તેના સર્જનમાં પ્રભુનો હસ્તક્ષેપ વર્ણવે છે. અનેકરંગી ત્રીજી સંઘર્ષ અને સંગ્રામની વાત કરે છે. ઘેરી વાદળી અને જાંબલી પરિપકવતા વર્ણવે છે. યજ્ઞકુંડ પર પોતાના સોનેરી રંગો દ્વારા અંતીમ જોડી સનાતન અસ્તિત્વની બાંગ પોકારે છે. રોયલ કૉલેજ ઑફ આર્ટની ત્રિપુટી જ્યોફ્રિ કલાર્ક, કીથ ન્યૂ અને તેઓનો નેતા લૉરેન્સ લીની આકૃતિ છે. પવિત્ર યજ્ઞવેદીને નક્કર, સાદી, પાકી અને મજબૂત ઘડવામાં આવી છે. કથીડ્રલનું આ અત્યંત મહત્ત્વનું બેનમૂન રાચરચીલું છે. મોટા ભાગનાં દેવળોમાં આ કામ યજ્ઞકુંડના સુશોભન અને અગ્રિમ ભાગના વપરાશ દ્વારા સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ કથીડ્રલમાં આવી રસમ અપનાવવામાં આવી હોત તો પડદાના રંગોમાં પાછળની યજ્ઞવેદીએ તેનું લાવણ્ય ગુમાવ્યું હોત. તેથી તેના લાવણ્યને શણગારથી નહીં પણ સાદગીથી વધુ ઉઠાવદાર બનાવવામાં આવ્યું છે. પવિત્ર યજ્ઞવેદીની પાછળ લેડિ ચૅપલ આવેલું છે. મુલાકાતીઓ માટેના માર્ગથી ચૅપલ-વિસ્તારને અલગ પાડવા માટે સર બેઝિલ સ્પેન્સે એ બનાવેલ છે. અને કૉવન્ટ્રિ કથીડ્રલના શુભેચ્છકોએ ૧૯૬૫માં આપેલો એક પડદો અહીં મૂકવામાં આવ્યો છે. ગેટશોને ગિથ્સેમીનમાં લેડિ ચૅપલના જમણા પડખે ક્રાઈસ્ટનું ચૅપલ છે તેને ફરતી કાંટાળા તાજના આકારવાળી સુંદરલોખંડની મરોડદાર વાડ છે. આ ભેટ શાહી ઈજનેરો તરફથી મળેલી છે. અને તેમના જ કારખાનામાં બાવવામાં આવી હતી. આ સ્થાને ક્રાઈસ્ટના ચૅપલ 'The Servant'ની પડખે જ કથીડ્રલ છે આ સ્થળે કથીડ્રલને અડીને જ ક્રાઈસ્ટનું ચૅપલ 'ધ સરવન્ટ' છે. મૂળ તો મહાજનોના ચૅપલ તરીકે નિર્ધારિલ હતું પણ કૉવન્ટ્રિમાંના ઉદ્યોગોના મહત્ત્વને લીધે તેને શહેરના કામદારો માટે અને પાદરીની હકૂમત નીચેના રહેવાસીઓ માટેનું કેન્દ્ર બનાવવામાં આવ્યું. તે ચૅપલ ઑફ ઈન્ડસ્ટ્રી તરીકે પણ ઓળખાય છે. શિલ્પીઓએ સંવિધાન કરેલું તે વર્તુળાકારે છે. અને દેવળવાસીઓને બહારનાં ઔદ્યોગિક કાર્યોનો સતત ખ્યાલ રહે તે માટે તેની બારીઓ સ્વચ્છ કાચની છે. યજ્ઞવેદીનું આર્કનું બનાવેલું પત્થરના ટેકણવાળું સુંદર મેજ કૉવન્ટ્રિ ઔદ્યોગિક કૉલેજનાં તાલીમાર્થીઓએ આપેલું છે અને 'તમે જે સેવાવ્રતીઓ છો તેમાંનો જ હું એક છું.' એવો સોનેમઢેલ શિલાલેખ કોતરેલ છે. મેજથી અધ્ધર કાંટાળા મુગટમાંથી ઉદ્‌ભવતો ક્રૉસ છે અને તે જ્યેફ્રી કલાર્કે બનાવેલો છે. કથીડ્રલનું જેમને મન મિલન-કેન્દ્ર તરીકેનું મૂલ્ય છે તે બધાને ભેગાં કરવા માટે કંડારવામાં આવેલી અનેક લાક્ષણિકતાઓ નીચેના માળે છે. પાદરીની હકૂમત નીચેના વિસ્તારના પાદરીઓના કેન્દ્રને તે 'રોયલ નેવી'ની ભેટ છે તેવું જણાવવા માટે તેને નેવીખંડ કહેવામાં આવે છે. તેને 'રોયલ નેવી'એ જ તત્કાલીન મૂલ્યવાન અનેક સંદર્ભગ્રંથો અને સુવિધાસંપન્ન વ્યાખ્યાનખંડથી સજ્જ કર્યો છે. તેમાં ધ્વનિ પ્રસારણ સ્ટૂડિઓ અને દૂરદર્શન નિયંત્રણ ખંડ પણ છે. આ સ્થળેથી જ કૅમેરા માટેના તારોનાં જટિલ ગૂંચળાંઓ અને દૂરદર્શન માટેની પૂરતી પ્રકાશવ્યવસ્થા કાયમી ધોરણે ઊભી કરવામાં આવી છે અને તેનું નિયંત્રણ પણ અહીંથી જ બી.બી.સી. દ્વારા થાય છે. તદુપરાંત અહીં એક સભાગૃહ પણ છે. તે મિલનસમારંભો માટે, હળવા નાસ્તા માટે, કથીડ્રલના કોઈ પ્રસંગ બાદ વાતચીત કરવા માટે, વહેલી પ્રાર્થના પછીના નાસ્તા કે ભોજનની ખાદ્ય સામગ્રી માટે અને કૉવન્ટ્રિમાંના સામાજિક કેન્દ્ર તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આવી થોડીક લાક્ષણિકતાઓ છે કે જે દ્વારા નવું કથીડ્રલ આખીયે જમાતની એકતા માટેનું કેન્દ્ર બનશે અને 'પ્રભુની કીર્તિજ્યોત રૂપ આ કથીડ્રલ છે' એવા મધ્ય દેવળના પ્રવેશના ભોંયતળિયા પરના શિલાલેખની શ્રદ્ધાને સમર્થન આવે છે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. □

(એચ.સી.એન. વિલિયમ્સની પુસ્તિકાને આધારે)

આ અંકનું પૂઠું. ગિથ્સેમીનના નાનકડા દેવળના એક ભાગની આ છબીમાં પ્રવેશદ્વારે જ લોખંડની કાંટાળી જાળી છે તે ઈસુને વધ ક્ષણે પહેરાવેલા કાંટાળા તાજની પ્રતીક છે. જમણી બાજુ વેદીની પાછળની દીવાલ પરની કાષ્ટનકશીમાં વાદળી મોઝેકની પશ્ચાદ્‌ભૂ પર ત્રણ દેવદૂતોને નિદ્રાધીન દર્શાવાયા છે. આ ડિઝાઈન સ્ટીવન સાઈક્સ નામના કલાકારે તૈયાર કરેલી અને રોયલ એન્જિનીઅર્સ દ્વારા અહીં ભેટ ધરાયેલી.

હાઈડ પાર્ક

- જયા મહેતા

'...an example of British love for freedom'

ઈ. સ.ની ૧૭મી સદી. એક મહાનગર. એમાં છસો-સાતસો બાગબગીચા. હાઈડ પાર્ક અને કેન્ઝિંગ્ટન ગાર્ડન્સ તો એટલા મોટા કે બંનેને ભેગા કરો તો આખું નગર એમાં સમાઈ જાય. બગીચાઓમાં સંગીતના કાર્યક્રમો થતા હોય. લોકોનાં ટોળાં ઊમટતાં હોય... લંડન સિવાય આ બીજું કયું નગર હોઈ શકે!

આ બાગબગીચાઓ લંડનનો જીવંત વારસો છે. આ કેવળ અતીત નથી, વર્તમાન પણ છે અને ભવિષ્ય પણ છે! થોડાં જ વર્ષોમાં અહીં Green Graduates પણ દેખાવા માંડશે. બાગકામને હવે ઉચ્ચ શિક્ષણનો દરજ્જો મળે છે.

પ્રકૃતિ ખાતર પ્રકૃતિ માટે પ્રેમ હોય તો જ આ બની શકે ને નગરની છ હજાર એકર જમીન પણ તો જ શાહી બાગ-બગીચાઓથી હરીભરી હોય. એક કાંકરે બે પક્ષી મારવાનો માણસનો સ્વભાવ ભલે હોય, પણ દ્વિવિધ પ્રયોજન હોય ત્યાં એકેય પૂર્ણપણે સિદ્ધ થતું નથી. મનમોજથી પ્રકૃતિ માણતાં માણતાં લટાર મારવી અને તંદુરસ્તી માટે પ્રકૃતિ વચ્ચે ફરવા જવું એ બે વચ્ચે સર્જનાત્મક નિબંધ અને ઉપદેશાત્મક નિબંધ વાંચવા જેટલો તફાવત છે. બંનેનાં પરિણામ સમાન દેખાતાં હોય તોયે લટારના સૂક્ષ્મ પ્રભાવને અન્ય કોઈ પ્રયોજન ક્યારેય સિદ્ધ કરી શકે નહીં.

૧૯મી સદીના પ્રારંભમાં જ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને બાગ-બગીચાનું મહત્ત્વ સમજાયું અને જાહેર બગીચાઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. લોકોને પ્રકૃતિની નિકટ અને દારૂનાં પીઠાં ઇત્યાદિ દૂષણોથી દૂર લઈ જવાના પ્રયોજનથી સંખ્યાબંધ જાહેર બાગબગીચાઓ રચવામાં આવ્યા. આપણી મ્યુનિસિપાલિટી ને લોકલબોર્ડ વગેરે જેવી અહીં સંસ્થાઓ. સિટી કૉર્પોરેશન અને લંડન કાઉન્ટી કાઉન્સિલોએ તો નીતિ જ ઘડી કે ખાનગી માલિકીની જમીનો ખરીદવી ને બાગબગીચા બનાવવા.

બાગબગીચા સાથે જ મીરાંબાઈ યાદ આવી જાય છે; એક પદમાં એ કહે છે :

મ્હાણે ચાકર રાખાંજી, ગિરિધારી લાલા, ચાકર રાખાંજી,
ચાકર રહશ્યૂં બાગ લગાશ્યૂં, નિત ઊઠી દરશણ પાશ્યૂં.

મીરાંબાઈ કોઈક અદ્‌ભુત કલ્પનાશીલ ભક્ત હશે. અખિલ વિશ્વનો સર્જક ઈશ્વર. ને આ ઈશ્વરને મીરાંબાઈ કહે છે, તમારે માટે હું બાગ બનાવીશ!

'હાઈડ પાર્ક' નામ કેમ પડ્યું, એ શોધવાનો બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પણ જાણવા મળ્યું નહીં. હાઈડ નામના કોઈક કલ્પનાશીલ માણસનું આ કર્તૃત્વ હશે, આ સર્જન હશે, એમ ધાર્યું. Hyde નામ પાછળનો ઇતિહાસ hide થઈ ગયો, ઢંકાઈ-લપાઈ- છુપાઈ ગયો છે.

આ વિશે જાણવા મામાને (ધરમભાઈ દોશીને) લંડન પત્ર લખ્યો. એનો જવાબ મળ્યો સન ૧૯૯૫ના નવેમ્બરની છઠ્ઠીએ. મામા મુંબઈ આવ્યા છે, એમણે ફોન પર પહેલી વાત એ પૂછી,

પ્રવાસ-પુસ્તક છપાયું? અને પછી કહ્યું કે હાઈડ પાર્કની માલિકી પહેલાં કોઈક હાઈડ નામના માણસની હતી અને તે પરથી હાઈડ પાર્ક નામ પડ્યું છે.

હાઈડ પાર્ક લંડનનો એક અનોખો બાગ છે. એનોયે એક નાનકડો ઈતિહાસ છે. મનુષ્યના જીવનનો ઈતિહાસ હોય છે, વિશાળ પૃથ્વીનો ઈતિહાસ છે, ને સમગ્ર બ્રહ્માંડનોયે ઈતિહાસ છે. આપણે તે પૂરેપૂરો જાણતા નથી ને મહાન વિજ્ઞાનીઓ જેમ જેમ એ જાણવા માટે વધુ ને વધુ મથતા જાય છે, પાછે પગલે આગળ વધતા જાય છે, તેમ તેમ તેમનેય પ્રતીત થતું જાય છે કે આપણું જ્ઞાન નહીં, અજ્ઞાન જ વિસ્તરતું જાય છે, એટલો જૂનો અખિલ વિશ્વનો ઈતિહાસ છે.

ઈતિહાસ એટલે જ ચડતી ને પડતી; ઉત્થાન ને પતન; ઉન્નતિ ને અવનતિ; સંઘર્ષ, યુદ્ધ અને હારજીત. કુદરતે વિનામૂલ્યે આપેલી ધરતી પર મનુષ્યની માલિકીવૃત્તિએ કબજો જમાવ્યો, પાણીને પણ ઓછેવત્તે અંશે તાબામાં લીધું. હવા પર એનું હજી સુધી કાંઈ ચાલી શક્યું નથી. હાઈડ પાર્કની ધરતી પણ ક્યારેક રાજાની માલિકીની રહી, ક્યારેક ખાનગી માલિકીની રહી; એણે જુદા જુદા માલિકો ને એમના તૉર ને દોરદમાન જોયા, છેવટે મુક્તિ પણ માણી. કેટલાંયે સારાંમાઠાં કૃત્યોના સાક્ષી થવાનું એને ભાગે આવ્યું.

બધા શાહી બાગબગીચાઓમાં સૌથી મોટો આ બગીચો રાજા હેન્રી આઠમાની અંગત શિકારભૂમિ તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યો. એ ત્યાં સસલાં, તેતર, બગલાં વગેરેના શિકારે જતો. હજીયે ત્યાં જાતજાતનાં પંખીઓ છે. સન ૧૭૩૫માં ચાર્લ્સ પહેલાએ હાઈડ પાર્ક જાહેર જનતા માટે ખુલ્લો મૂક્યો. ક્રોમવેલે તે વેચી નાખ્યો હતો. રાજા ચાર્લ્સ બીજાએ તે પાછો મેળવ્યો અને તેની આસપાસ દીવાલ બાંધી, ફરીથી લોકો માટે ખુલ્લો મૂક્યો. અવરજવરનો રાજમાર્ગ હોય એમ આ બાગમાંથી ઘોડેસવારો અને ઘોડાગાડીઓ આવતી-જતી. બાગ કોઈકને વેચાયો હતો ત્યારે એ માલિકે બાગમાંથી પસાર થનાર પાસેથી ભાડું ઉઘરાવવા માંડ્યું હતું ને લોકોએ એનો એટલો બધો વિરોધ કર્યો કે છેવટે બાગ ફરી મુક્ત કરાયો.

આ બગીચાની એક નિરાળી જ તાસીર છે. સન ૧૮૫૧માં ત્યાં ક્રિસ્ટલ પેલેસ બંધાયો ને તેમાં 'ધ ગ્રેટ એક્ઝિબિશન' થયું. તો એવો સમય પણ આવ્યો હતો કે આ બગીચામાં ફરવા જવું એ જોખમી બની ગયું હતું. જે બાગમાં સંગીતના જલસાઓ થતા ત્યાં હવે ઝઘડાને મારામારી થવા માંડ્યાં, લૂંટફાટો થવા માંડી. હૉરેસ વૉલપોલ લૂંટારાઓ દ્વારા અહીં જ લૂંટાયો. અહીં દ્વંદ્વયુદ્ધો ખેલાયાં, કોઈ મારતું, કોઈ મરાતું. ઘોડેસવારીની મોજ માણવા અહીં ખાસ રસ્તા બંધાયા, ઈટાલિયન વૉટર ગાર્ડન તૈયાર કરાયો, પાળેલાં પ્રાણીઓનું કબ્રસ્તાન અહીં ઊભું કરાયું અને રાણી વિક્ટોરિયા ડ્યૂક ઑફ વેલિંગ્ટન, રસી મૂકવાની શોધ કરનાર ડૉ. જેનર, ધ ગૉડ પાન, ધ ગૉડેસ ડાયેના વગેરેનાં પૂતળાં અહીં મુકાયાં.

સંગીતના આનંદનો સાક્ષી આ બાગ શોક-વિષાદ-દુઃખનો સાક્ષી પણ બન્યો છે. બાગના ઉત્તર તરફના ભાગમાં બાર ફૂટ ઊંચા એક વૃક્ષ પર ફાંસીની સજા પામેલાને લટકાવવામાં આવતો ને ટાવર ઑફ લંડનની જેમ અહીં પણ હજારોની સંખ્યામાં લોકો એ જોવા ભેગા થતા. મોતના મોંમાંથી એક જીવને પાછો લાવવાનું વીરકૃત્ય જોવા માટે નહીં, મોતની સજા રૂપે કોઈકના જીવનનો સદાયને માટે અંત આણવાની ક્રિયા જોવા માટે! માણસ કોઈને જીવ આપી શકતો નથી, ને કોઈનોયે જીવ લેવાનો પણ એને અધિકાર નથી, ગમે તેટલા મહાભયાનક અપરાધ માટે હોય તો પણ મોતની સજા એ ગુનાહિત કૃત્ય જ છે. ને જેને અપરાધી ગણવામાં આવે છે તે શું ખરેખર અપરાધી હોય જ છે? નજરે જોયેલું પણ ઘણી વાર ખોટું હોય છે. જગતમાં બધું દેખાય છે તેવું હંમેશાં હોતું નથી. આપણી પોતાની જ આંખ અને હાથના અનુભવ જુદા હોય છે. પાણીમાં અર્ધી ડૂબેલી સીધી લાકડી પણ પાણીની સપાટી પાસે વાંકી દેખાય છે.

કેટકેટલા મહાન કલાકારોની આ ભૂમિ! પોતાની માતા અને કાકાનાં ભ્રષ્ટ કરતૂતો જાણ્યા પછી પણ કાકાને મારતાં અચકાતો સંવેદનશીલ હેમ્લેટ અને એનો મહાન સર્જક શેક્સ્પિયર જે પ્રજા પાસે હોય તે પ્રજા આવા નિર્ઘૃણ કૃત્યની સાક્ષી થઈને મનોરંજન કેમ માણી શકતી હશે?

આઈન્સ્ટાઈનનું આ વિધાન જાણે સાચું ઠરે છે :

'Man grows cold faster than the planet he inhabits.' (જે ગ્રહમાં તે વસે છે તેના કરતા પણ માણસ વધુ ઝડપે ઉષ્માવિહીન બનતો જાય છે.)

અહીં 'સર્પન્ટાઈન' નામનું જળાશય છે. લોકો એમાં નૌકાવિહાર માણે છે, તરણમોજ માણે છે, તો કોઈ પોતાના મૃત્યુનો પથ પણ અહીં જ શોધી લે છે. અંગ્રેજ કવિ શેલીની સગર્ભા પત્નીએ આ જ જળાશયમાં ડૂબીને આત્મહત્યા કરી હતી. મનુષ્યના આનંદ અને આંસુ બંને પ્રત્યે પ્રકૃતિ હંમેશાં તટસ્થ જ રહે છે. સર્પન્ટાઈનના જળમાં આંસુનાં થોડાં ટીપાં ભળે તોયે શું ને ન ભળે તોયે શું? જળ તો જળકમળવત્ રહે છે.

ત્યારે થાય છે, આ જલ... તે જીવનનું પ્રતીક છે કે મૃત્યુનું પ્રતીક છે? જીવવા માટે જળ ને મરવા માટે પણ જળ! એમાં સમાયું તે સમાયું, ફરી પાછું કદી સચેતન બહાર આવતું નથી.

ને જળ પોતે પણ કેવું સતત રૂપ બદલતું રહે છે! થીજીને હિમ થાય છે, પીગળીને ફરી જળ થવા માટે; વરાળ થઈને વાદળ

થાય છે, વરસીને ફરી જળરૂપ ધારણ કરવા માટે. અવિરત ચાલ્યા કરતી આ જળલીલા પ્રકૃતિની શાશ્વતીનું પ્રતીક બને છે!

સન ૧૮૫૫માં 'સન્ડે ટ્રેડિંગ બિલ'ના વિરોધમાં બળવો થયો, ત્યારે હાઈડ પાર્કમાં લગભગ એક લાખ લોકો ભેગા થયા હતા, તેમણે તોફાનો કર્યાં; સન ૧૮૬૬માં પણ વિશાળ રેલી થઈ, તોફાને ચડેલા લોકોએ વાડ તોડી નાખી; છેવટે સન ૧૮૭૨માં 'બાગમાં જાહેર સભાનો અધિકાર' એ કાયદો પસાર થયો અને હાઈડ પાર્કનો વિશ્વવિખ્યાત 'સ્પીકર્સ કોર્નર' અસ્તિત્વમાં આવ્યો. કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના વિચારો મુક્તપણે રજૂ કરવા માટે ત્યાં ખુલ્લેઆમ વ્યાખ્યાન આપી શકે છે, ને શાંતિનો ભંગ ન થાય એ રીતે શાહી પરિવાર પર પણ તહોમત મૂકી શકે છે. હાઈડ પાર્ક આ વાણીસ્વાતંત્ર્યનું પ્રતીક છે.

વિચારોના પ્રસાર-પ્રચાર ને આદાન-પ્રદાન માટે તેમ જ અનેક લોકોને સ્પર્શતી રાજકીય-સામાજિક-સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વની બાબતો પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે જાહેરસભાઓ યોજાય, તેમ વ્યક્તિગત સ્તરે પણ કોઈ પણ વ્યક્તિ આ 'સ્પીકર્સ કોર્નર' પર આવીને પોતાના વિચારો, ભાવભાવનાઓ મુક્તપણે પ્રકટ કરી શકે છે. એ માટે કોઈ પૂર્વઆયોજનાની કે રાજ્યની પરવાનગીનીયે જરૂર નથી. રવિવારને દિવસે સ્પીકર્સ કોર્નર પર જઈને ખુરશી, ટેબલ કે ખોખા પર ઊભા રહીને કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાની વાત રજૂ કરે. ને સાંભળવું હોય તો લોકો ઊભા રહે, ટોળે વળે, થોડું સાંભળીને ચાલવા માંડવું હોય તો ચાલવાયે માંડે. કોઈનેય કાંઈ જ બંધન નહીં, ન વક્તાને કોઈ બંધન, ન શ્રોતાને.

મનોવૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે માણસ જો પોતાના મનની અંદર જે દબાયેલું - દટાયેલું પડ્યું હોય તે બોલી નાખે તો એનું કથાર્સિસ (વિરેચન) થઈ જાય. હાઈડ પાર્કના આ કૉર્નર પર જાણે એ માટે જ સગવડ કરાઈ છે. માણસનું મન અનેકાનેક વિચારો ને લાગણીઓથી ભીંસાતું હોય છે, એ બધું તે ક્યાંય પ્રકટ કરી શકતો નથી. એટલે જ એની મોટા ભાગની સમસ્યાઓ વધુ જટિલ બને છે. મન ખાલી કરવા માટે એ બોલે, બોલી નાખે, તો એને શાંતિ થાય. કોઈ શ્રોતા હોય તો તો સારું જ, ન હોય તોયે વક્તા પોતે જ પોતાનો શ્રોતા.

મનુષ્યને બહારના સ્થૂળ જગતમાં જેમ ખુલ્લી જગા ને ખુલ્લી હવા જોઈએ, તેમ એની ભીતર પણ ખુલ્લાપણું ઊભું થવું જોઈએ, નહીં તો એ અંદર ને અંદર જ ગૂંગળાતો રહે, અકળાતો રહે. આ અકળામણ દૂર કરવા માટે જ એની પોતાની અંદર પણ એક હાઈડ પાર્ક સ્પીકર્સ કૉર્નર અનિવાર્ય છે. એના જ્ઞાત-અજ્ઞાત મનમાં જે ખળભળતું હોય, તે વાણી દ્વારા બહાર નીકળી જાય, એના મનના રાગદ્વેષના ઊભરા આપોઆપ ઠલવાઈ જાય, મન મુક્ત થાય, સ્વચ્છ થાય, તો મન જ એક બગીચો બની જાય.

સ્વાતંત્ર્યના પ્રતીક સમાન હાઈડ પાર્ક જોયા પછી પણ પ્રશ્ન રહે જ છે કે બ્રિટિશ પ્રજા ખરેખર સ્વાતંત્ર્યપ્રિય છે? જે પ્રજા વિશ્વની બીજી પ્રજાઓને દાયકાઓ અને સૈકાઓ સુધી ગુલામીમાં સબડાવે ને તેની પર અમાનુષી અત્યાચારો કરે, એ પ્રજા સાચા અર્થમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રિય કેમ કહેવાય? બીજી પ્રજાના સ્વાતંત્ર્યનું ગૌરવ ન કરે એ પ્રજા ને એ શાસકો સત્તાલાલસા ને ધનલાલસાના ગુલામ હોય છે. સ્વ-પર-ભાવની પ્રબળતા અને માનવપ્રેમ કરતાં નર્યા સ્વાર્થનું આધિપત્ય સ્વાતંત્ર્યપ્રેમને દૂષિત કરે છે ને મનુષ્યત્વને લજ્જિત કરે છે.

હાઈડ પાર્કમાં શરતના ઘોડા પણ દોડાવવામાં આવતા. ઓછી મહેનતે કે વગર વાપર્યે ઝાઝા પૈસા મેળવી લેવાનો કે ગુમાવવાનો આ કીમિયો દુનિયાભરના લોકો અજમાવે છે. માણસ તો પૈસા મેળવશે કે પોતાની લાલસાના પરિણામે ગુમાવશે; પણ શરતના ઘોડાનું શું? મૂંગાં પ્રાણીઓને આમ વાપરવા એ મનુષ્યજાતનું દૂષણ છે. આથીયે ક્રૂર ને અક્ષમ્ય અત્યાચારો માનવજાતે પ્રાણીઓ ને માનવ પ્રાણીઓ પર પણ કર્યા છે, બુલ-ફાઈટ, પંજામાં છરા બાંધીને મરઘાને લડાવવા ને લોહીલુહાણ કરવા, તેતર-યુદ્ધ, બકરાં-યુદ્ધ, હાથીઓની સાઠમારી, સાપનોળિયાનું યુદ્ધ, પગે દોરી બાંધીને કરચલા લડાવવા,... રેસમાં ઊંટને ભડકાવીને ઝડપથી દોડાવવા માટે તેની પીઠ પર બાળકોને બાંધવાં, ગુલામોને સામસામા લડાવવા... આવી રાક્ષસી રમતો - એને રમત કહેવાય? - માણસે શોધી કાઢી છે! જમીનદારો, જાગીરદારો, રાજામહારાજાઓ પોતાના મનોરંજન માટે, તો આવી રમતોના ઠેકેદારો પૈસા મેળવવા માટે આવી ક્રૂર રમતો યોજે છે, પ્રેક્ષકો મનોરંજન કરે છે, ત્યારે વિષાદ જ થાય છે. સાહિત્યમાં શૃંગાર, વીર, હાસ્ય ઈત્યાદિની જેમ કરુણ પણ એક આનંદસ્વરૂપ રસ છે, પણ લૌકિક શોકદુઃખ દુઃખાત્મક જ હોય છે. નરી ક્રૂરતા મનોરંજક કઈ રીતે થઈ શકતી હશે? અતાગ વિશ્વની નિર્મિતિના રહસ્ય કરતાંયે માનવ-મન વિશેષ અકળ છે.

મનુષ્યની અસીમ ઝંખનાઓએ કુદરત પર પણ શિસ્ત લાદવાનું કર્યું. કુદરતી રીતે ફૂલતીફાલતી વનરાજિને કાપીકૂપીને બાગબગીચાઓ બનાવ્યા. વનસ્પતિ ને પ્રાણીસંપત્તિ ઓછી ને ઓછી થતી ગઈ, ત્યારે આજે પર્યાવરણ જાળવવાની આવશ્યક્તા સમજાવા માંડી. પર્યાવરણવાદીઓ તો હવે આવા વનસંપત્તિને ભોગે તૈયાર કરેલા યોજનાબદ્ધ બાગબગીચાઓની ટીકા પણ કરે છે. અને સ્થાનિક પ્રકૃતિને તેમ જ વન્ય પ્રાણીસૃષ્ટિને જાળવવાની હિમાયત કરે છે, તો અતીતપ્રેમીઓ પણ ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવતા બાગબગીચાને, નવી નવી યોજનાઓ કરીને નવેસરથી ન રચતાં, છે તેમ જ જાળવવા પર ભાર મૂકે છે.

અહીં નિરંકુશાઃ કવયઃ હશે, નિરંકુશ પ્રકૃતિ નથી.

આજે સરસ તડકો નીકળ્યો છે. લોકો તડકો માણવા બહાર ઊમટ્યાં છે. હાઈડ પાર્કમાં પણ લોકોનો પાર નથી. કોઈ હરેફરે છે, કોઈ લીલા ઘાસમાં સૂતા છે, કોઈ બેઠા છે, કોઈ ખાયપીએ છે, કોઈ આરામખુરસીમાં લંબાઈને તડકો ખાય છે. શનિરવિમાં જો તડકો નીકળે તો તો લંડનવાસીઓ માટે જાણે ઉત્સવનો દિવસ!

અહીં એક તરફ 'સ્પીકર્સ કોર્નર' છે. આજે કોઈ કવિતા વાંચતું દેખાયું નહીં. ત્રણચાર માણસો થોડે થોડે અંતરે ખુરશી પર ઊભા રહીને બૂમબરાડા કરતા હોય એમ ભાષણો આપે છે. દરેકની આસપાસ લોકોનું નાનુંમોટું ટોળું છે. ટોળાને કોઈ આકાર હોતો નથી, ટોળું કોઈ દિવસ સ્થિર રહેતું નથી. ટોળું હોય ને કોલાહલ ન હોય એવું તો બને જ નહીં. કોઈ આવે છે, કોઈ જાય છે, કોઈ આગળપાછળ ખસે છે. કોઈ વળી ભાષણ કરનાર સાથે જોરજોરથી ચર્ચા કરે છે. કોઈ સુમેળ વગરના અનેક અવાજોથી બાગની શાંતિમાં ખલેલ પહોંચાડતું આ વાતાવરણ ગમ્યું નહીં.

લંડનનો બેટરસી પાર્ક યાદ આવ્યો. અહીં આવો આ એક જ બગીચો છે, જ્યાં ભગવાન બુદ્ધના જીવનનાં દૃશ્યો આલેખેલો શાંતિ-પેગોડા છે.

શાંતિને ચાહ્યા કરવી, અશાંતિ સર્જ્યા કરવી, એ જ શું મનુષ્યની નિયતિ હશે?

નિર્ભીક શિસ્ત અને અભિજાત મુક્તિને સાથોસાથ વસતી માણવી હોય તો ઉમાશંકર જોશી કહે છે :

'વિશાળે જગવિસ્તારે નથી એક જ માનવી :
પશુ છે, પંખી છે, પુષ્પો, વનોની છે વનસ્પતિ.'

આ ભાવનાની પ્રતીતિ કરવી હોય તો લંડનમાં દિવસમાં ત્રણ વાર રંગ બદલતી ઋતુઓના મિજાજ જોવા, તડકા-છાંયા-વરસાદની સતત ચાલ્યા કરતી સંતાકૂકડી જોવી, સોયની અણી જેવડાં જળશિકરોની વર્ષા માણવી, લીલાંછમ મેદાનો ને આ બાગબગીચા જોવા, પર્ણ-ફળલચ્યાં વૃક્ષો જોવાં, નાનાંમોટાં તળાવસરોવરો જોવાં, પાંખો ફફડાવી તળાવમાં જળસ્નાન કરતાં પંખીઓ ને તેથી ઊડતા નાનાનાના ફુવારાઓ જોવા, સ્થિર ગતિએ તરતાં નાનકડાં પંખીઓની

'ધરે વિરલ સૌકુમાર્ય થકી સ્પર્શરેખા ઉરે!'

(રામનારાયણ પાઠક)

એવાં જળ જોવાં, તળાવની બહાર માણસોની વચ્ચે ચરતાંફરતાં પંખીઓ જોવાં, પાળ વગરનાં ને જળછલોછલ તળાવસરોવરોની આસપાસ છુટ્ટાં એકલાં રમતાં-ખેલતાં બાળકો જોવાં, પ્રસન્નવદના યુવતીઓ ને સ્ફૂર્તિલા યુવકો જોવાં, રૂપકડાં વાળવાળાં વૃદ્ધ યુગલો જોવાં...

ક્યૂ ગાર્ડનના બોટનિકલ વિભાગમાં અપાર વૈવિધ્યથી વનરાજિનું સૌંદર્ય નીખર્યું છે; તો આ બાગબગીચાઓમાં કેવળ લીલા રંગની લીલા છે. એકબીજાથી અંતર રાખીને ઝબૂંબેલાં વૃક્ષો, નજર પહોંચે ત્યાં સુધી કૂણાંકૂણાં તૃણછાયી ધરા. એની વિશાળતામાં લીલા રંગની બધી વિવિધ ઝાંય એકરૂપ થઈ જાય છે ને આ અનંત હરિયાળીમાં અનહદની ઝાંખી થાય છે. □

મારા બાપુજી

મણિલાલ હ. પટેલ

જીજીનું ચરિત્ર આલેખતાં મેં બાપુજીને એ છે એટલા કઠોર ચીતર્યા હતા. આજે એંશી વર્ષની વયે ય એમની જિદ્દ અને અનુદારતા ઘટ્યાં નથી. 'દોરડી બળે પણ વળ ન મૂકે-' બાપુજી કોણ જાણે કયા ગૌરવથી પોતા વિશે આવું સત્ય બોલી લે છે! દુર્વાસાના ક્રોધ વિશે તો માત્ર સાંભળ્યું છે, પણ બાપુજીનો ક્રોધ તો અમે અનેક વાર અનુભવ્યો છે. બળબળતા એ તિખારાઓથી દાઝતાં ને ધ્રૂજતાં એમની કામગીરીમાં સૌ ચૂપચાપ અને ખડે પગે રહેતાં. બહારગામથી આવે ને થાકેલા કે કોઈ ધંધાપાણીની વાતે હારેલા હોય, એમને ઝટ ન્હાવા-ખાવાનું પૂછીએ તોય ઘૂરકે ને ન પૂછીએ તો ખખડાવી નાખે. જીજી તો પીપળના પાન જેવી ફફડતી રહેલી એમ રામી મા કહ્યાં કરતાં. ખેતરથી ગાડું કે હળબળ લૈને આંગણે આવી ઊભે કે સૌએ હાજર રહેવાનું. ચપોચપ વસ્તુઓ વીણી લૈ એમને પાણી પાઈ હોકો ભરી દેવાનો. ન્હાવાનું પાણી ચૂલે ચઢાવીને રસોડે ગરમ રોટલો-શાક-કઢી માટે દોડવાનું. આટલું કરતાંય કશીક વાતે ચીડ કરે જ... છેવટે કઢી 'ખાટીબટ' છે કહીને ય થાળી પછાડે. એ કાયમ વાંક શોધતા હોય એવા દેખાય. નાચવું નહીં તો કહે આંગણું વાંકું! કોઈ વસ્તુ આડીઅવળી પડેલી બતાવીને સરખી મૂકવાની વાતે ધમકાવે. કાયમ અકળાયલા ને કશીક ન સમજાતી વાતે મૂંઝાયલા લાગે. એકલા બેઠા હોય ત્યારે ય વિચારોમાં તલ્લીન હોય. મહેમાનપરોણા વખતે એમની સાથે હસતા-પ્રસન્ન થતા ને મજાક કરતા બાપુજીને જોઈએ ત્યારે માની ન શકીએ. પણ પરોણાઓની સગવડ માટે અમને તો ટૈડકાવે, બધાં જાય પછી તરત એમની મૂળ રગમાં ને રૂઢિમાં 'પહોંચી જાય.

એકવડું શરીર. ઘઉંવર્ણો વાન, થોડો લંબગોળ ચહેરો, દાઢી આછી, કપાળ નાનું, વાળ આજે ય અર્ધા તો કાળા. વાંચવા-હિસાબ લખવા પૂરતા ચશ્માં પહેરે. મધ્યમસરની ઊંચાઈ. બી.પી. કે ડાયબીટીઝ નથી. મૂળથી વાયુ પ્રકૃતિ. ત્યારે પેટમાં વાયુગૅસ થતાં, અને 'આંકડી ભરાઈ' કહીને પેટ દાબતા ને ચીસો પાડતા. શિયાળામાં 'ભેદરી' (ઠંડી ચઢી જવી) થાય. બે ત્રણ દિવસ શેક-ઉકાળા-આદુગોળ-ઘીના કાવા ચાલે, ઘરચોપાડે સગડી જલતી જ હોય. ગામલોક ને પરોણાની અવરજવર તો આજેય એટલી. અમને એ એટલા માટે ગમતું કે આવી અવરજવર વેળાઓમાં એ શાંત હોય. અમે, એમનાં - સંતાનો ત્રણ ભાઈઓ, ત્રણ બહેનો- એમને બાપુજી નહીં પણ 'કાકા' કહીને સંબોધતાં. આખા ગામના એ કાકા હુક્કો ઉપરાંત બીડી પીવે. તમાકુથી ગૅસવાયુ ના થાય, એવી દેશી માન્યતા. મકાઈ વાયડી પડે તો બાજરી ખાય, પણ બચરવાળ ઘરમાં કાયમનાં ઘીદૂધ ક્યાંથી મળે? એટલે કઢી-ખીચડીથી ય ચલાવી લેવાનું. ઘર ઘસાયેલું, પણ પરગણામાં આબરૂ મોટી. એટલે ઘી-ગોળ-કંસાર કે વખતે શાકપાંદડાં જાતે નહીં ખાવાનાં પણ મહેમાનો માટે બધી સોઈ કરવાની. ચાની તાવડી તો દિવસભર ચૂલે ને ચૂલે. દેવું કરીને ય નામના રાખવાની. સ્વભાવ પ્રમાણે બાપુજી વાટે જતો મહેમાન લઈ આવે. પડોશીના પરોણાને ય તાણ કરી તેડે. જમ્યા વિના જવા ના દે. કહે કે - 'આ પેઢી તો પુણ્યશાળીઓની છે, ભૈ! ખાલી હાથ આવ્યા ને ખાલી જવાના, કર્યાં એ કાંમ ને ભજ્યા એ રાંગ!' બાપુજીનું નામ હરિદાસ પ્રભુદાસ પટેલ. એમના દાદા તે - પ્રભુદાસ મોરારના બાપા - મોરાર ગણેશ ને ગણેશ શંકરજી ભગવાન-! બધાંય દેવનાં નામ. બાપુજીને આનોય ગર્વ. કુળકુટુંબમાં કોઈને માથે કલંક-કહેવત-કસૂર કાંઈ નહીં આવેલું. બાપુજી એ પરંપરાને જાળવવા માટે સૌને ધાકમાં રાખતા હોય એ સ્વાભાવિક છે.

બાપુજી ભણતા ત્યારની વાત. એ જમાનામાં - આઝાદી પહેલાંનાં વર્ષોમાં એ સાત ચોપડી સુધી ભણેલા ને 'ઇંગ્રેજી' ભણવા લુણાવાડા જતા'તા. ગુજરાતી શાળામાં માસ્તરની નોકરી મળતી'તી, પણ કાચી ઉંમર. દરમિયાન જડી ફોઈ રાંડ્યાં તે દાદા તો દીકરીની નાનમ મોટી કરવા પાદરડી ગયેલા, અહીં બાપુજીના મોટાભાઈ નારણદાસને કુરકુરિયું કરડેલું ને અચાનક હડકવા હાલ્યો. એ ય પાછા થયા. બાપુજીએ ભણતર મૂકીને હળનો છડો પકડ્યો. માંડ સોળસત્તરની વય. એ જો માસ્તર થયા હોત તો અમારું ઘડતર જરાક જુદી રીતેભાતે થયું હોત. કદાચ આટલો સંઘર્ષ ના વેઠવો પડત? રામ જાણે - સંઘર્ષ વિનાનું ઘડતર પણ કેવું હોત? વર્ષો પછી વલોણાની મોટી ગોળીમાંથી મેં બાપુજીની ચોપડીઓનું પોટલું કાઢેલું - એમાં 'રીપવાન વીંકલ'ની વાર્તા હતી તે, તથા સુંદર અક્ષરોમાં બાપુજીએ ABCD ની કોપી બુકો લખેલી તે યાદ રહી ગયાં છે. એમના એ મરોડદાર અક્ષરો આજેય આંખ સામે તરવરે છે. ભણવામાં હું પહેલો નંબર લાવતો'તો. આઠમા-નવમામાં અંગ્રેજી ભણતો'તો ને ઘેર આવીને ઉમંગથી બાપુજીને વાત કરતો ત્યારે એ ક્યારેક Rat રૅટ-એટલે ઉંદર, Cat - કૅટ એટલે બિલ્લી જેવું બોલતા ને અચાનક મૂંગા થઈ જતા. આજે સમજાય છે એમનો એ વસવસો. મારા ભણતરને એ જોતા ને જરાક રાજી થતા એવું સ્મરણ છે. એમને એમની ઉપાધિઓ હતી. કમાવું, ઘર ચલાવવું અને મોટા ભાઈનું ય ઘર નિભાવી આપવું. ગામન્યાતમાંય પુછાતા થયેલા તે એય વખત માગે. આકાશી ખેતીને ટેકરિયાળી ભોંય! દૂબળી ખેતી ને નબળાં વરસો! વસ્તારી ઘર ને ઝાઝા વ્યવહારો. બધું સાંધા કરીને કરવાનું. ગાયનું ભેંસ તળે ને ભેંસનું વધ્યું ગાયને-કરીને

ચલાવવાનું. મોટા ખર્ચાને ખોટા રિવાજો. એક જોડે ને સાત તૂટે. નામ-આબરૂ પ્રમાણે વર્તવાનું... એમાં જ બાપુજીનો જન્મારો ગયો...

મને યાદ છે એમણે મોતીકાકા સાથે નદીની નાળમાં મોટરો કાઢવાનો રસ્તો કંત્રાટે લીધેલો. એ પછી એમનું કંત્રાટીપણું ય ઠીક ચાલેલું. કપાસનો વેપાર કરવા એ ઠાસરા જતા. દાહોદથી ભેંસના ખાણ માટે પુંઆડ લાવી વેચતા. વાંસ અને મગફળીનો ય વેપાર કરી જોયેલો. પણ બાપુજીને લખપતિ ક્યાં થવું હતું! એમને તો ઘરસંસારનું ગાડું સરખું ચાલે તો ભયોભયો- હતું. જીજીની કાયમી બીમારી. આ મહિને ગોધરા તો બીજે મહિને મીરાંદાતાર, ક્યારેક કારંટાની દરગાહે તો ક્યારેક ભૂવા માંલ્લાં! જીજીના ગયાં પછી તો એ સાવ એકલા પડી ગયા હશેને! એમનાં સાસુ એટલે કે અમારાં નાની જમનામા અમને ઉછેરવા આવેલાં. અડધે રસ્તે બાપુજી ઘરભંગ થયેલા. પંચમહાલનો ગામડિયો કણબી તો આજેય પચાસમે વર્ષે બીજી બૈરી કરે જ, પણ બાપુજી થોડું જાતે ને ઝાઝું સમજાવટે નાતરું નહીં કરવા સંમત થયેલા. સાવકીમાના અજાણ્યા ઓથારમાંથી અમને એમણે ઉગારી લીધાં એ ત્યાગ - ચાળીસીમાં ઊભેલા એક જુવાન કણબીનો ત્યાગ - ત્યારે ન્હોતો સમજાયો. આજે વતનમાં બાપુજીને બબ્બે દીકરા-વહુઓ છતાં બે ટંક ખાવા માટે સાંભળવું પડે છે ત્યારે આટલે દૂર રહ્યે રહ્યે ય મને લાગી આવે છે. બાપુજી નહીં માને, પણ ક્યારેક જમતી વેળા એ સાંભરે છે ને ડૂમો બાઝે છે. કિસ્મતના ખેલ કેવા વસમા છે! કોણ કોના નસીબનું ખાય છે એ કોને ખબર?

નાની ફોઈનેય ઘડપણ વસમું છે. બાપુજીથી તો એ મોટાં છે. આજે ય બાપુજીનો સ્વભાવ ના બદલાવા વિશે આશ્વાસન આપતાં એ કહે છે : 'શું કરીએ ભાઈ! પાકતાં ય લીંબોળી મીઠી ના થઈ... પણ આપણું માબાપ છે તે ભરી પીવાનું... કડવો ઘૂંટડો ગળી જઈને મીઠાં વેણ કાઢે એનું નામ ભણતર, બેટા!' જોકે હું આ વાતે નાપાસ થયો છું. કડવાં વેણ મેં નથી જીરવ્યાં એવું નથી, પણ મીઠાં વેણનું મારું ગજુ નથી! એ વાતે જાણે હું ય મારા બાપનો નખશિખ વારસ છું! બીડી મૂકીને બાપુજીએ તમાકુ ખાધી, તો ય વાયુ પ્રકૃતિમાંથી વા થયો - સન્ધિવા. આજે આઠ દાયકાને અંતેય એ સાબદા છે. હાથેપગે વા આવે છે ને ચાલતાં ક્યારેક ટેકો જોઈએ છે પણ હજી બાપુજી ખેતર-શેઢો કરે છે, ગામન્યાતના મેળાવડામાં નૂતર્યા પ્રમાણે જાય છે. સાચાનો પક્ષ લૈ બે કડવી વાતો કહીને ય એ અળખામણા થાય છે. પંચમાં એ પુછાતા રહ્યા - એનો જ એક આનંદ એમની મૂડી છે આજે તો. અમે નહીં!

સાચું પૂછો તો મારે અને બાપુજીને કદીય બહુ બન્યું નથી. કોલેજનું ભણવા ગયો ત્યારથી જ અંતર વધવા માંડેલું. એમણે મને પી.ટી.સી.નું ભણાઈને એક જ વર્ષમાં કમાતો માસ્તર કરી દેવો હતો. હું ના માન્યો. એમણે સાયન્સમાં ભણવાની છેવટની સંમતિ આપેલી, હું છુપાવીને આર્ટ્સમાં બેઠો. પૈસા આપવાની વાતે કાયમ બળાપો થાય. આવે ટાંકણે ફોઈ મારો આશ્રય. પછી મોડાસામાં તો કોલેજ તરફથીય મદદ મળવા લાગેલી. ટી.બી.ની મારી બીમારીને ય એ ના ભણવા-કમાવાનાં બ્હાનાં ગણતા હોય ત્યાં સહાનુભૂતિની તો વાત જ કેવી! જીજી વિનાના ઘરવતનમાં જવાનું તથા સૌથી અળગા થવાનું મારું વલણ આવા દિવસોમાં દઢમૂલ થયું હશે. એ મને પરણાવી દેવા ઉતાવળા. કાયમ કહે : 'આ તારા દોસ્તારો પીટીસી થૈને રૂપિયા કમાતા થયા ને પઈણીય ગયા. તને બાપની આબરૂની જરાય પડી નથી...' વગેરે. છેવટે બી.એ. થૈને હાઈ સ્કૂલમાં નોકરી લીધી ત્યારે જ એ ઠરેલા. શનિરવિ એમ.એ.નું ભણવા જાઉં એ ય એમને અંદરથી ના ગમે. પગારનો મોટો ભાગ એ લઈ લે તો ય મને પૈસા માટે પૂછ્યા કરે. મને દિવસે દિવસે લાગતું ગયેલું કે બાપુજીને પૈસા પૂરતી જ મારી જરૂર છે, બસ. ઇડર કોલેજમાં જોડાયા પછી તો મારી આ માન્યતા વાસ્તવિકતા બની રહી. માસની છેલ્લી તારીખોમાં બાપુજીનો પત્ર આવે. એમાં પૈસા મોકલવા સિવાય અમારી કશી ચિંતા જ ન ભળાય. ઇડર આવે તોય ખણખોતર કર્યા કરતા. મારી વહુને કહે બધું - 'આ પલંગ, આ ટેબલ-ખુરશીઓ શું કરવાં? ખોટા ખર્ચા ના કરતાં. ચાર પૈસા ઘર માટે બચાવજો.' નાનાં ભાઈબેનને જોડે રાખું-ભણાવું - માંદી બેનની દવા કરાવું, તો ય એ મારી પાસે કપડાંના કે વાપરવા જોગ પૈસા ના રહેવા દેતા. વધારે આપું તો વધારે માગતા. વળી, ફરિયાદ તો ઊભી ને ઊભી : 'ભણીને બદલાઈ ગયા!'

મને કાયમ એક પ્રશ્ન થતો : 'બાપુજી મને કદીય એમ કેમ નથી કહેતા કે આ વખતનો પગાર તું રાખ, તારે ય બૈરી-છોકરાં છે તે ચીજવસ, કપડાં-ચોપડાં જોઈએ કે નહીં!' જોકે એવું કદી પણ ના બન્યું. એનો એક ઊંડો ડંખ સમજણ છતાં મારી ભીતરમાં રહી ગયો છે. એકવાર તો ઘરમાં પુસ્તકો જોઈને કહે: 'આટલાં બધાં ચોપડાં લાવીને પૈસા બગાડે છે ને ઉપરથી આંખો ફોડે છે? રાતે વાંચે તે લાઈટબિલ વધે, દિવસે રખડતો ના હોય તો?' હું અવાક્ થઈ જતો. કોલેજમાં 'પ્રોફેસર' થયા પછી જિન્દગીમાં પહેલીવાર ૨૬ રૂપિયાના (૧૯૭૩માં) બૂટ લઈ આવ્યો ને હપ્તેથી નાનકડો રેડિયો પણ! બાપુજીએ કાગળમાં મને લખેલું કે, 'પાંચ રૂપિયાની ચંપલ લેવાને બદલે તને આવી અવળી મતિ કેમ સૂઝી?' દિવાળી પર ઘેર ગયો ત્યારે તો એમણે મને ખાસ્સો ઠપકો આપેલો. હું જાણે પરાયો જ હતો!

બાપુજીની મારી સામે આજેય એક નહીં, અનેક ફરિયાદો

છે. એ જાણે છે કે મેં ભાઈબેનોના બધા જ પ્રસંગો ઉકેલવામાં, નવાં ઘર કરવામાં થાય એટલી મદદ કરી છે. એ સિવાય પણ હું જે જગાએ યોગ્ય લાગ્યું ત્યાં 'ઘસાયો' છું. મારું ઘર મેં કરાવ્યું છે. મિલકત-ભાગ મેં એમના નિભાવ માટે છોડેલો છે... બેનોને ને ભાઈઓને અણીની વખતે કામ આવ્યો છું. એની સામે વિચારું છું તો એ બધાં તો મને કદીય કામ નથી આવ્યાં, અણીને સમયે સમાજનાં બહાનાં આગળ ધરીને અળગાં રહ્યાં છે... મારા ઉપર રોષ કર્યો છે. કશાય દોષ વિના હું આ વેઠતો રહ્યો છું! કદાચ, હા! બાપુજીની ફરિયાદો છે કે હું ઘેર જતો નથી, પ્રસંગોમાં મદદ કરતો નથી, સમાજ-ન્યાત-ગામને અમથો અમથો ય જમાડતો નથી, એમની કાળજી લેતો નથી. અર્થાત્ એમને પૈસા આપતો નથી... ભાઈબહેનોને (હજી?) રૂપિયા આપતો નથી... એમની ઈચ્છા પ્રમાણે મારાં સંતાનોને એ કહે ત્યાં વ્હેલાં વ્હેલાં પરણાવી દેતો નથી... હું જે સર્જન કરું છું એમાં ન્યાત-સમાજની ટીકા કરું છું તે બરોબર નથી. એથી એમણે ન્યાતમાં નીચાજોણું થાય છે. લેખક તરીકે હું આવો સુધારાવાદી બનીને એમના કુળકુટુંબમાં કલંકરૂપ બની રહ્યો છું... મારાં વાર્તા-નવલકથા-લેખોને લીધે સમાજ એમને ઠપકો દે છે... માટે મારે લખવું નહીં ને લખવું હોય તો બીજા મલકનું લખવું! મારા મિત્ર આદમ ઘોડીવાળા 'અંધારું' મારી નવલકથા ને 'પીટીસી થયેલી વહુ' મારી વાર્તા પ્રકટ થયેલાં એ પછીના ચર્ચાચગડોળમાં મારી સાથે મારા વતનગામ આવેલા. બાપુજી મારા ઉપર આગ આગ હતા. મને બોલેલા નહીં. પણ ઘોડીવાલાને કહેલું : 'એને કહેજો કે અમારા મલક વિશે કાંઈ ન લખે, મારાથી નથી વેઠાતું. અમારા સમાજે કે કોઈએ નથી સુધરવું, ભાઈ! એ સુધર્યો તે આ અમે જોઈ રહ્યા છીએને!' વળતાં આખી વાટ મારા મનમાં તોફાન હતું. જે ભણેલા સુધારાની વાતો કરે છે એ 'ફૂટેલા' હોય અને સમાજે દોરેલી નાની લીટી ય ના ઓળંગી શકતા હોય! - એનો તે વળી ક્યારે જયવારો થવાનો!' 'અંધારું' કે 'પીટીસી થયેલી વહુ' કૃતિઓને સમજનારાઓએ એમની રીતે અર્થો કરી મારી સામે વિરોધ-વંટોળ ફૂંકેલો. મૂળે હું સુધારાવાદી વિચારોનો ખરો, પણ મારી કૃતિઓ પેટલીકરની જેમ સુધારાલક્ષી નથી. હું લખું છું એની પાછળ માનવનિયતિ, જીવનની વિસંગતિ તથા વાસ્તવની ક્રૂરતા-કૃપણતાને પામવાની ખોજ છે. પણ બાપુજીની જરાય સમજવાની તૈયારી નથી. એ મારાથી ને હું ય એમનાથી હવે તો ઘણા દૂર પડી ગયા છીએ, જાણે! એમની ફરિયાદો વધે છે ને મારો ઉદ્વેગ! વૃદ્ધાવસ્થાની આળાશે કરીને એ વધુ લાગણીશીલ અને આક્રમક બની ગયા છે. બીજાનો દૃષ્ટિકોણ એ સમજવા તૈયાર નથી.

આજે તો મારી અને બાપુજી વચ્ચે એક અદૃશ્ય છતાં અભેદ્ય દીવાલ ચણાઈ ગઈ છે. ઘણાં વર્ષોથી એ ચણાતી હતી. સોરાબ-રુસ્તમીને મેં ઘણીવાર મારા ભીતરમાં ઘમસાણ માંડતી જોઈ છે. પેલી દીવાલને એક ઘટનાથી પાકું પ્લાસ્ટર થઈ ગયું છે - મેં મારી દીકરીને બાપુજીના આદરમાત્ર સમાજની બહાર પરણાવી એ પરાકાષ્ઠા છે. હું હવે એમનો કુળદીપક નહીં કુળકલંક છું જાણે! 'ભણ્યો કણબી કુટુંબ બોળે' એ કહેવત એમના જૂનવાણી મતે મેં સાચી પાડી છે. એમના ધોળામાં મેં ધૂળ નાખી એવું એમને લાગ્યું હશે. એ ઘરમાં શૂન્ય ચિત્તે છતને તાકતા બેઠા હશે. આગેવાનોમાં થતી મારી ટીકાથી નહીં, પણ એમના કુળની આ ઘટનાથી એ હલબલી જતા હશે. એકલા ચાલવાનો સાહસિક ને કપરો માર્ગ મેં લીધો છે એ હું જાણું છું - પણ આ જમાનામાં આવી ઘટનાઓ ક્ષુલ્લક ગણાય. નિષ્ઠા અને સત્કાર્યને પક્ષે રહેવા છતાં માણસને માથે આફતો ઊતરતી હોય અને અનીતિ આચરનારા મોટરે મ્હાલતા હોય ત્યાં શું નસીબ કે શું પરિશ્રમ!! જોકે આપણે આપણું કાર્ય નહીં છોડવું જોઈએ. ટીકા કરનારા તો આપણને હરાવી દેવા, માર્ગ છોડી દેવરાવવા ઉત્સુક ને આક્રમક હોવાના. બાપુજીને આ બધું કેમનું પહોંચે?! એમને મન તો હજી હું કાચો, અણસમજણો છું.

અલબત્ત; મેં એમને રામાયણ-મહાભારત વાંચતા ને નવરા દિવસોમાં સૌને બધું સમજાવતાં જોયા હતા. ફૂલેકાંમાં એ દાણલીલા ગાતા એ ય યાદ છે. ન્યાતમીટિંગમાં ને ઘરકુટુંબના વ્યવહારોમાં એમની કુનેહ તથા સમજણનો મને જાતઅનુભવ છે. બીજાનું નુકસાન કદી ના કરવાના મતના બાપુજીએ જાતને નુકસાન થવા દઈનેય આબરૂ-ઈમાનનો પક્ષ લીધો છે. ઘણીવાર રિસાઈ જતા. રામીમા બાળકને મનાવે એમ મનાવતાં. આજેય એ લાગણીમાં આવીને રિસાય છે- ખાય ના, બોલે ના! બધું સમજે છે એટલે વધુ દુઃખી છે. ઘરમાં એ સ્વસ્થતા માગે છે. વડીલ તરીકેનો એમનો હક્ક એમને ખોવો નથી. બલકે આજેય એમનો બોલ જ અંતિમ ગણાય એવું સૌ સ્વીકારે તો એ રાજી રહે છે. પણ વહુઓને પોતાનો વહીવટ જાતે કરવો છે. સસરા એમને વધારાના લાગે છે. એમને પાલવવાનું એમને મન નકામા થઈ ગયેલા બળદને પાલવવા જેવું લાગે છે. બાપુજીથી આ વેઠાતું નથી. જરાક મશ્કરી કરનારને ગાલ્લાનું આડુ લૈને ચાલુ ગાડે કૂદીને મારવા દોડનાર એવા બાપુજી વહુનું મહેણું સહન ના જ કરે એ દેખીતું છે. વહુને અભિમાન હોય ને બબડવાની ટેવ જતી ના હોય. બાપુજી હજી ય ઘરખેતરના કામમાં સલાહ આપતા હોય ને એમનું ધાર્યું ના થાય ત્યારે ચીડ કરતા હોય - આવા સંજોગોમાં કંકાસ ના થાય તો જ નવાઈ! મેં બેઉ પક્ષોને કહેવામાં કસર નથી રાખી પણ એક પા છે સ્ત્રી-હઠ ને બીજી બાજુ છે વૃદ્ધહઠ! એટલે કલેશનો કાયમી મુકામ સૌને કોર્યા કરે છે.

સ્વભાવની વાત જવા દઈએ તો બાપુજી જેવા નકરા ને

નર્યા માણસો ઓછા હોય છે. કઠોરતા તો એમને, સંજોગોએ પહેરાવેલી વસ્તુ ગણાય. ને લુણાવાડિયાં લોકમાં, શહેરમાં કમાતા બેટાને બારમાસી આંબો સમજીને વેઢ્યા કરનારા તો ઘેર ઘેર છે - બાપુજી એમાં અપવાદ હોત તો સારી વાત હતી, પણ એમાં વધુ તો જીવતરનો દોષ છે, એમનો ઓછો. બાપુજીની બે વાતો મારામાં મોટે ભાગે ઊતરી આવેલી છે - એક તો છે કાર્યનું આગોતરું આયોજન! બીજી વાત છેલ્લે.

ક્યારે શું કામ કરવાનું, કેવી રીતે કરવાનું એનું પાકું આયોજન બાપુજી કરતા. આજે ય એ મોટાભાઈને આવું આયોજન કરવા ટોક્યા કરે છે. કયા ખેતરમાં હળ જોડવાનું, બેવાર કયું ખેડવાનું, ક્યાં ઓરવું-રોપવું, ને ક્યાં ક્યારે વાઢવું- બધું આગલા દા'ડે તૈયાર. રોપણીમાં ને વાઢણાંમાં તો એમણે દિવસો ને વેળાઓ પ્રમાણે કાર્ય ગોઠવ્યું હોય. એ પ્રમાણે થાય જ. એનાથી ખેતી ઊગવા-ઉછેરવામાં સૂકી-ભીની જમીન પ્રમાણે ફાયદો થતો. વાડ-ખાતરનું ય આયોજન. એ જ રીતે ઘરના પ્રસંગો, સંતાનોનાં લગ્નાદિ પ્રસંગોનું ય સુનિયોજન એ કરતા-કરાવતા. એ મુજબ બધું પાર પાડવા ખડે પગે રહેતા ને વખતે ગુસ્સો કરવાનું ય થતું. મારામાં એમનો આયોજન કરવાનો, સંચાલન કરવાનો ગુણ બરોબર ઊતર્યો છે. વધારામાં ચોક્કસ ગોઠવણી અને સફાઈનો મારો આગ્રહ રહે છે. આ બાબતે ઘરનાં મને વાતે વાતે બાપુજી સાથે સરખાવે છે. કહે છે : 'બાપુજીનો ગુસ્સો ય છે તમારામાં !' એમની વાતમાં આઠ આની તથ્ય છે. પણ હું બદલાઈ શક્યો છું. ને બાપુજી પાસે મારી એસ્તો અપેક્ષા હતી. વહુઓને એ સસરા ઉપરાંત 'સાસુપણું' કરનારા ય લાગ્યા છે... ખેર! સચ્ચાઈને સ્વીકારવી જ રહી!

બાપુજીના પ્રસંગો ટાંકવા બેસું તો ઢગલો થાય. અમે બેઉ જાણે કે કાયમ સામસામે રહ્યા! મારાં પત્ની સાથે એમને બહુ ફાવે. પણ સ્થિતિ જ વિપરીત! આજે ભાઈઓ બાપુજીનાં ગુસ્સો-રિસામણાં વેઠ્યા કરે છે. જોકે એનો વિકલ્પ ક્યાં છે? હું ય ઘણુંય ઇચ્છું કે બાપુજી અહીં મારી સાથે રહે - પણ એમનો સ્વભાવ?? બે તિખારા મળે તો ભડકો જ થાયને! મને ઘણીવાર થાય છે કે ઘણા વૃદ્ધ બાપાઓની જેમ, મારા બાપુજી નવા જમાનાને ઓળખે, સમાજની જૂની ઘરેડોની ચિંતા ના કરે,આબરૂના નકામા ખ્યાલોમાંથી બહાર આવે અને અમારું કલ્લોલતું ઘર જોઈને એમાં એ ય ભળી-મળી જાય. ઘર ખેતી-વહીવટ-ન્યાત-ભાંજગડ હવે મૂકી દે ને એક બદલાયેલો જમાનો ઓળખીને બધું સ્વીકારે. અમારા ભલા અને કલ્યાણ માટે એમણે ઘણું વેઠ્યું છે ને એમના જ ધારેલા માર્ગે ભલાઈ કે કલ્યાણ આવશે એવું માનવાને બદલે જુએ કે અમે અમારી રીતે પણ નીતિ ચૂક્યા વિના ભલાઈને જ માર્ગે છીએ! આટલું થાય તો?? ભયો ભયો! જોકે અમારી વચ્ચેની પેલી દીવાલ તૂટવાની વાતે હું જરાય આશાવાદી નથી, કેમકે હું બાપુજીને રગેરગ ઓળખું છું. □

સૂરબદ્ધ શાસ્ત્રીય સંગીત

રમેશ શાહ

'કોઈ નહિ હૈ અપના, યે જગત હૈ રૈન કા સપના' રાગ ભટિયારમાં પંડિત જસરાજના કંઠે ગવાયેલું આ ગાયન વહેલી સવારે સાંભળવા મળે તો આખોયે દિવસ એનું સ્મરણ રહે. 'તીરથ કો સબ કરે, દેવ પૂજા કરે; વાસના ના મરે, કૈસે કો ભવ તરે'- વાળી શીખ હલકદાર અવાજે રાગ તિલકકામોદમાં ગાતા પંડિત ભીમસેન જોશીને સાંભળીએ ત્યારે તો સાધુ-સંતના પુનિત પ્રવચન જેવી ગાઢ અસર કરી જાય. કે, સમી સાંજે બેગમ પરવીન સુલતાનાએ ગાયેલ કેદાર રાગનું ભજન 'કબ કી ખડી જમુના કે તીર મોહે પાર ઉતારો નાવરિયા' સાંભળીને દિવસ આખાનો થાક ઊતરી જાય!

ક્યારેક વિશાળ પ્લૉટમાં લગ્નસમારંભને અંતે કન્યા-વિદાયની વસમી વેળ હોય ત્યારે ત્યાં વાગતી ઉસ્તાદ બિસ્મિલ્લાખાનની શરણાઈ પરની 'ભૈરવી' ધૂન આપણને એ ભીડમાંથી અળગા કરી મંત્રમુગ્ધ કરી દે, એ જ પળે સાયગલનું અમર ગીત 'બાબુલ મોરા નૈહર છૂટો રી જાય' યાદ આવી જાય! ક્યારેક શિવકુમાર શર્માનું સંતુરવાદન ખળખળ વહેતા ઝરણાની મસ્તી તાદૃશ્ય કરે છે એ રાગ પહાડી હોય છે. અને એમના સાથી હરિપ્રસાદ ચોરસિયાની વાંસળી પરની હળવી ફૂંક કાનમાં મીઠી ગુસપુસ કરી રાગ ભૂપાલીના સ્વર સંભળાવી જાય છે...

આ યાદી ખૂબ લાંબી છે. સેંકડો કલાકારોએ ભાતભાતની સૂરાવલીઓ સરજીને આપણા માટે સંગીતનો ભવ્ય ખજાનો ધરી દીધો છે. આપણે તો બસ, 'કાનસેન' થઈ શકીએ તો પણ સમૃદ્ધ થઈ જઈએ.

પણ આ 'કાનસેન' થવાય કેવી રીતે? અણટેવાયેલા કાન તરત જ આવાં ગાયન-વાદનને જાકારો આપે "આ તે શા રાગડા તાણે છે! કલાકથી એક ને એક 'છોડો મોરી બૈંયા...' જ ગાયા કરે છે! આ ભૈરવી શું અને આ માલકૌંસ શું? બધું એકનું એક લાગે છે. કલાક-દોઢ કલાક સુધી સિતારનું ટીન ટીન સાંભળીને માણવાનું શું?"

આવા પ્રશ્નો, આવી શંકાઓ સ્વાભાવિક છે. શાસ્ત્રીય ગાયન અને વાદન સમજવા પ્રયત્ન કરનાર કોઈ પણ નવોદિતને શરૂશરૂમાં બધું એકસરખું જ લાગે. કોઈ સમજાવે એ પછી પણ કયો રાગ ગવાઈ કે વાગી રહ્યો છે એ જવલ્લે જ સમજાય. સમજાયા પછી પણ યાદ ન રહે.

સરગમના ફક્ત સાત સૂરોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગની સંખ્યા સાંભળીને જ અધધધ થઈ જવાય - પાંત્રીસ હજાર જેટલા રાગો રચાયા છે! જોકે એમાંથી બસો જેટલા રાગ જ પ્રચલિત છે. ઈન્દ્રધનુના સાત રંગોમાંથી રંગબેરંગી સૃષ્ટિ રચાય છે અને આંખને જલસો કરાવે છે તેમ આ સાત સૂરમાંથી પણ અનેક કર્ણપ્રિય રચનાઓ રચાઈ છે. કોઈ પણ સૂરાવલી સાંભળી એના રાગનું નામ દેવું અઘરું છે છતાં અસાધ્ય તો નથી જ. શાસ્ત્રીય રાગ-સંગીત સાંભળવું એ પણ સાધના છે. જેમ જેમ કાન ટેવાતા જાય તેમ તેમ, રાગના નામ કદાચ યાદ ન રહે તો યે, જાણીતી સૂરાવલી છે એવી સમજ આવી જ જાય છે. વધુ રસ પડે ત્યારે રાગ પણ સમજાતા જાય. એકએક રાગની ઓળખ થાય ત્યારે એ રાગની વિશિષ્ટતા જાણવા મળે છે. પંડિત ઓમકારનાથજીએ રાગોને યોગ્ય વિશેષણો આપી નવાજ્યા છે એ જાણ્યા પછી રાગ વિશે વધુ મમતા જાગે. એમણે આપેલી કેટલીક ઓળખ જોઈએ :

'દરબારીનું પ્રચંડ પૌરુષ, ગરિમા, ગંભીરતા...
આશાવરીની કમનીય કાંતિ...
ભૈરવનું રૌદ્ર ભીષણ તથા પ્રૌઢ રૂપ...
ગૌરીની મુગ્ધતા, બાલિશતા, એનું અશાંત યૌવન...
જોગિયાની કરુણા, કોમળ વિરક્તિ...
બાગેશ્રી જાણે સ્વકિયા, મધ્યાવીરા, પ્રેષિત નાયિકા...
તોડીનું આક્રંદ, વિરહવેદના, મૌન વિલાપ...
હિંડોલનાં તીખાં તીર, ઉદાત્ત ધીર જેવો વર્તાવ...
બહારનો ઉલ્લાસ - ઉમંગ...
અડાણાનું ચંચલ, ઉદ્દામ યૌવનસભર રૂપ...
માલકૌંસનું સ્થિર, નિર્વેદ, શાંત સ્વરૂપ...
મેઘનું ગર્જનાયુક્ત ભીષણ રૂપ...
ખમાજનું યુદ્ધઘેલા રજપૂતની રમણી જેવું રૂપ...

કેવી ભરીભરી દુનિયા છે આ રાગ-સંગીતની!

સદ્ભાગ્યે આ રાગ-સંગીત સમજવા અને શીખવા માટે હિંદી ફિલ્મોના સંગીતે અત્યંત સરળતા કરી આપી છે. ફિલ્મોનાં ઘણાં ગીતોની 'તરજ' શાસ્ત્રીય રાગ આધારિત હોય છે. એટલે તો એ ગીતો કેટલાયે દશકા વીત્યા છતાં તાજગીભર્યાં રહ્યાં છે.

દરેક રાગ એમાં ઉપયોગમાં લેવાતા સ્વર-સમૂહથી ઓળખાય છે. રાગના આરોહ-અવરોહમાં આ સ્વર-સમૂહ હોય છે. ફિલ્મી ગીતો જ્યારે આ રાગ આધારિત હોય છે ત્યારે એમાં એ રાગના જ આરોહ-અવરોહના સ્વરોનો ઉપયોગ થતો હોય છે. રાજકપુરનું 'મેરા નામ જોકર' ફિલ્મનું ખ્યાત ગીત છે : 'જાને કહાં ગયે વો દિન...' રાગ શિવરંજનીના આરોહના સ્વરો હારમોનિયમ પર વગાડીએ તો એ આરોહમાં જ ગીતના આ સ્વરો સંભળાશે. શિવરંજનીનો આરોહ છે : સા, રે ગ, પ, ધ, સા. મનમાં એ ગીત ગણગણતાં સૂર વગાડીએ : સા, રે, ગ,પ,ધ, સા, રે, ગ, તો એ ગીત વગાડવાના આનંદ સાથે રાગ શિવરંજની

યાદ રાખવાનો સરળ રસ્તો મળી જશે એટલું જ નહિ, ક્યારે પણ રાગ શિવરંજની કોઈ ઉસ્તાદના કંઠે કે વાદ્યની ધૂન પર સાંભળતી વખતે એમાં ક્યાંક ક્યાંક પેલી 'જાને કહાં ગયે..'ની અસર જરાતરા આવ્યા કરશે, અને મન ખુશ થઈને બોલી ઊઠશે - આ તો શિવરંજની રાગ છે!

ફિલ્મ કોહિનૂરમાંનું 'મધુબનમેં રાધિકા નાચે રે... ગિરધરકી મુરલિયા બાજે રે...' ગીત યાદ કરતાં જ સહુ કોઈ ડોલી ઊઠશે. આ ગીતનો રાગ છે હમીર. ક્યારેય પણ શાસ્ત્રીય સંગીતના કાર્યક્રમમાં આ રાગ સાંભળવા મળે ત્યારે આટલું જાણ્યા પછી બાજુમાં બેઠેલાને પૂછવું નહિ પડે કે આ કયો રાગ છે! હમીર રાગ સાંભળવા મળશે ત્યારે મનોચક્ષુ સમક્ષ સિતાર વગાડતા દિલીપકુમાર આવી કહી જશે : આ તો રાગ હમીર છે!

'જા, તોસે નહિ બોલું કનૈયા' આ ફિલ્મી ગીત રાગ હંસધ્વનિ પર આધારિત છે એ જાણ્યા પછી ક્યારેય પણ હંસધ્વનિ રાગ સાંભળતા ફિલ્મી ગીતના આ શબ્દો : 'જા, તોસે...' મનમાં બજી ઊઠશે!

મહમદ રફીનું દર્દભર્યું યાદગાર ભજન 'મન તરપત હરિ દરશન કો આજ.' રાગ માલકૌંસમાં સ્વરબદ્ધ છે. તો 'મોહે ભૂલ ગયે સાંવરિયા' ભૈરવી રાગમાં ગવાયું છે. 'ઓ દુનિયા કે રખવાલે સુન દર્દ ભરે મેરે નાલે..' દરબારી રાગમાં છે. રાગ યમનમાં ગવાયેલ યાદગાર ગીત છે 'જિંદગીભર નહિ ભૂલેગી વો બરસાતકી રાત.' પહાડી રાગ તો ફિલ્મ સંગીતકારોનો પ્રિય રાગ છે. પહાડ, વનવગડા કે ઝરણાના દશ્યમાં ગીત ગવાય ત્યારે પહાડી રાગ જ શોભે : 'પંછી બનું ઊડતી ફિરુ મસ્ત ગગનમેં આજ મેં આઝાદ હું દુનિયા કી નજર સે' પહાડી રાગમાં છે.

આ યાદી લંબાયે જ જાય, લંબાયે જ જાય. જાણીતાં ગીતોની યાદી બનાવીએ તો યે હજારથી વધુ ગીતો રાગ-આધારિત રચાયેલાં મળી આવે. અનાયાસે આમ શાસ્ત્રીય રાગ-સંગીત સમજવા કંઈ કેટલાયે સંગીતકારોએ આવી આવી ધૂનો બનાવી લાભ આપ્યો છે. આ રીતે રાગ-સંગીત ઓળખવું ખૂબ જ સહેલ બની જાય છે. અન્યથા આ ગહન વિદ્યા સામાન્ય જન સુધી પહોંચી જ ન હોત! આકાશવાણીના વિવિધભારતી પર રોજ સવારે સાડા સાત વાગ્યે 'સંગીત-સરિતા'માં કાર્યક્રમ જુદાં જુદાં જાણીતા સંગીતજ્ઞો શાસ્ત્રીય સંગીત સમજાવતી અખૂટ સરિતા વહેવડાવે છે એ અહીં ઉલ્લેખનીય ગણાશે. અહીં અંતે આપેલ કોઠામાં રાગો એને લગતાં ફિલ્મી ગીતો સાથે આપેલ છે.

ક્રમ	રાગ	ગીત
૧.	અહીર ભૈરવ	પૂછો ના કૈસે મૈને રૈન બિતાઈ મેરી બીના તુમ બિન રોયે, હાયે રોયે.
૨.	આશાવરી	ચલે જાના નહિ નૈન મિલાકે, હાયે સૈંયા બેદરદી.
૩.	કલાવતી	કભી તો મિલો ગે જીવન સાથી હાયે રે વો દિન ક્યું ન આયે.
૪.	કામોદ	તુમ કો દેખા તો યે ખયાલ આયા, જીંદગી ધૂપ તૂમ ઘના સાયા
૫.	કાફી	હોરી ખેલત નંદલાલ, બિરજ મેં - કાસે કહૂં મન કી બાત - કિસમત બિગડી દુનિયા બદલી - રાધેક્રિષ્ન બોલ મુખસે
૬.	કેદાર	દરશન દ્યો ઘનશ્યામ આજ મોરી અખિયાં પ્યાસી રે પંછી બાવરા, ચાંદસુ પ્રિત લગાયે -
૭.	ખમાજ	આયો કહાં સે ઘનશ્યામ - કભી ખૂદ કે કભી હાલાત પે રોના - બડા નટખટ હૈ કિશન કનૈયા- વૈષ્ણવવજન તો તેને કહીએ...
૮.	ગારા	મોહે પનઘટ પે નંદલાલ છેડ ગયો રે - હમસફર સાથ અપના છોડ ચલે ઐસે તો ન દેખો કે હમકો નશા આ જાયે.
૯.	ગૌડ સારંગ	અલ્લા તેરો નામ, ઈશ્વર તેરો નામ, સબકો સમ્મતિ દે ભગવાન.
૧૦.	ચારુકેશી	શ્યામ તેરી બંસી પુકારે રાધા નામ- કીસી રાહ મેં કીસી મોડ પર કહીં ચલના દેના તું છોડ કર, મેરે હમસફર
૧૧.	જયજયવંતી	મન મોહના, બડે જૂઠે
૧૨.	જનસંમોહિની	કોઈ શાયર દિલ કો બહલાતા નહિ, બે ખૂદી મેં કરાર આતા નહિ.
૧૩.	જૌનપુરી	ઘૂંઘટ કે પટ ખોલ તુઝે પિયા મિલેંગે દિલ છેડ કોઈ ઐસા નગમા પરવાનો સે પ્રીત શીખને શમાસે શીખા જલ જાના
૧૪.	તિલકકામોદ	અબ તો સાજન ઘર આય- તુમ્હારે બિન જી ના લગે ઘર મેં- પિયા તરસ રહત દિન રૈન.
૧૫.	દરબારી	ઓ દુનિયા કે રખવાલે- આપકી નજરોને સમજા પ્યાર કે કાબીલ મુઝે- રાધિકા તૂને બંસરી ચૂરાઈ
૧૬.	દેશ	બીતી જાયે બરખા રિતુ સાજન નાહિ આયે- સૈંયા જા, મોસે ના બોલો- ચદરિયા, ઝીની રે ઝીની
૧૭.	દેસકાર	જ્યોતિકલશ છલકે.
૧૮.	પીલૂ	ચંદન કા પલના રેશમ કી દોરી-

ઢૂંઢો ઢૂંઢો રે સાજના ઢૂંઢો-
જાઈએ આપ કહાં જાઓગે...

૧૯. પહાડી — બહારો, મેરા જીવન ભી સંવારો-
ગાતા રહે મેરા દિલ-
કોરા કાગજ સા હૈ મન મેરા
જીના તેરી ગલમેં મરના તેરી ગલી મેં

૨૦. બાગેશ્રી — ના બોલે ના બોલે રાધા ના બોલે-
જાગ દર્દ ઇશ્ક જાગ-
નૈન સો નૈન નાહિ મિલાઓ
ચાહ બરબાદ કરેગી

૨૧. બહાર — મનકી બીન મતવારી બાજે,

૨૨. બિહાગ — તેરે સૂર ઔર મેરે ગીત, દોને મિલ કર બનેગી પ્રિત-
સુનો સજના... કે આયે દિન બહાર કે-
પલભરી કી પહચાન આપસે

૨૩. ભીમપલાસી — એ રી મૈંતો પ્રેમદીવાની મેરા દર ન જાને કોઈ-
બીના મધુર મધુર કુછ બોલ-
યે જિંદગી ઉસી કી હૈ જો કીસી કા હો ગયા

૨૪. ભૈરવ — મોહે ભૂલ ગયે સાંવરિયા-
જાગો મોહન પ્યારે જાગો-

૨૫. ભુપાલી — સાયોનારા, સાયોંનારા, કલ ફીર આઉંગી સાયોનારા

૨૬. ભૈરવી — અજહુ ન આયે બાલમા, સાવન બિતો જાય-
જોગી મત જા પાંવ પડું મૈં તોરી-
કૈસે આઉં જમુના કે તીર-
ઈન્સાફકા મંદિર હૈ ભગવાન કા ઘર હૈ

૨૭. મધુવંતી — રસ્મે ઉલફત કો નિભાયે તો નિભાયે કૈસે,
હર તરફ આગ હૈ દામન કો બચાયે કૈસે.

૨૮. માંડ — તૂં ચંદા મૈં ચાંદની તૂં તરુવર મૈં શાખ

૨૯. માલકૌંસ — મન તરપત હરિ દરશન કો આજ-
પગ ઘુંઘરું બાંધ મીરાં નાચી રે-
આધા હૈ ચન્દ્રમા રાત આધી

૩૦. મદમાદ સારંગ — કહાં સે આયે બદરા હો...

૩૧. મીયાં મલ્હાર — બોલ રે પપીહરા

૩૨. યમન — છુપા લો યું દિલમેં પ્યાર મેરા-
મન રે તું કાહે ના ધીર ધરે-
જબ દીપ જલે આના, જબ શામ ઢલે આના-
અહેસાન તેરા હોગા મુજ પર

૩૩. રાગેશ્વરી — કૌન આયા મેરે મન કે દ્વારે પાયલ કી ઝનકાર લિયે.

૩૪. શ્રી — હરિ કે ચરણકમલ

૩૫. શિવરંજની — જાને કહાં ગયે વો દિન
લાગે ના મોરા જિયા-
ખબર મોરી રામ લીજે, બહુત દિન બિતે.

૩૬. સોહની — પ્રેમ જોગન બનકે
(બડે ગુલામ અલિખાનઃ ફિલ્મ -મોગલે આઝમ)

૩૭. હંસધ્વનિ — જા, તોસે નહિ બોલું કનૈયા,
રાહ ચલત પકરી મોરી બૈંયા
ગિરધરકી મુરલિયા બાજી રે...

૩૮. હમીર — મધુબનમેં રાધિકા નાચે રે

અનુસંધાન] અભિનવ પ્રયોગ [પૃ. ૬૬થી

'હવે વાયડો થા મા, લાકડાને તે કાંઈ ટાંકાટેભા મરાતા

'ઠીક છે, તમારી પાસે આયોડિન છે?'

'હોય તો તેનું શું?'

'વૃક્ષના ઘામાં આયોડિન ભરી દો.'

ડૉક્ટરે ગલ્લાંતલ્લાં કરતાં જોયું કે કુહાડી પરની ક્લોસ્નરની પકડ મજબૂત બની હતી. તે આજ્ઞાવાહી અવાજે બોલ્યો, 'ડૉક્ટર, હું કહું છું તેમ કરો?'

ડૉક્ટરને હવે ક્લોસ્નરનો ભય લાગ્યો. તેમણે ત્રીસેક ફૂટ દૂર ઘાસ પર સાચવીને મૂકેલી પોતાની બૅગ ઉઠાવી, તેમાંથી આયોડિન અને કૉટનવૂલ બહાર કાઢ્યાં; ઘામાં આયોડિન પૂરતાં પૂરતાં તેમની નજર તો ક્લોસ્નર પર જ જડાયેલી રહી.

'બરાબર યોગ્ય જગ્યાએ પૂરજો.'

'સારું, સારું-'

વારાફરતી બંને છેદમાં આયોડિન પુરાવી ક્લોસ્નરને નજીક આવી તે નીરખીને કહ્યું, 'હં, બરાબર છે. સરસ! કાલે પાછા જોઈ જવા આવશોને?'

'હા, જો જરૂર હશે તો.'

'તમારો ખૂબ ખૂબ આભાર, ડૉક્ટર!' ક્લોસ્નર કુહાડી દૂર ફેંકતો હસતોહસતો બોલ્યો.

પણ એ હાસ્યની ઉષ્મા ડૉ. સ્કૉટને ન સ્પર્શી. તે તો લાગલા જ પોતાની બૅગ ઉઠાવી ઝડપભેર ચાલતા થઈ ગયા.

(રોઆલ્ડ ડાલની વાર્તાનો અનુવાદ) □

ફિલ્મનું અનુભાવન [૧૫]

હસમુખ બારાડી

ફિલ્મ-આલેખ (Script)

વિચાર કોઈ પણને આવી શકે; ઘણી વખત એવું પણ લાગે. સામાન્ય જીવનના કોઈ પ્રસંગ કે પાત્રો ઉપરથી, કે આ કેટલું નાટ્યાત્મક છે, કોઈએ એની વાર્તા-નાટક કે ફિલ્મ બનાવવી જોઈએ! પણ દરેક વ્યક્તિ કંઈ તરત જ લખવા બેસી જતી નથી તેમ દરેક વ્યક્તિ એવાં કોઈ વિચાર અનુભવ / નિરીક્ષણ પરથી વાર્તા, નાટક કે ફિલ્મ બનાવી પણ શકતી નથી; જ્યારે કેટલીક વ્યક્તિઓ પોતાનાં એવાં અનુભવો અને નિરીક્ષણોને પાત્રો / પ્રસંગો / દૃશ્યો / ધ્વનિઓમાં, બીજાને રસ પડે એ રીતે, વિકસાવી શકી હોય છે. પોતાનાં કોઈ વિચાર કે નિરીક્ષણને વિવિધ બાજુએથી તપાસી, એને સમય-સ્થળના સંદર્ભમાં મૂકી, જીવનના એવા સમાન કે અસમાન અનુભવો સાથે સાંકળી, એમાંથી પસંદ કરી (એને 'ફ્રેમ' કરી), અન્યને રસ પડે એ રીતે એની ગોઠવણી કરી એ મૂકી શકતી હોય છે. એમાં પ્રત્યાયનની, અભિવ્યક્તિની, પોતે જે વિચાર્યું અને અનુભવ્યું હોય એમાં અન્યને ભાગીદાર બનાવવાની, દૃષ્ટિકોણ ખિલવવાની, પોતાની વાત પહોંચાડવાની મૂળભૂત પ્રક્રિયા રહેલી હોય છે. સામાન્ય જીવનમાં આપણે કેટલીય એવી વ્યક્તિઓ જોઈએ છીએ જેને સમાન અનુભવ થયો હોય કે એકસરખો સામાજિક દૃષ્ટિકોણ હોય તો પણ એની વાત એક વ્યક્તિને રસ પડે એ રીતે કરી શકે, જ્યારે બીજી વ્યક્તિ એ માટે ફાંફાં મારતી હોય. એથી કંઈ બીજી વ્યક્તિને પોતાનો આગવો વિચાર કે અભિગમ નથી એવું માની લેવું ઠીક ન કહેવાય. શક્ય છે કે એને વાતને રજૂ કરતાં આવડતું ન હોય તો એની એ આવડત વિકસાવી શકાય, એને અમુકતમુક દૃષ્ટિકોણથી જોતાં પણ શિખવાડી શકાય, કોઈ પણ માધ્યમ - શબ્દ, ધ્વનિ, ચિત્ર, અંગ, વાણી, રંગ, સ્વર - ના ઉપયોગની તાલીમ આપી શકાય. દરેકનું આંતરિક વિશ્વ તો ભર્યુંભર્યું જ હોય. માત્ર એ વિશ્વ પોતે જોતો અને દેખાડતો થાય એ પ્રત્યાયનની પ્રક્રિયાનું પહેલું પગથિયું છે.

એટલે, વિચાર તો કોઈ પણને આવે, એની શક્તિમતિ-ગતિ મુજબ, એના ગત જીવનનાં ભાથાં મુજબ. અને આ વિચાર તથા અભિવ્યક્તિની પ્રક્રિયામાં સહાય કરી શકાય. અલબત્ત, કોઈને એમાં ઓછોવત્તો સમય લાગે. બન્ને પક્ષે સંકલ્પ અને ઊલટભેર ભાગીદારી થાય, તો એ જરૂર સુફળ આપે.

તેમ જે માધ્યમમાં અભિવ્યક્તિ કરવી હોય એનો 'વિશેષ' પામવો પડે; એનો કસબ હાથવગો કરવો પડે. એમાં સમય અને શક્તિ વપરાય; ધીરજ અને પુનરાવર્તન પણ જરૂરી બને. કાલા સ્વરોથી બાળક કડકડાટ બોલવાનું શીખે કે ચાલતાં શીખતા એ ગોઠણ છોલે એ બધું કંઈ 'સમસમ ખુલ જા'ની જાદુઈ લાકડીથી થતું નથી, અને એની કોઈ 'ઇન્સ્ટન્ટ ગોળી'ઓ પણ આવતી નથી.

દૃશ્ય અને શ્રાવ્યનું ફિલ્મ માધ્યમ કલા અને કસબનું અજબ મિશ્રણ છે. સાત કલાઓનો સંગમ ગણાતી નાટ્યકલા ઉપરાંત ફિલ્મ માધ્યમમાં યંત્રવિદ્યા અને કસબ પણ કેન્દ્રો છે, તે ત્યાં સુધી કે ક્યાં કસબ અટકે અને ક્યાં કલા શરૂ થાય એ જ પામવું મુશ્કેલ પડે.

દા.ત. કેમેરાનો લેન્સ જે રીતે જુએ છે એ જો ન સમજાય તો જે કલાત્મક દૃશ્ય બતાવવું છે એના આયોજનનો જ ખ્યાલ ન આવે. કવિતા કે વાર્તાકથનમાં શબ્દકેન્દ્રી અનુભવ ફિલ્મના માધ્યમમાં કેવું રૂપ લે છે, એનો જો અનુભવ ન હોય તો સર્જકને 'શબ્દનું અહમ્' ઘવાતું લાગે, પણ જો સર્જકને સમજાય કે ફિલ્મની વર્ણનભાષા (narrative) નિરાળી છે, અને ચિત્રોમાંની અભિવ્યક્તિ પછી કોઈના મુખમાં મુકાયેલો શબ્દ 'વાણી' બને છે, એ 'ઉચ્ચારાય' છે, એ 'સાંભળવા' માટે છે, એ 'ચિત્ર સાથે' છે, તો સર્જક પોતાના શબ્દને પણ એ રીતે પ્રયોજશે, કે જેથી વાણી ખુદ વિકસે, અને એ વાણીથી દૃશ્ય-માધ્યમનાં અન્ય તત્ત્વો પણ વિકસે!

એટલે માધ્યમ પ્રમાણે પોતાની વાત / કથન / વિચારની અભિવ્યક્તિ બદલાય. તેમ એક માધ્યમમાં સફળ થયેલાં પાત્રો, પ્રસંગો, વિચારો બીજા માધ્યમમાં રૂપાંતરિત કરી શકાય, પરંતુ કેટલીક કૃતિઓ એવી પણ હોય કે કોઈ એક માધ્યમવિશેષ માટે સર્જાયેલી હોય. આપણે કેટલાંય સારાં નાટકો અને વાર્તાઓનાં ફિલ્મ-રૂપાંતરો નિહાળ્યાં છે (દેવદાસ). તો કેટલાંક રૂપાંતરોથી નિરાશ પણ થયા છીએ (માનવીની ભવાઈ).

વાર્તા, નાટક છે ફિલ્મનો પહેલો વિચાર કોઈ પણને આવી શકે - લેખક, નટ, દિગ્દર્શક, કેમેરામેન કે પછી પ્રેક્ષક-ભાવકને પણ ઝબકારો થાય. લેખક એ ભૂમિકા છે. એની ભજવણીના નિયમો છે. નિયમ જાણે તે તોડે, પણ જે એને બરાબર જાણીને તોડે એ સબળી કલાકૃતિ સર્જી શકે. એટલે એની પ્રક્રિયા જાણવી જરૂરી છે, એનો અભ્યાસ અને અધ્યાસ આવશ્યક છે. આ નિયમો

કોઈ પણ કલાસર્જનપ્રક્રિયા જેવા છે, અને એને માટે તો એવું કહેવાયું છે કે પાંચ ટકા પ્રેરણા અને પંચાણું ટકા પરિશ્રમ. પણ તૈયારી એ બન્ને માટે પૂરા સો ટકાની જ રાખવી પડે!

વિચાર/દર્શન/ અનુભૂતિને સંદર્ભ હોય, વિવિધ પાસાં હોય, દૃષ્ટિકોણ હોય. પાત્રો એ મુજબ ઘડી શકાય. કોઈ પણ પાત્રને ભૂતકાળ હોય, એટલે કે એને 'સમય' હોય. એ બધા સમયને 'સ્થળ' હોય. પાત્રો કંઈ ક્રિયા કરે એટલે પ્રસંગ બને. (આમ તો પાત્રો કંઈ ન કરે એ પણ પ્રસંગ જ ગણાય); પણ એનું પાત્રત્વ જેમ વિચારને વ્યક્ત કરે, તેમ એ પાત્રત્વ પણ પ્રસંગોનું જ પરિણામ હોય છે. વળી, પ્રસંગો જ પાત્રત્વ વિકસાવે અને એને વ્યકત કરે. સામાન્ય જીવનમાં આપણી આજુબાજુ અસંખ્ય પાત્રો હોય છે. આપણે ખુદ પણ પાત્ર હોઈ કે બની શકીએ. પણ સ્વયં અને અન્યને સામાન્ય માનવીય લાગણીથી જ વ્યવહારમાં તોળવા-જોખવામાં સમયશક્તિ ખર્ચાઈ જાય, અને એ વિશે કલાત્મક દૂરી (aesthetic distance)થી ન વિચારાય તો 'પાત્ર' તરીકે એનું સાર્વત્રિકીકરણ ન બને. કલાકાર સતત એ સાધારણીકરણ કર્યા કરતો હોય છે. એ બે-પાંચ પાત્રોના ગુણોને ભાંગીતોડીને, ભેળવીસેળવીને, ઊલટપુલટ કરીને, ખોલી-ઘુસાડીને નવાં પાત્રો સર્જતો હોય છે. પાત્રોને નવા નવા સંયોગોમાં મૂકતો હોય છે. તેલની ધારે ચડીને તેલના મૂળ તલ અને એની ઘાણીમાં ક્યારેક પિસાતો પણ હોય છે. આ બધું પસંદગી અને ગોઠવણી (એટલે કે માધ્યમ પ્રમાણે 'ફ્રેમ' કરવા)નો એનો પુરુષાર્થ છે. પાત્ર અને પ્રસંગ અલગ ન હોય. જેમ કોઈ વ્યક્તિ એના વીતેલા સમયથી અલગ ન હોય, વ્યક્તિ એની ક્ષણોનો કુલ સરવાળો જ હોય છે. (આ રીતે જોઈએ તો 'ઘટનાલોપ' કોઈને અસંગત લાગે. હકીકતે ઘટનાલોપ એ ઘટનાની અવગણના નથી, માત્ર ઘટનાને અન્ય રીતે ફ્રેમ કરવાની પ્રક્રિયા છે, અને જે કદી અસંગત ન'હોય. કલાકારનો એ જ 'વિશેષ' હોય.)

એ જ રીતે આ પ્રસંગો અને પાત્રોને કયા માધ્યમમાં બળૂકી રીતે વ્યક્ત કરી શકાશે એનો નિર્ણય પણ કરવો જોઈએ. માધ્યમોનું આદાનપ્રદાન પણ થાય, એટલે કે એક માધ્યમની કથનરીતિ બીજા માધ્યમમાં પ્રયોજી શકાય. શબ્દો એવાં ચિત્રો સર્જે જે દેખાય અને સંભળાય, વાણી એવા શબ્દો ઉચ્ચારે જે નાદબ્રહ્મ બને, ચિત્રો નવા શબ્દો બનાવે કે પોતે જ નવો શબ્દ બની જાય!

કલામાધ્યમ તરીકે ફિલ્મ દ્વારા કથનના અનેક પ્રકારો વિકસ્યા છે. કથાચિત્ર, દસ્તાવેજી, માહિતી, શિક્ષણ વગેરે. પરંતુ દૃશ્યકલાનું વ્યાકરણ પ્રયોજતા ટેલિવિઝનનું માધ્ય તત્ક્ષણ પ્રસારિત (Transmit) થતું હોવાથી રેડિયોના કાર્યક્રમ પ્રકારો એણે સ્વીકારીને વિકસાવ્યા છે - રનિંગ કોમેન્ટરિ, ઍન્કર પ્રર્સનથી ગૂંથાતો કાર્યક્રમ, લોકભાગીદારીના કાર્યક્રમો, જીવંત પાત્રોનું વિશ્વ ઉભરાવતા કાર્યક્રમો.

વિચારને વિકસાવી એની વિગતે નોંધ કરવી - એટલે કે brief, objective લખી લેવાં, એના વિશેનું સંશોધન કરવું, જે કહેવું છે એ બાબતમાં સ્પષ્ટ થઈ જવું, એના પ્રેક્ષકો, ભાવકો નજર સમક્ષ રાખવા, અને એ મુજબ કથયિતવ્યને સુરેખ કરવું, એ વિચારનાં અનેક પાસાંઓ વિમર્શી એ મુજબ પાત્રો પ્રસંગો નક્કી કરવા, એમનો સંઘર્ષ અને પરાકાષ્ઠા વિચારવાં, આ બધું દૃશ્યભાષા મુજબ સતત વિચારતાં-નોંધાતાં રહેવું, એ તબક્કા ફિલ્મ લેખકના પરિશ્રમના તબક્કામાં આવે.

ફિલ્મનું માધ્યમ સમગ્રને વિચારી એને અનેક ટુકડાઓમાં વહેંચવાનું (અંક, દશ્ય, ક્રિયા, શૉટ, ફ્રેમ, ધ્વનિ) અને પછી એ બધા ટુકડાઓને સુસંગત રીતે સાંધીને ફરી પાછું સમગ્ર સર્જવાનું માધ્યમ છે. આ પણ દરેક કલાપ્રક્રિયા જેવું જ છે, તે છતાં ફિલ્મના માધ્યમમાં એની પટ્ટીને એક તબક્કે કાતરથી કાપી એના ટુકડાઓ સાથે દિગ્દર્શક માથું ફૂટતો જોવા મળે છે એ દૃષ્ટિએ, (શૉટ અને ફ્રેમ જેવા) ટુકડાઓ કરી એને જોડવાની પ્રક્રિયા વધુ નક્કર રૂપે અનુભવાય છે.

ફિલ્મ 'દિગ્દર્શક'નું માધ્યમ છે. એથી વિચારના તબક્કાથી દિગ્દર્શકને સાથે રખાય. દિગ્દર્શનપ્રક્રિયાની દૃષ્ટિ ધરાવતો લેખક, અલબત્ત, સારી ફિલ્મસ્ક્રિપ્ટ લખી શકે, પરંતુ ચિત્ર અને ધ્વનિ અંગે અંતિમ નિર્ણય જે લે છે તે દિગ્દર્શકની સર્જન-પ્રક્રિયાનો લાભ ફિલ્મના કથા-આલેખ (સ્ક્રિપ્ટ)ને મળવો જોઈએ.

આ ચર્ચા પછી લેખકે એના આલેખમાં દૃશ્યનું વર્ણન, ડાબી બાજુ અને જમણી બાજુ સંવાદો અને ધ્વનિઓની નોંધ કરવી જોઈએ. આનું કારણ એ પણ છે કે દિગ્દર્શક પણ દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય બન્ને તત્ત્વોને એક તબક્કે અલગ કરીને, અભિવ્યક્તિશીલ હોય એટલું જ રાખીને અનેકગણું કચરાટોપલીમાં પધરાવતો હોય છે. દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય એક જ પાનાની ડાબી-જમણી બાજુ અલગ અલગ લખવાથી લેખકને એ બન્ને જુદા જુદા અને સાથે (Juxtapose થતાં) જોવા-સાંભળવાની તક મળે છે. આ પ્રક્રિયા સર્જન દરમિયાન જ કચરો કાઢી નાંખવાની છે. કારણ કે લેખક જો એના ઘરમાં કચરાપેટી ન રાખે તો ભાવકે રાખવી પડે. વળી, એને તો વિકલ્પોય વિપુલ હોય છે!

આમાંય પ્રાથમિક વાત એ છે કે કોઈ પણ એક ફિલ્મને પાંચ વાર જોવી જોઈએ, અને એનાં બધાં પાસાંનો એટલો ઊંડો અભ્યાસ કરવો જોઈએ કે પાંચમી વખત તો અડધી સેકન્ડના (એટલે કે બાર ફ્રેમના) શૉટના આદિમધ્યઅંત પણ ગોખાઈ જાય, અને ફિલ્મની

(અનુસંધાન પૃ. ૭૦૮ ઉપર)

જ

ચંદ્રિકા પંડ્યા

સાધારણ રીતે મારા મોટા ભાગના લેખોનાં શીર્ષક લાંબાં જ હોય છે, પરંતુ હમણાં જ મેં નિર્ણય જ કર્યો છે કે શીર્ષક બાબતે હવેથી 'બ્રેવિટિ ઇઝ ધ સોલ ઓફ વિટ' (મર્મનું હાર્દ લાઘવ છે) જેવું જ વલણ શીર્ષક બાબતે રાખવું જ.

ટૂંકામાં ટૂંકું અર્થાત્ એકાક્ષરી શીર્ષક રાખવું. 'ક'થી આરંભીને 'જ્ઞ' સુધીના તમામ અક્ષરોને ચકાસી જોયા. એકાક્ષરી શીર્ષક માટે સૌથી અસરકારક અક્ષર 'જ' જ લાગ્યો. લાગે જ ને? 'જ'નો જબરદસ્ત ઉપયોગ ભાર મૂકવા જ થતો હોય ત્યારે 'જ' સૌ અક્ષરોમાં ભારેમાં ભારે હોવાનો જ.

આ જાડિયા 'જ' (માફ કરજો, જાડા માણસો!) માટે કહેવાય છે કે તેના વપરાશ પરથી બોલનારની પરિપક્વતાનું માપ નીકળે છે. પકવજનો 'જ'નો ઝાઝો ઉપયોગ કરતા નથી. 'જ'ને ઝાઝું વાપરનારા અપકવ હોય છે. માટે 'જ'ને જૂજ જ વાપરવાની મારી સલાહ છે. ટૂંકમાં 'જ'ના વપરાશ પર કાબૂ રાખવો, તેને ઉચિત રીતે અને સ્થળે વાપરવો વગેરે વગેરે ડાહ્યાઓનું કહેવું છે.

મારા એમ.ફિલ્.ના મહાનિબંધનો વિષય નક્કી થવામાં 'જ'નો સિંહફાળો રહ્યો છે. એક ક્ષણે એક અધ્યાપક સાહેબથી એક નવલકથા અઘરી હોવાનું બોલાઈ ગયું અને આ ઝાંસીની રાણીએ ખાંડું ખખડાવ્યું. કહી દીધું. 'સર, આભ તૂટે કે ધરતી ફાટે, હું તો નવલકથાકાર સ્ટર્નની નવલકથાર' ટ્રિસ્ટમ શેન્ડી, પર જ એમ. ફિલ્ કરીશ. સમજવા જેવું બધું જ સર સમજી ગયા. ગુરુતાગ્રંથિપાલક આ શિષ્યાને અઘરાના અભરખા છે. પકડી પાડ્યું કે આ તો જેવા તેવા નહીં, જબરદસ્ત 'જ'-વાળી શિષ્યા જણાય છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ પાછા ધાર્યું પંખી પાડનારા પણ હોય છે. કાબેલ શિક્ષકે કાબેલિયતપૂર્વક 'જ'ના ભરમારવાળું વ્યક્તિત્વ ધરાવતી વિદ્યાર્થિનીને જણાવી દીધું- રશ્દીને સમજવો પણ મુશ્કેલ બલ્કે અસંભવત છે, તેની પર લખવાની વાત તો બાજુ પર રહી.

સરને ધાર્યું પરિણામ મળી જ રહ્યું. આ બંદીએ ખુલેઆમ સરેવર્ગ સૌ સહપાઠીઓની સામે જાહેર કર્યું - સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઊગે તો પણ, સર, હું તો હવે રશ્દીવરને વરી. બીજું વરણ પુસ્તકનું. તેમાં પણ શ્રેષ્ઠ સિવાય આ બંદીને કશું જ ન ખપે. બુકર ઇનામ વિજેતા 'મિડનાઈટ્સ ચિલ્ડ્રન' પર પસંદગી ઊતરી.

હા, દેખણહારા દાઝે છે એ પણ ખરું જ. પાંચ વર્ષ અને દસ વખત વાંચ્યા પછી માંડ પકડાતા રશ્દીની બીનાને દાઝણહારા ગધ્ધાવૈતરું કહેવાની હદે પણ જાય છે. ડાહ્યાઓ સહેલા વિષય પર એમ. ફિલ્. પંતાવી બેઠા છે અને મારા જેવી 'જ'વાળી મુગ્ધભાવે રશ્દીને નીરખ્યા જ કરે છે, નીરખ્યા જ કરે છે, રશ્દીની કલાનું મહાસુખ માણ્યા જ કરે છે.

કહેવાનો મતલબ એ કે 'જ'નું તો આવું જ છે. મહાસાગરમાં ઝંપલાવવાની અપકવતા એટલે જ 'જ' સાથે એ પણ ખરું જ ને કે મોતી મળવાની શક્યતાઓ જ શક્યતાઓ.

રાજકારણીઓનો વળી એક નોખોનિરાળો 'જ' હોય છે. આ ઘણો ચમત્કારિક 'જ' છે. તે એકસાથે ભારેખમ અને હળવોફૂલ હોય છે. એક ક્ષણે રાજકારણી કશીક જાહેરાત, કશુંક નિવેદન, કોઈક વિધાન કરે છે અને એ વિવાદાસ્પદ હોઈ ઊહાપોહ સર્જે છે, તો બીજી જ ક્ષણે તે બીજા 'જ' વડે ક્ષોભરહિત મનવાણી થકી પોતાના જ પહેલા 'જ'ને રદિયો આપે છે. 'આમ થશે જ' કહી ચૂકેલો રાજકારણી' આ મેં કહ્યું જ નથી 'એમ આસાનીથી કહી શકે છે. આ 'જ'ને હું મુગ્ધભાવે જોતી જ રહી જઉં છું. લોકોને આ 'જ'ના અતિ મહાવરના કારણે હવે વિસ્મય કે અચરજ થતાં નથી. મને તો હજી ય રોમાંચ પછી જ આવે છે. રોમાંચ રોકી જ શકાતો નથી. આખરે 'જ' વાળી અપરિપકવા ખરીને?

'જ'ના જબરદસ્ત ઉપયોગની પરાકાષ્ટા એટલે જાહેરાતજગત. દરેક ઉત્પાદક તેના ઉત્પાદનની જાહેરાતને ભારભરી બનાવવા 'જ'નો ઉપયોગ કરવાને વિવશ હોય છે. અમુક જ ચા, અમુક જ સાબુ કે તમુક જ ટૂથપેસ્ટ વાપરવાની આગ્રહભરી અપીલ ગ્રાહકને કરવામાં આવે છે. ખુદ રુદ્રાક્ષધારી ભારેખમ શમ્મી કપૂર પણ વેવાઈને કહે છે કે અમે એટલું જ ઇચ્છીએ છીએ કે તમે જાનૈયાઓનું સ્વાગત પાનપરાગથી જ કરજો.

જનસાધારણના જીવનમાં પણ 'જ'ની ભૂમિકા છે જ વળી. કોઈક સ્થળની કશીક વસ્તુ વખણાતી હોય ત્યારે અમુક તો તમુક જગ્યાનું જ એમ કહેવાની આદત બની જાય છે. અરે, દરિયા જેવા દરિયા બાબતે પણ મુંબઈગરો કહી શકે કે દરિયો તો મહાલક્ષ્મીનો જ.

'જ'ના જબરદસ્ત આશિકો એટલે પ્રેમીઓ. આવજે જ, અમુક જગ્યાએ જ મળજે, અમુક વાગ્યે જ અચૂક આવી જ જજે વગેરે વગેરે. વળી, પ્રિયપાત્ર સિવાય બીજા કોઈનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારવાની પ્રેમીઓને તમા હોતી નથી. અતિ ગદ્ગદ કંઠે ગાયા કરે છે. તૂ હી રે... અને કહ્યા કરે છે કે તું ન હોય તો શી રીતે જીવી શકું? બંને પાત્રો દૃઢપણે 'તૂ હી રે' પ્રેમફિલસૂફીમાં માને છે. તેમને માતા, પિતા, ભગિની બંધુ, મિત્રો પડોસીઓ, સહકાર્યકરો, જ્ઞાતિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર, વિશ્વ બધું ય હોય, પરંતુ

(અનુસંધાન પૃ. ૭૧૦ ઉપર)

વહેમથી વિજ્ઞાન સુધી

મંગળ. આપણી સૂર્યમાળાનો એક ગ્રહ. લાક્ષણિક લાલ રંગનો દેખાતો આ ગ્રહ બહુ ઓછો સમય આકાશમાં દેખાય છે. તેને બે નાનકડા ચંદ્રો પણ છે અને બહુ પાતળું વાતાવરણ પણ. તેના પર બહુ ઝડપી પવન ફૂંકાય છે તેથી તેની સપાટી પર તોફાનો થઈને ડમરી ઊડે છે. ધ્રુવપ્રદેશોમાં ઠરેલા બરફને કારણે તે બંને પ્રદેશો શ્વેત જણાય છે. તેની પર 'ક્રેટર્સ' પણ છે, જે ચંદ્રના જેવા દેખાય છે. એના પર ભૂતકાળમાં વહેતા પાણીથી કોરાએલી ઊંડી ખાઈઓ પણ છે. મંગળ પર કોઈ જીવંત વસ્તુ હોવાની શક્યતા વિશે માણસ ઘણા સમયથી કલ્પના કરતો રહ્યો છે અને અવારનવાર તે ચર્ચાયા કરે છે. પણ હજી સુધી જીવંત વસ્તુ ત્યાં હોવાનો નિર્દેશ મળ્યો નથી!

બીજી બાજુ એની તપાસ સતત ચાલુ જ રહી છે. જ્યારે જ્યોતિષમાં પણ મંગળ જાણીતો ગ્રહ છે - પૂર્વમાં તેમજ પશ્ચિમમાં કોઈ પણ શંકા વિના મંગળ રોમનોનો સૌથી વધુ અગત્યનો દેવ છે. 'ગુરુ' કરતાં યે એનો પંથ અગત્યનો ગણાયો છે. કારણ કે એ રોમના ઇતિહાસ સાથે વધુ સંકળાએલો છે. પ્રથમ તો એ રોમના સ્થાપક રોમ્યુલસના પિતા તરીકે અને પછી ખેતીવાડીના દેવતા તરીકે એમ એનું બેવડું મહત્ત્વ છે. એનું ત્રીજું મહત્ત્વ એ કે એ યુદ્ધદેવતા ગણાયો છે. પ્રથમ એ ખેતીવાડી કરનારના અને પછી વિજેતાના દેવતા તરીકે બેવડું મહત્ત્વ ધરાવે છે. સૂર્યના પ્રથમ દૈવી તત્ત્વ તરીકે રોમનો તેને જુએ છે.

લૅટિનો તેને જૂપિટરની પત્ની અને સ્વર્ગની રાણી જૂનોનો પુત્ર માને છે. જૂનોએ તેને જન્મ આપ્યો, પણ જૂપિટરની સહાયથી નહીં પરંતુ એક કાલ્પનિક ફૂલ અને જૂનોના ભેદી મિલનથી. માર્સ એક સાધ્વી રીહા સિલ્વિઆનો પતિ હતો, અને જ્યારે ભરનિદ્રામાં હતો ત્યારે આશ્ચર્યચકિત રીતે એ રોમ્યુલસ અને રેમસનો પિતા બન્યો.

પ્રથમ તો તેનું કાર્ય ગામડિયું હતું. જૂના વખતમાં એ વનસ્પતિ અને જનકતાનો દેવ હતો. સિલ્વાનસના નામે પાછળથી તે દેવસ્વરૂપ પામ્યો, અને સંપત્તિનો પ્રમુખ બન્યો. પહાડો વચ્ચે આવેલાં જંગલોમાં એ રહેતો. સામાન્ય રીતે એ ખેતીવાડીનું રક્ષણ કરતો. અમુક પ્રાણીઓ એને પવિત્ર હતાં. લક્કડફોડ, ઘોડો, વરુ, કે જેની મૂર્તિઓ ઘણી વાર મંદિરોમાં જોવા મળે છે, એ વરુ કે જેની માદા રેમ્યુલસ અને રેમસને ધવરાવે છે. અંજીર, ઓક, ડોગવુડ અને લૉરેલ તથા વાલ વગેરે એને નૈવેદ્યમાં ધરાય છે.

માર્સ વસંતઋતુનો પણ દેવતા ગણાય છે. એ ઋતુમાં એનો બહુ મહત્ત્વનો ઉત્સવ ઉજવાય છે એ એને ખેતીવાડીનો દેવ સાબિત કરે છે. એના પરથી એને - મોટા થવું કે વિકાસ પામવો એ અર્થના ગ્રાન્ડીરી (Grandiri) શબ્દ પરથી 'માર્સ ગ્રાન્ડીવસ' કહેવાય છે.

તેનું લડાયક સ્વરૂપ તો પાછળથી આવ્યું. પણ એની અગાઉની ફરજો ત્યારથી 'સીરસ' અને 'લાઈબર'ને અપાઈ. ને માર્સ યુદ્ધનો દેવતા બન્યો. લડાયક કાર્યો એને સોંપતાં પહેલાં રોમન દેવળમાં એને માન આપવામાં આવ્યું. લડાઈ પહેલાં એને ભોગ ધરવામાં આવતો અને લડાઈમાં વિજય મેળવ્યા પછી લૂંટમાં એને ભાગ અપાતો. વધુમાં યુદ્ધદેવતા બેલોના અને વૅક્યુના સાથે યુદ્ધભૂમિ પર દેખાતો. એમની સાથે રહેતા પેવોર અને પોલર, કે જેઓ શત્રુઓમાં ભય ફેલાવતા અને ક્યારેક એમની સાથે હૉનોસ અને વિટસ જેઓ રોમન લોકોમાં હિંમત અને ગૌરવ પ્રેરતા. માર્સે એનું ગ્રેડિવસ અભિધાન પણ જાળવી રાખેલું પણ એનો અર્થ ફેરવાઈ ગયો. તેનો અર્થ gradi ક્રિયાપદ પરથી To march (કૂચ કરવી) એવો થએલો. માર્સ હવે પગે ચાલતો સૈનિક બન્યો અને તેની સાથે વિજય પછી વિચ્યુલા અને વિક્ટોરિયા રહેતાં.

જીતેલા પ્રદેશોમાં રોમનોએ ઘણાં મંદિરો બાંધ્યાં છે.

જૂપિટર પછી એમનામાં સૌથી વધુ માન માર્સને મળે છે. લશ્કરી તાકાત અને મહત્તાની દૃષ્ટિએ રોમનોને આ દેવતા ગ્રીકના એરીઝ (Ares)નો જ અન્ય ભાગ લાગે છે. ગ્રીક એરીઝને લોહીતરસ્યો ક્રૂર દેવતા ગણ્યો છે અને એમનો અણમાનીતો દેવ છે. પણ એથી ઊલટું માર્સને તો રોમ્યુલસના પિતા તરીકે ગણ્યો છે. રોમ્યુલસે રોમનગરની કોટની દીવાલ બાંધી હતી. એમનો આ યુદ્ધદેવતા ખેડૂતો અને ભરવાડોનું રક્ષણ કરે છે અને ઘણી વાર 'સિલ્વેનસ' તરીકે પણ ઓળખાય છે.

માર્ચ - માર્સનો મહિનો, યુદ્ધના દેવતાને અર્પિત હોઈ યુદ્ધનો

તેમજ વિકાસનો દેવતા ગણાય છે. તેના એક પછી એક અનેક ઉત્સવો પણ છે. પહેલી માર્ચે વેસ્ટાના દેવળમાં જલતો પવિત્ર અગ્નિ ફરી પેટાવાય છે અને સાધુઓનાં ઘર અને પવિત્ર મકાનો લૉરેલની શાખાઓથી શણગારાય છે. તે વૃક્ષ હંમેશાં માર્સ સાથે સંકળાયેલું છે. ૧૪મી માર્ચ કે જેની સાથે રોમના નાગરિકો સંકળાયેલા છે એ કેમ્પસ માર્સીઅસમાં ઘોડા દોડાવાય છે. ૨૩ માર્ચે પવિત્ર યુદ્ધનું બ્યૂગલ વગાડાય છે જે એને વધુ પવિત્ર કરે છે.

નવગ્રહોમાં ત્રીજા અને સૂર્યમાળામાં ચોથા ગ્રહ મંગળનું આપણે ત્યાં ઓછું મહત્ત્વ નથી. તેને ભૌમ, કુજ, અંગમૂક એવાં અન્ય નામોથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. જ્યોતિશાસ્ત્રમાં એને દુષ્ટ ગ્રહ માન્યો છે. એ રક્તવર્ણી, દક્ષિણ દિશાનો સ્વામી, તમોગુણી અને અવંતદેશનો અધિપતિ છે. મેષવાહન, ચતુરંગુલ પ્રમાણ, લાલ વસ્ત્ર અને લાલ પુષ્પો ધારણ કરનાર, ચતુર્ભુજ, બે હાથમાં શક્તિ અને ગદા ધારણ કરનાર અને બે હાથે વરદ ને અભય મુદ્રાધારી આ ગ્રહ સૂર્યાભિમુખ હોવાનું એનું સ્વરૂપ છે.

એનો જન્મ આષાઢ માસમાં થયેલો. સંપત વસુ નામના સૂર્યકિરણે તેનું પોષણ કરેલું. કાર્તિકેય એના અધિદેવતા અને પૃથ્વી એની પ્રત્યાધિદેવતા છે. ગેરુ વગેરે ધાતુ, ચોપગાં પ્રાણી અને સોના પર તેનું સ્વામીત્વ છે. ફલજ્યોતિષમાં એને યુદ્ધનો દેવતા માન્યો છે. આ ગ્રહમાં પરાક્રમ, ઉદ્યોગ, સાહસ, અપઘાત, ઉત્પાત, મહામારી, અગ્નિપ્રલય, ધરતીકંપ, બંડ, મારામારી, દંગોફિસાદ, રક્તપાત અને તોફાનોનો કારક છે. તે ઋણકર્તા છે અને ઋણહર્તા પણ છે. તે વૃષ્ટિકર્તા પણ છે અને વૃષ્ટિહર્તા પણ છે.

તે મેષ અને વૃશ્ચિક રાશિનો સ્વામી છે. મકર રાશિ એ તેનું ઉચ્ચ સ્થાન અને કર્ક રાશિ તેનું નીચ સ્થાન છે. સૂર્ય, ચંદ્ર અને ગુરુ એ તેના મિત્રગ્રહો છે. બુધ તેનો શત્રુગ્રહ છે. જન્મકુંડલીમાં જન્મલગ્નથી ત્રીજા, દસમા કે અગિયારમા સ્થાન તથા સ્વગૃહે તે ઉચ્ચનો હોઈ સદર માણસ શૂર, ધૈર્યવાન, અંતઃસ્ફૂર્તિવાળો અને પ્રામાણિક થાય છે. તો વળી જે સ્થાને બેઠેલો હોય કે જે સ્થાન પર એ દૃષ્ટિ કરતો હોય તે સ્થાનના ફળમાં ન્યૂનત્વ અથવા વિપરીતપણું આણે છે.

જન્મકુંડળીમાં મંગળ બાર, એક, ચાર, સાત, અને આઠમા સ્થાને હોય તો તે પત્રિકા મંગળની કહેવાય છે. પંડિત વધૂવરના મેળ જોવા મંગળનો ખાસ વિચાર કરે છે. મંગળ હોય તો તે બંનેની કુંડળીમાં જોઈએ અને નહિ તો બંનેની કુંડળીમાં ન જોઈએ એવું ફલજ્યોતિષનું માનવું છે મંગળની દૃષ્ટિ ચોથા, સાતમા અને આઠમા સ્થાને હોય છે એવું કહેવાય છે. મંગળ અનિષ્ટ હોય તો સુવર્ણ, પ્રવાલ, લાલ વસ્ત્ર, લાલ વૃષભ, ગોળ ઇત્યાદિનું દાન કરવું, 'અગ્નિર્મૂર્ધાદિવઃ' એ મંત્રના દસહજાર જાપ કરવા અને લાલ રત્ન ધારણ કરવું એવું જ્યોતિષશાસ્ત્રનું કહેવું છે.

મંગળના જન્મ વિશે અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે. એમાંની એક - એકદા વિષ્ણુનું સુંદર રૂપ જોઈને પૃથ્વી કામાતુર થઈ ગઈ અને તેની પાસે ગઈ. તેનો હૃદયભાવ જાણીને વિષ્ણુએ તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી. વીર્યાધાન થતાં જ પૃથ્વીને મૂર્છા આવી. વિષ્ણુ તો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. થોડી વેળા પછી ઉર્વશી ત્યાં આવી અને તેણે પૃથ્વીને જાગ્રત કરી. જાગ્યા પછી વિષ્ણુનું વીર્ય સહન ન થતાં તેણે લાલ રત્નની એક ખાણમાં નાખ્યું, જેમાંથી આગળ જતાં એક સૂર્ય સમાન તેજસ્વી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તે મંગળ. (બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ-૮)

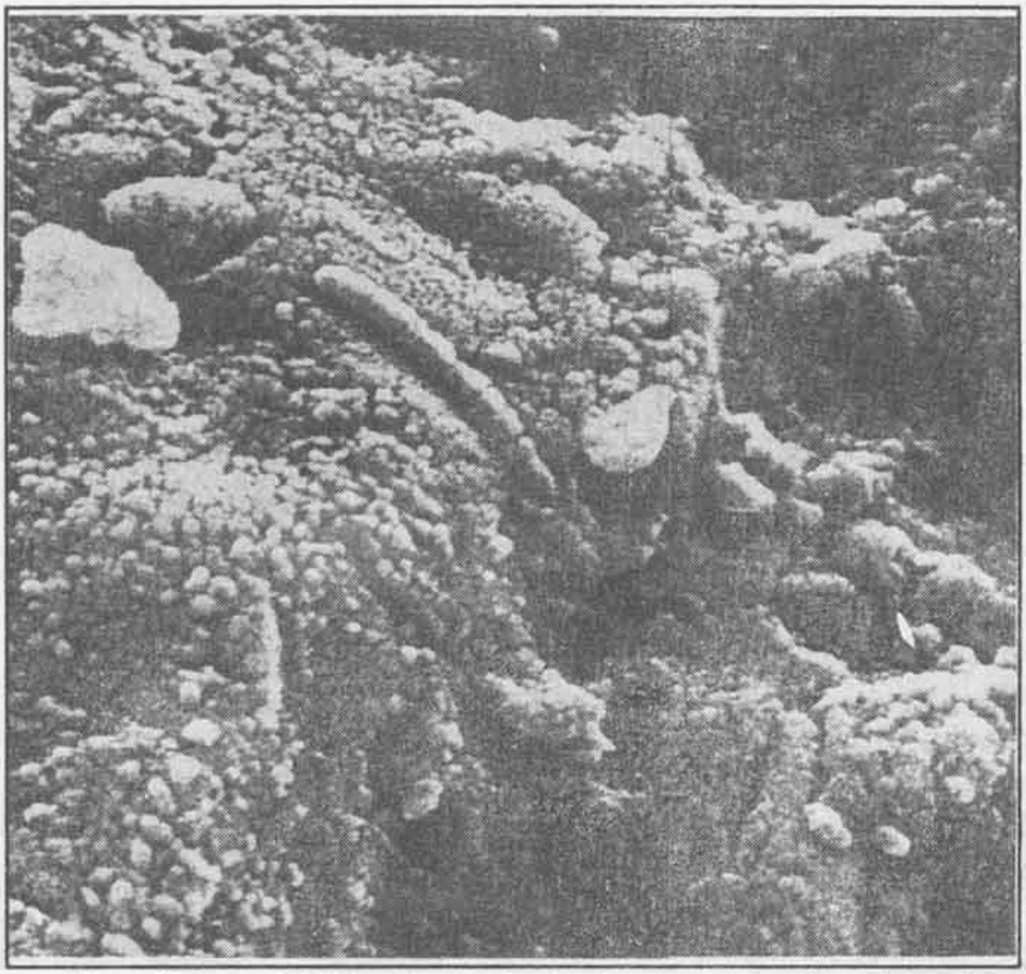
બીજી એક કથા એવી છે કે એક વાર વિષ્ણુ ભ્રમણ કરતા હતા ત્યારે તેના અંગમાંથી એક ધર્મબિંદુ ગળ્યું. તેમાંથી એક રક્તવર્ણી

રોમન પુરાણકથામાં માર્સની કલ્પના પ્રમાણે તૈયાર કરાયેલી પત્થરપ્રતિમા →

ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં કલ્પાયેલી મંગળની ગ્રહમૂર્તિ ↓

વાળથીયે પાતળો જીવડા જેવો મંગળનો પુરાવશેષ જે દક્ષિણ ધ્રુવ પરથી મળી આવ્યો છે. એલન હિલ્સ નામે દક્ષિણ ધ્રુવ પરના વિસ્તારમાં ૧૩૦૦૦ વર્ષ જૂનો આ અવશેષ ૧૯૮૪માં જડ્યો છે. વિજ્ઞાનીઓ તેને માર્સ (મંગળ)નો માને છે. કદાચ એ સૂકો કાદવ પણ હોઈ શકે.

સફળતાપૂર્વક લેવાઈ હતી.

મંગળના માર્ગ પર જ વિવૃત્તાકૃતિ છે. પૃથ્વીના આયનિક વૃત્તથી મંગળની કક્ષા ૧°-૫૧'નો કોણ કરે છે. મંગળનો સરાસરી વ્યાસ ૪૨૫૦ માઈલ છે. મંગળ અનેક વાર વક્રી થાય છે. વક્રી થયા પછી બે મહિને એ પુનઃ માર્ગી થાય છે. તે પછી દર માસે તેનો પશ્ચિમમાં લોપ થાય છે. તે પછી ચાર માસ પૂર્વમાં એ દેખાય છે. દર્શન થયા પછી દસ મહિને તે ફરી વક્રી થાય છે. આવો સાધારણ ક્રમ છે. સામાન્યપણે વક્રી થવાનો તેનો કાળ ૨૭ મહિનાનો છે. સૂર્ય અને મંગળ વચ્ચે ૧૬ વિષુવાંશ અંતર થાય ત્યારે તેનો લોપ થાય છે. તે બહિર્ગ્રહ હોવાથી શુક્ર પ્રમાણે તેની ક્ષયવૃદ્ધિ દેખાતી નથી.

મંગળ ગરમ, સૂકો, અગ્નિમય, ક્રાંતિકારી ગ્રહ હોવાથી તે લોહિયાળ (બ્લડી) ગ્રહ તરીકે ઓળખાય છે. મંગળ ૨૮° મકરમાં ઉચ્ચ સ્થાને રહે છે અને મેષ તથા વૃશ્ચિક પર શાસન કરે છે.

પુત્ર થયો. પૃથ્વીએ તેને પ્રેમથી ઉછેર્યો, પછી તે તપશ્ચર્યા કરી બ્રહ્મદેવના આકાશમાં ગ્રહ બન્યો (પદ્મપુરાણ સર્ગ. ૧૧)

મત્સ્યપુરાણ અને અવંતીમાહાત્મ્યમાં પણ મંગળના જન્મથી કથાઓ છે.

મંગળ દેખાવે તામ્રવર્ણી અને તેજસ્વી ગ્રહ હોઈ આકાશમાં એને શોધવો કઠીન નથી. તે પૃથ્વી અને સૂર્યની વચ્ચે નહિ પણ બહાર હોઈ તે બહિર્ગ્રહ કહેવાય છે. પૃથ્વી સૂર્યથી જેટલી દૂર છે તેના દોઢ ગણો મંગળ દૂર છે. સૂર્યથી તેનું અંતર ૧૪ કરોડ ૭ લાખ માઈલ છે. તેને સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરતા ૬૮૭ દિવસ લાગે છે. દર સેકંડે ૧૫ માઈલના વેગે તે સૂર્યની આસપાસ ભ્રમણ કરે છે. તે પોતાની આસપાસ ૨૪ કલાક ૩૭ મિનિટે એક ચક્કર પૂરું કરે છે. મતલબ કે પૃથ્વી અને મંગળની અક્ષભ્રમણ સરખી જેવી જ છે. જ્યારે પૃથ્વીની એક બાજુ સૂર્ય અને બીજી તરફ મંગળ આવે ત્યારે તે પૃથ્વીની ખૂબ નજીક આવી જાય છે અને વિશેષ ચળકતો દેખાય છે. આ સ્થિતિ મંગળનો વેધ લેવા માટે અનુકૂળ છે. ઈ.સ. ૧૯૦૯ના વર્ષમાં મંગળ આવી સ્થિતિમાં આવી પડેલો ત્યારે તેની છબી

જ્યારે આ ગ્રહ પૃથ્વીની નજીક હોય ત્યારે ખૂન થવાં સામાન્ય બની જાય છે અને તે પણ ક્રૂર રીતનાં. જ્યારે એ નીચનો હોય છે ત્યારે અસંખ્ય લૂટફાટ અને ઉલ્કાપાતો થાય છે.

મંગળના પ્રભાવ નીચેની વ્યક્તિ બહુ મજબૂત હોય છે. સારી રીતે તે સ્થિર થયેલી હોય છે. હાડકાં મજબૂત હોય છે. તે પાતળી અને સ્નાયુબદ્ધ હોય છે. એનો વાન રાતો અને આંખો અણીદાર હોવા સાથે એ હુમલખોર હોય છે. ક્વચિત તેના માથામાં યા ચહેરા પર ઘાનું કે એવું નિશાન હોય છે.

કુંડળીમાં મંગળ સારે સ્થાને હોય તો જાતક ભયરહિત, આક્રમક, નમતું નહિ જોખનાર હોય છે. યુદ્ધનો ચાહક હોવા છતાં વાસ્તવવાદી અને મોટા મનનો હોય છે. પણ જો મંગળ અનિષ્ટ સ્થાને બેઠો હોય તો જાતક ઝગડાખોર, ક્રૂર, લૂંટારુ અને અન્ય અનેક ખરાબી ધરાવતો હોય છે. વારેઘડીએ એ ઝગડાનું કારણ ખોળતો રહે છે.

મંગળનો પ્રભાવ મસ્તક, ચહેરો, હોજરી, મૂત્રાશય અને

ઘૂંટણ પર હોય છે. સાથોસાથ કમર, મૂત્રાશય, પ્રજનન અંગો, હૃદય, ગળું અને રુધિરાભિસરણ પર પણ હોય છે.

આ ગ્રહના રોગો જ્વલંત પ્રકારના હોય છે, અને ઘાવ ખાસ કરીને ચહેરો અને પ્રજનન અંગો અંગેના હોય છે. દરેક જાતનો તાવ પણ એવી વ્યક્તિને આવે છે.

એ યાદ રહે કે આ ગ્રહ માત્ર જડ બળોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને મોટે ભાગે તો જાતક તેને કઈ રીતે અમલમાં મૂકે છે તેના પર નિર્ભર છે. જાતકને તે તાકાતવાન, હિંમતવાન, મહત્ત્વાકાંક્ષી અને ગેરવાજબી બનાવે છે.

જાતકને તે તો જ રાજી કરે છે કે જ્યારે તે કોઈ પર જીત મેળવે અને મુશ્કેલીઓ પાર પાડે.

જાતક એકદમ લાગણીપ્રધાન હોય છે અને વારંવાર બચાવ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે.

માર્સ એટલે કે મંગળ તીણાં હથિયારો અને સાધનો પર પ્રભાવ ધરાવે છે. આથી તેના જાતકો કસાઈ, હજામ, સુથાર, સૈનિક, લશ્કરી માણસ, સર્જન, કેમિસ્ટ અને ડેન્ટિસ્ટ હોય છે.

પણ આ બધી વાતોને વહેમમાં ખપાવનારો પણ વર્ગ છે. પશ્ચિમમાં અને પૂર્વમાં મંગળ વિષે લગભગ સરખા જ ખ્યાલો છે. પણ હવે આપણે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ એને જોઈએ. જોકે આજના ઝડપી જમાનામાં અને હવે તો નિતનવાં વૈજ્ઞાનિક સાધનોના જમાનામાં તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ તો મેળવવો શક્ય નથી, પણ છતાં આપણે તેનો પણ પરિચય કરી લઈએ.

મંગળની વાર્તા જાહેરમાં શરૂ થયાને જ્યારે ડચ ખગોળશાસ્ત્રી મને વિજ્ઞાની ક્રિશ્યન હેગિન્સે દૂરબીનની સહાયે મંગળના ૧૬૫૯માં પ્રથમવાર નકશા કર્યા. એણે ત્યાં V આકારનો વિસ્તાર જોયો અને તેને નામ આપ્યું 'સિર્ટિસ મેજર' (Syrtis Major). આગળ જતાં ઈ. ૧૮૩૦માં વિલ્હેમ બેર અને મેડબરે છાયા મને પ્રકાશવાળા વિસ્તારો મંગળ પર જોયા. જ્યારે એમણે એ વિસ્તારો જોયા ત્યારે અનુમાન બાંધ્યું કે વિસ્તાર અનુક્રમે જમીન અને પાણી છે. ૧૮૭૭માં જ્યારે જિઓવાની શિયાપરેલીએ મંગળની સપાટી પરના ઘેરા વિસ્તારમાં સૂક્ષ્મ રેખાઓ જોઈ એને નેહરો માની. પછી એક પૈસાપાત્ર રાજકીય પુરુષ પર્સિવલ લોવેલ આ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ્યો. લોવેલે અમેરિકામાં એરિઝોના પ્રદેશમાં ફ્લેગસ્ટાફ મુકામે એક વેધશાળા ઊભી કરી અને ૧૮૯૪ થી ૧૯૧૫ સધીનાં વર્ષો ત્યાં વિતાવ્યાં. ત્યાં તેણે મંગળની ધરતીનાં ઊંડાં નિરીક્ષણો કર્યાં, અને ત્યાં કોઈ પણ જીવ હોય તો તે વિશે તપાસ કરી. લોવેલે શિયાપરેલીનાં નિરીક્ષણોની પૂર્તિ કરી. અને એણે ૫૦૦ ઉપરાંત બેવડી અને સાંકડી નેહરો જોઈ. રણદ્વીપો અને નેહરોની બાજુમાં ખેતરો પણ જોયાં. એ દૃઢપણે માનતો કે મંગળવાસીઓ અને તેઓએ બાંધેલાં નગરો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પોતાનાં વ્યાખ્યાનો અને પુસ્તકોમાં એણે પ્રતિપાદિત કર્યું કે મંગળનો ગ્રહ એક રણ જેવો છે અને બુદ્ધિશાળી મંગળવાસીઓએ પોતાની સંસ્કૃતિ ટકાવી રાખવા છેક ધ્રુવપ્રદેશોમાંથી પાણી લાવવા પેલી નેહરો બનાવી છે. અલબત્ત, બધા ખગોળ-શાસ્ત્રીઓએ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો નહિ અને કેટલાક માનતા કે લોવેલને માત્ર દૃષ્ટિભ્રમ થાય છે. ઈ. ૧૮૯૭-'૯૮માં એચ.જી. વેલ્સે 'ધ વૉર ઑફ ધ વર્લ્ડ્સ' લખીને આમાં વધારો કર્યો. એમાં મંગળવાસીઓને પૃથ્વી પર હુમલો કરતા કલ્પ્યા છે. ૧૯૩૮માં ઓરસન વેલ્સે આ નવલકથાનું રેડિયો-રૂપાંતર કર્યું, જે સાંભળી કેટલાયે અમેરિકનો ગભરાઈ ગયેલા અને એ સદીની એક પ્રૅક્ટિકલ જોક ગણાએલું.

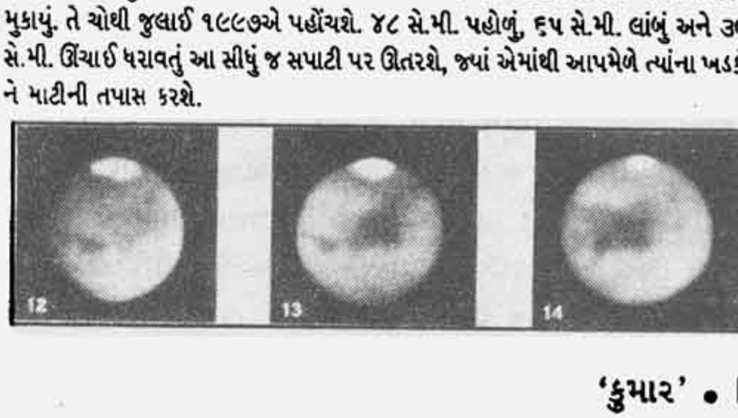
ક ખ ગ

(ક) મંગળ પર ગયેલું અમેરિકાનું ગ્લોબલ સર્વેયર સોસક્રાફ્ટ નવેમ્બર ('૯૬)માં ગયું. ૧૦૫ મીટર પહોળું ૧૨ મીટર લાંબું અને ૩ મીટર ઊભું છે. બે વર્ષ સુધી મંગળનો ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરશે, અને તેનાં નિરીક્ષણોના સંકેતો મોકલશે. તેના પર બળતણ માટે ઓછી જગ્યા હશે એટલે મંગળની પ્રદક્ષિણા કરવા માટે તે મંગળના વાતાવરણ પર આધાર રાખશે.

(ખ) રશિયાનું માર્સ-૯૬ નામનું સપાટી પર રહેનારું સર્ફેસ સ્ટેશન. નવેમ્બર ૧૯૯૫માં તે છોડાયું. ૧૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૭માં એ ત્યાં પહોંચશે. કદ ૧ મીટર પહોળું, ઊંચાઈ ૦.૬ મીટર. વાતાવરણ, ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય અને ફોટોગ્રાફિકલ અભ્યાસ કરવા મંગળની પ્રદક્ષિણા કરશે. આવાં બીજાં ચાર સાધનો મંગળ પર કાયમી ધોરણે મુકાશે, જેમાંના બે મંગળની ધરતીની નીચે ૨૦ ફૂટ સુધી તપાસ કરી શકશે.

(ગ) અમેરિકાનું માર્સ પાથફાઈન્ડર સોજોર્નર રોવર. ડિસેમ્બર ૧૯૯૬ની બીજી તારીખે તરતું મુકાયું. તે ચોથી જુલાઈ ૧૯૯૭એ પહોંચશે. ૪૮ સે.મી. પહોળું, ૬૫ સે.મી. લાંબું અને ૩૦ સે.મી. ઊંચાઈ ધરાવતું આ સીધું જ સપાટી પર ઊતરશે, જ્યાં એમાંથી આપમેળે ત્યાંના ખડકો ને માટીની તપાસ કરશે.

અવકાશ યુગનો પ્રારંભ થતાં બધા ગ્રહો તરફ અવ-કાશયાનો મોકલાયાં અને મરીનર અવકાશયાનો દ્વારા ૧૯૬૦ થી ૧૯૭૦ દરમિયાન તેના ફોટોગ્રાફ પણ મોકલાયા. તેણે

← માર્સના ફોટોગ્રાફ્સ, જેમાં ત્યાંના ઉનાળામાં તેના ધ્રુવપ્રદેશમાં જામેલો બરફ પીગળતો દર્શાવ્યો છે. માર્સના વાતાવરણની એક ફોટોચિત્ર-માળામાંથી આ લીધું છે.

રોમન લોકોની ત્રણ મુખ્ય સંપદા – વૃષભ, મેષ અને ભૂંડ. માર્સના મૂળ સ્વરૂપમાં એમનો ભોગ આપતો ત્યારે તે ખેતીવાડી,

દર્શાવ્યું કે એવી કોઈ નેહરો હતી નહિ. બિચારા શિયાપરેલી અને લોવેલ બંને દૃષ્ટિભ્રમના, સામાન્ય સાધનો અને વિવિધ કલ્પનાઓના દોષી ઠર્યા.

આ સદીના આરંભમાં કેટલાક વિજ્ઞાનીઓ માનતા કે આરંભના યુગમાં મંગળ પર વિકસિત જીવન હતું, જે સંપૂર્ણપણે વરસાદની ગેરહાજરીમાં વિકાસ પામ્યું હતું. ધ્રુવપ્રદેશોમાંથી પાણી લઈ આવવા એમણે વિશાળ પાયે નેહરોની રચના કરી હતી. પણ પછીથી બીજા વિજ્ઞાનીઓએ એ માન્યતા ખોટી ઠરાવી.

મંગળ એ જીવશાસ્ત્રીઓની માન્યતા મુજબ 'મહાન ખજાનો' છે. તેઓ માને છે કે મંગળ જીવશાસ્ત્રીય અને ભૂભૌતિક રીતે સૂર્યમાળાની ઉત્પત્તિ અને ઉત્ક્રાન્તિ (evolution) પર પૂરતો પ્રકાશ પાડી શકે તેમ છે. કેટલાક તો એથીય આગળ વધી કહે છે કે મંગળનો અભ્યાસ આપણી પૃથ્વી પર પૂરતો પ્રકાશ પાડી શકે તેમ છે. અને ભાવિના અનપેક્ષિત બનાવ વિશે અત્યારથી સૂચિત અને સાવધ કરી શકે છે.

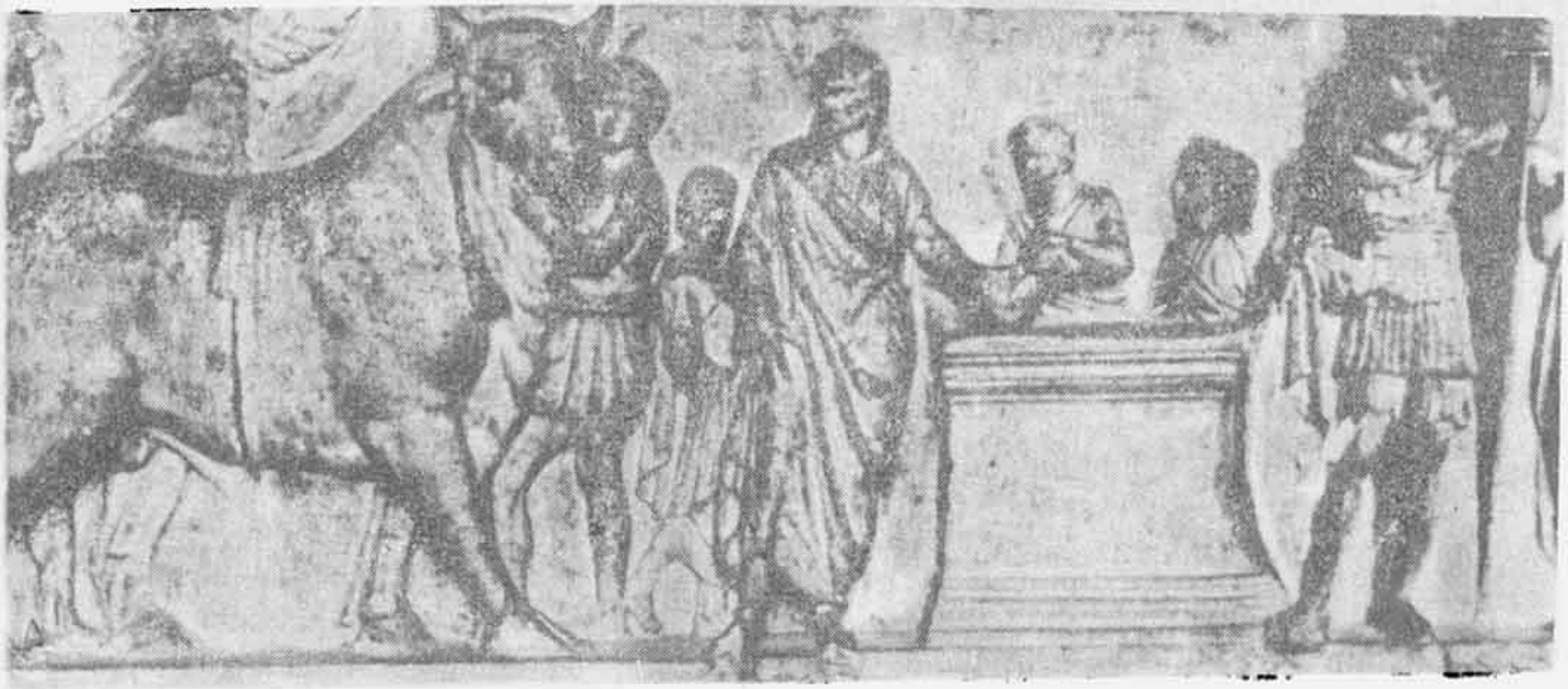
મંગળ પર જીવન છે કે નહિ તેનો પ્રથમ અહેસાસ એ માન્યતા પર આધારિત છે કે જીવતી વસ્તુ એક ગૅસ (વાયુ) છોડે છે. છોડ કે વનસ્પતિ ઑક્સિજન છોડે છે. જ્યારે પ્રાણીઓ અને મોટાભાગના બેક્ટિરિયા કાર્બન ડાયોક્સાઈડ છોડે છે. જો મંગળની માટીમાં વનસ્પતિ જેવી જીવસૃષ્ટિ હોય તો તે ઑક્સિજન છોડે. જ્યારે એથી ઊલટું એમાં બેક્ટિરિઅલ લાઈફ કે પ્રાણી જેવો કોઈ જીવ હોય તો તે કાર્બન ડાયોક્સાઈડ છોડે. આ પ્રકારે પ્રયોગો કરતાં મંગળની માટી કાર્બન ડાયોક્સાઈડ છોડતી જણાઈ, મતલબ કે ત્યાં કોઈ પ્રકારનું જીવન છે. વળી, આ સાથે ત્યાં પૂરતા પ્રમાણમાં ઑક્સિજન પણ જણાયો, જેનાથી માટીમાં કોઈ પ્રકારનો જીવ પણ હોવાનું જણાયું. કાર્બન ડાયોક્સાઈડ બહુ ઓછી ઝડપે અને અમુક દિવસના અંતરે છૂટો પડે છે. આથી બૅક્ટિરિયા ત્યાંની માટીમાં છે એમ પણ અનુમાન કરાયું. બીજી બાજુ ઑક્સિજન ઓચિંતો જ થોડા કલાકમાં છૂટો પડતો જણાયો. આ આશ્ચર્યજનક પરિણામથી એવું જણાયું કે માટીમાં વનસ્પતિ-સૃષ્ટિ છે. ઑક્સિજન એમાંથી કાર્બન ડાયોક્સાઈડની માફક ધીમે ધીમે જ બહાર છૂટો પડ્યો હશે.

આ ઑક્સિજનનું ઝડપથી છૂટું થવું કોઈ રાસાયણિક પ્રક્રિયાનું કારણ હશે અને નહિ કે જીવશાસ્ત્રીય રીતે તે છૂટો પડતો હશે.

વધારાની માહિતી બીજા એક પ્રયોગ પરથી મળી. એનો મુખ્ય હેતુ મંગળની માટીમાંથી કાર્બોનિક કમ્પાઉંડ શોધવાનો હતો. કાર્બોનિક કમ્પાઉંડ પૃથ્વી પર તો પ્રત્યે જીવનને જરૂરી છે. જો મંગળ પર જીવન હોય તો ત્યાંની માટીમાં પણ એ હોવું જોઈએ. આ પ્રયોગને પણ સફળતા મળી નહિ. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ મંગળ પર જીવન નહિ હોવાનું સાબિત થયું.

વાઈકિંગ યાનો ૧ અને ૨ મંગળ નજીક ૧૯૭૬માં પહોંચ્યાં. તેમણે કરેલી તપાસમાં, લોવેલે કહ્યા પ્રમાણે ભૂતકાળમાં કોઈ જીવન હોવાનું જણાયું નહિ. કેમકે મંગળના વાતાવરણમાં ઓઝોનનું સ્તર નથી. સૂર્યનું અલ્ટ્રા વાયોલેટ પ્રકાશનું પડ પણ જણાયું નથી. એથી કોઈ પણ પ્રકારનું સેન્દ્રીય તત્ત્વ ત્યાં નથી. એટલે એની સપાટી પર નહિ, પરંતુ ઊંડે તપાસ કરવી જોઈએ.

વાઈકિંગની જીવનની તપાસ નિષ્ફળ જતાં મંગળ પર

તથા પારિવારિક પશુધનનું રક્ષણ કરતો. ઑક્ટોબર માસમાં એને અશ્વનું પણ બલિદાન ચડાવવામાં આવતું. આ છે તેનું એક ચિત્ર.

જીવન હોવાનો ભેદ જ રહ્યો. પણ જીવનના માટે આતુર લોકોએ તેને નાશ પામેલા નગરની કલ્પના કરવા પ્રેર્યા. તેઓનું માનવું છે કે આજે નષ્ટપ્રાય: એવી સંસ્કૃતિના એ અવશેષો છે. પણ હાલ તો જીવન હોવાની સંભાવના જ નથી. છતાં તેના પર કમ્પ્યૂટર દ્વારા ચાલતાં રેડિયો દૂરબીનો મંડાયાં – એવી આશામાં કે અતિ દૂરની એ સંસ્કૃતિમાંથી કોઈ સંદેશ મળશે. આ કામ 'સેતી' સંભાળે છે. એનું મથક કેલિફોર્નિઆ મુકામે છે. 'સેતી'ના પ્રમુખ ડ્રેઇક કે જેણે આ પ્રોગ્રામ પ્રથમ ૧૯૬૦માં કરેલો, તેનું કહેવું છે કે આપણે સદા માનતા હતા કે જીવન હંમેશાં જ્યાં અનુકૂળતા હોય ત્યાં પાંગર્યું જ છે. સૂર્ય લાખો ને કરોડોથી વધુમાંનો એક તારો જ છે. તેમાં આપણું વિશ્વ કે જેમાં જીવન પાંગર્યું હોય એવું એક વિશ્વ હોઈ શકે. એ કહે છે કે આપણે આશા રાખીએ કે એક દિવસ 'સેતી'નો રેડિયો-ટેલીફોન દ્વારા મોકલાએલો સંદેશ આવશે.

હજીયે વિશ્વમાં અન્યત્ર જીવન હોઈ શકે એવી સાબિતીની શોધ અટકી નથી. વિજ્ઞાનીઓ કહે છે કે લગભગ સોળ મિલ્યન વર્ષો પહેલાં એક વિશાળકાય ખરતો તારો મંગળની માટીમાં સપાટી પર આવી પડ્યો. અને મિલ્યન હાઈડ્રોજન બૉમ્બની તાકાત કરતાં યે વધુ તાકાતથી ફાટ્યો ને મંગળની સપાટી પર ઊંડું ક્રેટર કરતો ગયો. પરિણામે મંગળના પાતળા હવામાનવાળા વાતાવરણમાંથી માટી અને ખડકો ઊડ્યાં. જ્યારે આમ ઊડેલી માટી અને ખડકોમાંથી કેટલાક તો મંગળની સપાટી ઉપર પાછા પડ્યા જ્યારે કેટલાક ખડકો આ ભયંકર ધડાકામાં મંગળનું ગુરુત્વાકર્ષણ છોડી, એની બહાર સ્વતંત્રપણે સૂર્યની આસપાસ ઘૂમવા લાગ્યા.

આવી રીતે મંગળનો એક ટુકડો ૧૩,૦૦૦ (તેર હજાર) વર્ષ પહેલાં પૃથ્વીના વાતાવરણમાં પૃથ્વીની નજીક આવી પડ્યો. આ વાત પથ્થરયુગનો માનવી હજી ખેતી વિકસાવતો હતો અને વાતાવરણમાં પડતી ઉલ્કાઓનો તેજસ્વી માર્ગ આકાશમાં આશ્ચર્યથી જોતો હતો તે કાળની છે. પેલો ટુકડો દક્ષિણ ધ્રુવપ્રદેશના વિસ્તારમાં પડ્યો અને વિજ્ઞાનીઓએ ૧૯૮૪માં ત્યાંના એલન હિલ્સ નામે ઓળખાતા પ્રદેશમાંથી ખોળી કાઢ્યો. ત્યાં સુધી કંઈ પણ અડચણ વિના એ ત્યાં પડ્યો રહ્યો!

ઓગસ્ટની ૧૯(૧૯૮૪)મીએ આ ખડકના છાપાંમાંના સમાચારે સઘળી માનવજાતની કલ્પનાને ઉત્તેજી મૂકી. વિજ્ઞાનીઓએ એને Alhrloo1-ની સંજ્ઞા આપી. ટેલિવિઝનની એક સભામાં વૉશિંગ્ટનમાં 'નાસા' (નૅશનલ ઍરોનૉટિક્સ ઍન્ડ સ્પેસ એડમિનિસ્ટ્રેશન) અને અન્ય સંશોધકોએ જાહેર કર્યું કે ૪.૨ પાઉન્ડ (૧.૯ કિ.ગ્રા.) એટલે કે લગભગ મોટા 'બેકિંગ બટાટા' જેવડા, લાંબી સફર કરેલા, એ પથ્થરે જાહેર કર્યું છે કે વિશ્વમાં આપણે એકલા નથી. એણે એક સ્પર્શી શકાય એવી સાબિતી આપી. મંગળ પર ૩.૬ બિલ્યન વર્ષ વસેલા એક સૂક્ષ્મ જીવની એણે જાણ કરી. અને સાબિત કર્યું કે સમગ્ર વિશ્વમાં માણસ એકલો જ જીવ –, કદાચ બુદ્ધિશાળી જીવ નથી. અમેરિકાના પ્રમુખ ક્લિન્ટન અને કાર્નેલ યુનિવર્સિટીના ખગોળશાસ્ત્રી કાર્લ સેગને એની જાહેરાત કરી. નાસાએ પણ એમાં રસ લીધો. પ્રખ્યાત સામયિક 'સાયન્સે' એને વિષે લખ્યું.

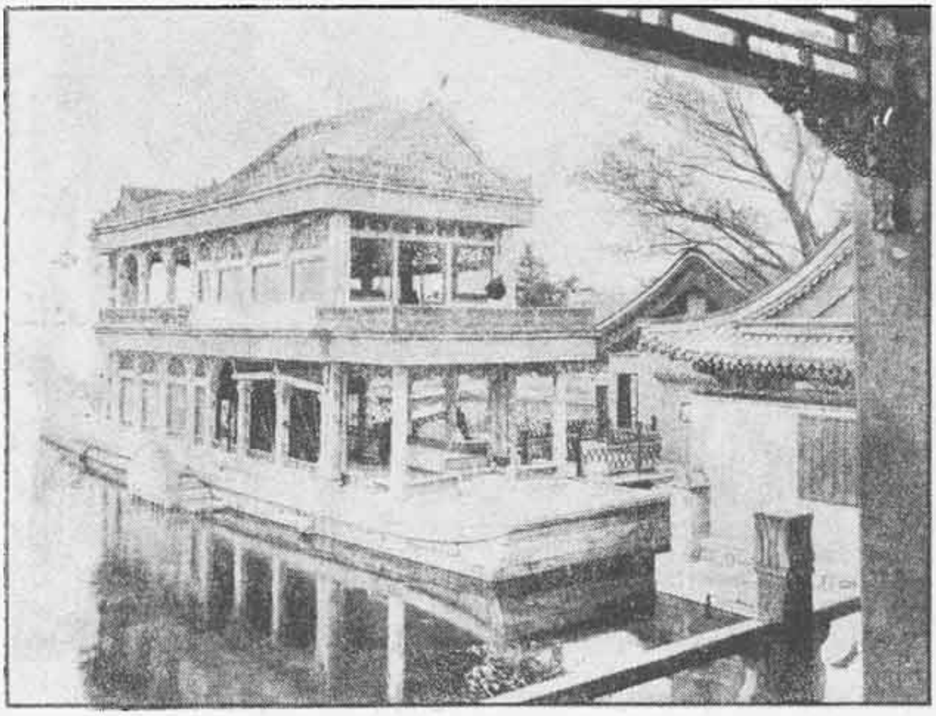
આ પથ્થરમાં મંગળની પ્રાચીન જીવશાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિઓ તરફ નિર્દેશ કરે તેવી નિશાનીઓ તેના પર જોવા મળી. વિજ્ઞાનીઓએ

(અનુસંધાન પૃ. ૭૨૧ ઉપર)

સ્થિર નદી, સરતાં નીર

અલંકૃત ગ્રીષ્મપ્રાસાદ

પ્રીતિ સેનગુપ્તા

'કુન્મિન્ગ હુ' અને 'વાન્શૂ શાન' - એટલે કુન્મિન્ગ સરોવર અને ચિરાયુ ડુંગર-નો સુંદર પરિસર બેજિન્ગથી બાર-પંદર કિ.મી. દૂર આવેલો છે. આઠસો વર્ષથી તો એના નૈસર્ગિક સૌંદર્ય માટે એ સ્થાન જાણીતું રહેલું છે. એ પછી રાજવીઓએ જળની પાસે મહાલયો બંધાવેલાં, ને ડુંગર ઉપર 'શાંતતાનું મંદિર' નામની લાક્ષણિક પૅગોડાવાળી ઈમારતની રચના કરેલી. અઢારમી સદીનાં મધ્ય-વર્ષોમાં એક મોટો આનંદોદ્યાન બનાવવો શરૂ થયો. રાજવી ચ્યાન્લોન્ગે કારીગરોને છેક દક્ષિણ ચીનમાં એવા બીજા ઉદ્યાનો જોઈ રેખાંકન કરી લાવવા મોકલેલા. એ બધા નમૂનાઓ પરથી એક ખાસ ચિત્રાકૃતિ તૈયાર કરાઈ. મંડપો, પૅગોડા ને મંદિરો જેવાં ઊંચાં સ્થાપત્ય તથા સત્તર કમાનવાળો સેતુ ને સુચિત્રિત છતવાળા પથ જેવા લાંબાં વિરચનોથી યુક્ત એ આનંદોદ્યાન એ જળ-સ્થળ, તેમજ અનતિદૂરના 'શિ શાન' પશ્ચિમના પર્વતો, સાથે સંપૂર્ણ રીતે એકરૂપ થઈ ગયો. એનું નામ હતું 'ચિન્ચ્યી યુઆન' – 'સ્પષ્ટ લહેરીઓનો ઉધાન.'

ઓગણીસમી સદીમાં એમાં થોડા ઉમેરા કરાયા,ને એનું નામ પણ બદલાયું : 'યિહે યુઆન,' અથવા 'શાંતિમય સરળ જીવનનો ઉદ્યાન'! પ્રવાસીઓમાં એ 'ગ્રીષ્મપ્રાસાદ' તરીકે જ ઓળખાય છે. એ જોયા વગર કોઈ પ્રવાસી બેજિન્ગ નહીં છોડતા હોય. 'નિષિદ્ધ નગર' જેવો જ સુંદર અને અલંકૃત છે 'ગ્રીષ્મપ્રાસાદ' પણ. ચીની રાજવંશોના ઈતિહાસથી એ ખચિત પણ; છે. સમ્રાટ ગ્વાંગ્શુ ૧૮૯૮માં ત્યાં નજર-કેદ થયેલા. એ પછી સિત્શિ નામની રાણી સામ્રાજ્ઞી બની બેઠેલી. કેદી, કેદ કરનાર તથા એમના રસાલા વગેરે બધાં ત્યાં જ રહેતાં. કેમ, પાંચેક ડઝન નિવાસકક્ષ હોય ત્યાં વળી ભીડ ક્યાં થવાની? જોકે પછીથી સામ્રાજ્ઞી સિત્શિ ત્યાં ઉનાળો ગાળવા જ આવતાં. અડસઠ જેવી વયે, ૧૯૦૮માં એ મૃત્યુ પામ્યાં. વિપુલતાની વચ્ચે, અને બહુ શોખથી એ જીવેલાં. રત્નો અને કીમતી ચીજવસ્તુઓથી એ વીંટળાયેલાં રહેતાં. હાથીદાંત-જડેલું ફર્નિચર વાપરતાં. એ જમવા બેસતાં તે ટેબલની બે બાજુ પર બે ફીટના વ્યાસવાળું એક એક પાત્ર રહેતું. જાતજાતનાં તાજાં, પાકાં ફળોથી એ પાત્રો ભરેલાં રહેતાં. એ રસાર્દ્ર ફળો જોકે, ખાવા માટે નહતાં, પણ સુગંધ માટે ત્યાં રાખવામાં આવતાં. સામ્રાજ્ઞી અને રસાલા મનોરંજક કાર્યક્રમો જોઈ શકે તે માટે કોતરણીવાળા મુક્તામણિના પડદાથી યુક્ત ખાસ મંડપ-ગૃહ બનાવવામાં આવેલું. આગળ-પાછળનાં આંગણમાં અપ્રાપ્ય જેવાં ફૂલો જતનથી ઊગાડાતાં. આનંદ-પ્રમોદના મહાગૃહમાં આજે પણ સામ્રાજ્ઞીનું સિંહાસન છે. સોને રસેલા, મીનો ભરેલા એ રાજાસન પરની શિલ્પાકૃતિમાં એક-સો પંખી ફિનિક્સ - કે જે સામ્રાજ્ઞીની સત્તાનું પ્રતીક છે તે પંખીને સન્માન આપતાં બતાવાયાં છે. જે કક્ષમાં ડોકિયું કરો ત્યાં ચીની કળા-કારીગરીના અપ્રતિમ નમૂના પ્રદર્શિત થયેલા હતા. એ કાળની જાહોજહાલી તાદૃશ્ય થયા વગર રહે જ ક્યાંથી?

પ્રવાસી-જૂથો તો ત્યાં જાય જ, પણ સ્થાનિક અને બહારગામનાં ચીનીઓ પણ ઘણાં હતાં. દરેક જણ પાસે કૅમેરા હોય જ. એકબીજાના ફોટા પાડવાનો એમને બહુ શોખ લાગે. બાળકો હંમેશાં મીઠડાં જ દેખાય. મારી બીજી મુલાકાત વખતે ચીની પ્રજાનાં કપડાં સરસ, ને ઠાઠવાળાં લાગ્યાં હતાં. બાળકોના પહેરવેશમાં પણ એ ફેર દેખાય. છોકરીઓ કેટલીયે પિનો ને રિબનોથી શોભતી હોય, તો છોકરાઓ માટે કૅપ અને તલવાર જનપ્રિય લાગ્યાં! પહેલી વારની સ્મૃતિઓ હું તાજી કરતી જતી હતી. ગોળાકાર દરવાજા, મંડપો અને સરોવરની સુંદરતા પર સમયની, દૂષિત હવાની અસર થઈ હોય, એમ મને લાગ્યું. ડુંગર પરનો પૅગોડા હજી અભિભૂત કરતો હતો. ઉપરાંત, જ્યાં ફરી રંગ પુરાયા હતા તે મોભ ને થાંભલા તો શોભતા જ હતા. 'પ્રલંબ પથ' તરીકે ઓળખાતો અત્યંત વિખ્યાત ચલન-પથ પણ રંગરોગાન પામ્યો લાગતો હતો. ૭૨૮ મીટર તો લાંબો. રાજવીઓ માટે જ બાંધેલો. બાકી એની બે બાજુ પર ચાલવાની જગ્યા તો છે જ. એક

તરફ સરોવર, બીજી તરફ વૃક્ષ, અને બીજાં મંડપોનાં આંગણ. આમ તો એ ચલન-પથ સાંકડો કહેવાય - ચારેક જણ એક સાથે ચાલી શકે તેવો. તેથી ભીડ હોય ત્યારે મજા ના આવે. ને થોડી ભીડ તો થવાની જ, કારણ કે એની પોતાની, અને આસપાસની, શોભા જોવા લોકો ઊભા રહેવાના જ. ઉપર છાપરું, થોડે થોડે અંતરે લાકડાના ચોરસ થાંભલા, છેક ટોચે સળંગ સુચિત્રિત કાષ્ઠાવરણ: ઘેરા લીલા, લાલ, ભૂરા લાક્ષણિક રંગો. એમાં જ આંખ અંજાઈ જાય, ને પછી બારીક પીંછી-કામમાં નજર અટવાઈ જવાની. આટલું પૂરતું ના હોય તેમ ચલન-પથની આખી લંબાઈમાં, એની છત પર કુલ આઠ હજારથી પણ વધારે ચિત્રો આલેખાયેલાં છે. ક્યાંક વ્યક્તિ ને પ્રાણી આવે, પણ વધુ ભાગે ફૂલો ને પંખીનાં નિરૂપણ જ દેખાય. આજુબાજુ જોવું, કે ઉપર જોવું? માથું એમ સાવ ઊંચું કરી ચાલવું યે કેવી રીતે? હંમેશાં યાદ રહી જાય એવું એ ગમન બને.

છેવટે સરોવરને એક કાંઠે બનાવી મૂકેલી, બે માળની, સંગેમરમરની સુંદર નૌકા પાસે પહોંચાય. જાણે હમણાં નીકળી પડશે સહેલ માટે! એના તૂતક પર ચડ્યા પછી તો પાણીની વચ્ચે પહોંચી ગયાનો જ ભાવ થવાનો. મને બહુ જ હૃદ્ય લાગે છે એ નૌકાનું દર્શન.

સાધારણ રીતે 'ગ્રીષ્મપ્રાસાદ' જોવા આવનારાં એના પૂર્વ પ્રવેશદ્વારમાંથી આવે, અને ઉત્તર તરફથી બહાર નીકળી જાય. પહેલી મુલાકાતે એવું જ કરેલું. નીકળીએ ત્યારે બસો એ તરફ આવી ગયેલી હોય. પણ બીજી વારની મુલાકાત પછી હું પાછી પૂર્વ-દ્વાર તરફ જતી રહેલી, કારણ કે મારો એ દિવસ બહુ જુદો જવાનો હતો! થયેલું એવું કે ન્યૂ યોર્કમાં રહેતી મારી એક ફિલિપિના મિત્રની ભાણી જેવી એક ફિલિપિના યુવતી એ વખતે બેજિન્ગમાં ભણતી હતી. એને મેં કાગળ લખેલો, ને બેજિન્ગ પહોંચીને ફોન પણ કરી દીધેલો. એને સદ્‌ભાગ્યે એ એક દિવસે સમય હતો. અને 'ગ્રીષ્મપ્રાસાદ'ના પૂર્વ-દ્વારે અમુક સમયે મળવાનું અમે નક્કી કર્યું હતું. એનું નામ તો 'મેરી એન્જેલી' હતું, પણ લાડકું નામ 'જેક,' ને એને એ જ નામ ફાવે!

નિયત સમયે એની રાહ જોતી હું ઊભી. અમે એકબીજાને ઓળખીએ નહીં. હું બધાં આવનારાં સામે જોયા કરું. મારે શોધવાની હતી એવી છોકરી જે ચીની કરતાં સહેજ જુદી લાગતી હોય. થોડી વારે એક છોકરી આવી, મને જોઈ, પણ બોલ્યા વગર ફરી ગઈ. ત્યારે મેં એને સાદ પાડ્યો. એ જેક જ હતી. હું એને ભારતીય જેવી લાગી નહીં. એના ખ્યાલ પ્રમાણે એણે વધારે કાળી, સાડી પહેરેલી, ચાંદલો કરેલી વ્યક્તિ ધારી હતી! ખેર. તો ગયાં અમે. 'ગ્રીષ્મપ્રાસાદ'માં થોડું ફરી અમે બહાર નીકળી ગયાં. ત્યાં જતાં રસ્તામાં આવતી કેટલીક કોલેજો - એન્જિનિયરિંગ, કૃષિક્ષેત્ર, લઘુજાતિ માટેની કૉલેજ, 'ફ્રેન્ડશિપ' કૉલેજ - તેમજ પીકિન્ગ યુનિવર્સિટીનો બહોળો વિસ્તાર મેં જોયેલાં. એ યુનિવર્સિટી જોવાનું બહુ મન હતું એ પહેલી વાર બેજિન્ગ ગયેલી ત્યારે. શક્ય નહતું બન્યું એ જોવાનું, કારણ કે સરકારે એની મુલાકાત અમારા બેજિન્ગના ભ્રમણ-પત્રકમાં ગોઠવી ન હતી. જેક તો ત્યાં જ ભણતી હતી, તેથી હવે, આ ફરીથી બેજિન્ગ આવી ત્યારે, હું એ વિશ્વવિદ્યાલય જોવા પામવાની હતી.

પૂર્વ-દ્વારની બહાર અને નજીકમાં ઘણાં બસ-સ્ટૅન્ડ હતાં. લાંબી લાંબી, બે જોડેલી હોય તેવી બસો. ઘણા લોકો ઊતરી-ચડી રહ્યાં હતાં. ભાડું ખૂબ સસ્તું, ભીડ ભારે. તેથી અમે મિનિ-બસ લીધી. એનું ભાડું બસ કરતાં વીસ ગણું! ઝડપથી પૈસા બનાવવાની યુક્તિ! પૂંજીવાદી વૃત્તિનો અનુભવ ચીનમાં ડગલે ને પગલે થવા માંડ્યો હતો!

જેક શિષ્યવૃત્તિ લઈને ચીની ભાષા ભણવા આવી હતી. એનો રહેવા, ભણવા, ખાવા-પીવા, દવા વગેરે બધો ખર્ચો ફિલિપ્પિન્સની અને ચીની સરકાર ભાગે પડતો આપતી હતી. એ બધી રીતે ચીની ભાષામાં પ્રવીણ બની ગઈ હતી. બેજિન્ગમાં રહેવું એને ગમતું હતું, ને ફિલિપ્પિન્સ સરકાર એને ત્યાં જ રહીને નોકરી કરવાની રજા આપે, એમ એ ઇચ્છતી હતી. એ મને કહે કે, 'છેલ્લાં બે વર્ષમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે- ચીની લોકોના પહેરવેશમાં, એમની આર્થિક સ્થિતિમાં, એમનાં મૂલ્યો, તેમજ વર્તનમાં. હવે ચીનીઓ પાસે ખૂબ પૈસા થઈ ગયા છે. એમની ધંધાકીય વૃત્તિ બહુ તેજ છે. ને હવે ટેલિવિઝન, કપડાં ધોવાનું મશિન વગેરે અનેક સુખ-સગવડની (લકઝરી) ચીજો એમને માટે જરૂરિયાતની ચીજો બની ગઈ છે.' પછી આગળ કહે, 'હા, ચીની લોકોનું એવું છે કે એમના પર જો ચાંપતી નજર રખાતી હોય તો એ લોકો બહુ ડાહ્યા, સારા, શિસ્તબદ્ધ રહે છે.' નહીં તો બસ માટે લાઈન તોડીને આગળ દોડવું, ધક્કા મારવા, કચરો કરવો, જાહેરમાં થૂંકવું, વગેરેથી એ લોકો બાકાત નથી. ચીની સરકારે જરા છૂટ મૂકી કે દેશ બદલાવા માંડ્યો હતો.

પીકિન્ગ યુનિવર્સિટીના એક દરવાજા પાસે અમે ઊતરી ગયાં. રસ્તાની એક બાજુ પ્રાધ્યાપકોનાં ક્વાર્ટર્સ હતાં. સામે હતું એ વિદ્યા-ધામ. અંદર પ્રવેશું એ પહેલાં ધ્યાન ખેંચાયું એક લારીથી. એની ઉપર એક ગોળ, મોટી તવી હતી, અને તળેલા પાપડ જેવા લંબચોરસ ખાદ્ય-પદાર્થ હતા. એક ચીની ગૃહિણીએ પોતાનો નાનો, સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો હતો. સવારના નાસ્તા માટે ચીનીઓને ખૂબ પસંદ એવી 'જ્યાન બિન્ગ' કહેવાતી વાનગી એ સ્ત્રી ગરમ ગરમ ઉતારી આપતી હતી. મને તો રસ્તા પર ખાવું બહુ જ ગમે, ને નવી ચીજો ચાખવાનું કુતૂહલ પણ રહે. નિરામિષ હોય એટલું જ જોવાનું. એટલે મેં અને જેકે એક 'જ્યાન બિન્ગ' બનાવવાનું એને કહ્યું. એણે એક મોટો ચમચો

(અનુસંધાન પૃ. કબ્રસ્તાનનો ભેદ ૭૦૮ ઉપર)

આપણા સ્વરકાર [૧૦]

ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી

નટરાજ બ્રહ્મભટ્ટ

ભાવનગરની ભાગ્યશાળી ભૂમિમાં ત્રણ સમર્થ સ્વરકારો થયા : સ્વ. જગદીપ વિરાણી, સ્વ. રસિકલાલ ભોજક અને શ્રી ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી. ગુજરાતી સુગમ સંગીત ક્ષેત્રે આ ત્રણેય સ્વરકારની રળિયામણી અને સોહામણી સ્વરરચનાએ સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રની શોભા વધારી દીધી. શ્રી ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીએ તો આકાશવાણી રાજકોટ કેન્દ્ર પરથી સુગમ સંગીતના એવા નવલા ભાતીગળ કાર્યક્રમો રજૂ કર્યા છે કે અખિલ ભારતીય સંગીત કાર્યક્રમોમાં રાજકોટ કેન્દ્રનું સ્થાન ધ્યાનાકર્ષક બની રહેલું.

ભાવનગર ખાતે ૨૩ ડિસેમ્બર ૧૯૨૩ના રોજ ભાવનગર રાજ્યના દીવાન બહાદુર શ્રી ત્રિભોવનદાસ કાળીદાસ ત્રિવેદીને ત્યાં એમનો જન્મ.

આમ તો પિતા દીવાન હોઈ દરબારી દાવપેચમાં દિલચસ્પી વિશેષ હોય, પણ દિવાન ત્રિભોવનદાસભાઈને તો દિલરૂબા શીખવામાં દિલ લાગ્યું. રાજ્યના જાણીતા સંગીતજ્ઞ ચુચીભાઈ માસ્તર પાસે નિયમિત, નિષ્ઠાપૂર્વક દિલરૂબા વાદનની સાધના ચાલતી. આ કલાસંસ્કારનો વારસો ઉપેન્દ્રમાં પાંગરતો રહ્યો. બીજી બાજુ કાકા સિતારવાદનના અચ્છા કલાકાર એટલે ઘરમાં સૂરનું વાતાવરણ પણ જામતું રહ્યું. સૂર-સાજનો વારસો અને વાતાવરણનો સીધો પ્રભાવ ઉપેન્દ્ર પર પડ્યો. લગભગ સાત વર્ષની વયે ઉપેન્દ્ર બંસીબોલ વગાડતો થયો. સાથે સાથે રેખા અને રંગનો સંગ લાગ્યો. ચિત્રકલા અને સંગીતકલાનો વ્યાસંગી થયો. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ વડોદરામાં પૂરું કરી ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર લઈ સ્નાતક થયો. કોલેજના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમમાં વાંસળીવાદન રજૂ કરે. એ અરસામાં રસિકલાલ ભોજક એમના અનુગામી સહાધ્યાયી હતા. કોલેજના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમમાં રસિકલાલ ભોજકનો મધમીઠો સૂર અને ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી વિવિધ સાજના વાદક! આમ, સૂર અને સાજની જડબેસલાક સોબત જામી. ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીનું નિવાસસ્થાન એટલે મહેફિલે મહલ જ્યાં સંગીતરસિયાઓનો ઝમેલો જામે.

ભાવનગર અને આજુબાજુનાં નાનાંમોટાં શહેરમાં રસિકલાલ ભોજક અને ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીના કાર્યક્રમો અવારનવાર થવા લાગ્યા. કાર્યક્રમની શરૂઆત રસિકલાલ ભોજકનાં બેએક મધુર ગીતોથી થાય. ત્યારબાદ ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીનું જાણીતા શાસ્ત્રીય રાગાધારિત બાંસુરી-વાદન રજૂ થાય. ફરી રસિકલાલ ભોજકના હલકદારક કંઠે ગીત ગવાય. ત્યારબાદ એ વખતનાં જાણીતાં ફિલ્મી ગીતો વાંસળી પર વગાડે. ફરી રસિકલાલ ભોજક લોકોને ગમતાં ગીતો ગાય, ફરી ઉપેન્દ્ર વાયોલીન પર મધુર ધૂન રજૂ કરે. આમ, લગભગ ત્રણેક કલાકમાં રસિકલાલ ભોજકનાં ગળચટ્ટા ગીતો અને ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીના બાંસુરી, દિલરૂબા, વાયોલીન, મેન્ડોલીન અને ગીટારવાદનનો સુમેળ ચાલે. આવા સોએક સફળ કાર્યક્રમો ઉભય કલાકાર પક્ષે રજૂ થયા હશે.

રસિકલાલ ભોજકના સૂરની સુવાસ છેક મુંબઈમાં એચ.એમ.વી. સુધી પહોંચી. એમના કંઠે ગવાયેલાં ગીતોની એક રેકોર્ડ બહાર પડી. 'પેલા શ્રાવણ કેરા મેહુલિયા' અને 'ઓ રે! મારા દિલની વાતો' – આ બન્ને ગીતોના સ્વરશિલ્પી ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી. રસિકલાલ ભોજકને ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીએ મેન્ડોલિન વગાડતા શીખવી દીધું.

ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી જ્યારે ઈન્ટર આર્ટ્સમાં હતા ત્યારે વડોદરામાં સયાજીરાવ ગાયકવાડે સિલ્વર જુબિલીની ઉજવણી નિમિત્તે વડોદરા આકાશવાણી કેન્દ્ર શરૂ કર્યું. ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીએ વાંસળીવાદનની સ્વરપરીક્ષામાં નિર્ણયકોને મંત્રમુગ્ધ કરી દીધા અને આકાશવાણીના માન્ય કલાકાર થતાં એમના વાંસળીવાદનના કાર્યક્રમ પ્રસારિત થતા રહ્યા. એ જ રીતે અમદાવાદમાં આકાશવાણીના રેડિયો સ્ટેશનની સ્થાપના થતાં ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીના અવારનવાર વાંસળીવાદનના કાર્યક્રમો રજૂ થવા લાગ્યા.

એક બાજુ ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર સાથે સ્નાતક થતા જીવનની કારકિર્દીનો પ્રારંભ ગુજરાત રાજ્યના મુખ્યમંત્રી બળવંતરાય મહેતાના ઑનરરી સેક્રેટરી તરીકે રાજકોટમાં નિયુક્તિથી થયો. થોડા સમય બાદ સૌરાષ્ટ્ર વિધાનસભાના સ્પીકર જાદવજી મોદીના પર્સનલ આસિસ્ટન્ટ (P.A.) તરીકે પણ માનભેર રહ્યા.

ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી મૂળ સંગીતનો જીવ. આકાશવાણી રાજકોટ પર કંપોઝર તરીકે જોડાયા. નોકરીના બંધનને વંદન કરી સંગીતમાં સ્વૈરવિહારી થવાનાં સપનાં જાગ્યાં; પણ એમના સદ્‌નસીબે રાજકોટ કેન્દ્ર પર સ્ટેશન ડાયરેક્ટર તરીકે ગિજુભાઈ વ્યાસ નિમાયા. ગિજુભાઈએ ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી પર એવું કંઈ પ્રેમનું વશીકરણ કર્યું કે નોકરીને રૂખસદ આપવાનો વિચાર ગાયબ થઈ ગયો. આકાશવાણીની સંગીત-પ્રવૃત્તિમાં એવા પરોવાયા કે જોતજોતામાં પ્રોડ્યૂસર થયા અને મ્યૂઝિક પ્રોડ્યૂસર તરીકે સિલેક્શન ગ્રેડ સુધી પહોંચી, ૧૯૫૭થી શરૂ કરી ૧૯૮૨માં વયનિવૃત્તિને વરેલા. સ્વરકાર તરીકે એમની સુવાસ સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રસરતી રહી.

ભાવનગરમાં કવિ કાન્તની જન્મજયંતી પ્રસંગે 'આજ મહારાજ જલ પર ઉદય જોઈને' એ કાન્તની રચનાને માલકૌંસના મધુર સ્વરથી મઢી જપતાલમાં ચલનમાં એવી રસદાર અને કસદાર બંદીશ કરી કે એ સમયનાં દૈનિકોએ એને હર્ષભેર ચમકાવી.

ઉપેન્દ્રભાઈ ઉદિત કલાકારોને બિરદાવી એમના કંઠની તાસીરને ઓળખી એમનાં રૂપકો અને ઑપેરામાં આવકારતા. એ જ રીતે નવોદિત કલાકારોને માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન આપી એમના કંઠની કદર કરી પોરસાવતા.

આકાશવાણી દ્વારા પ્રસારિત થતા અખિલ ભારતીય સંગીત કાર્યક્રમોમાં સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતોની મીઠેરી સુગંધને એમના લોકસંગીત, સુગમ સંગીત, હવેલી સંગીત અને હાલરડા જેવા ભાતીગળ સંગીતમાં વ્હેતી કરતા અને રાજકોટ આકાશવાણી કેન્દ્રની પ્રતિષ્ઠાને અજવાળતા રહ્યા.

ગિજુભાઈ આકાશવાણી રાજકોટ કેન્દ્રના સ્ટેશન ડાયરેક્ટર. સૂર અને શબ્દના પરખંદા. એમની રાહબરી નીચે લોકસાહિત્યના ઉત્તમ સંનિષ્ઠ અભ્યાસી શ્રી ચંદ્રકાન્ત ભટ્ટના સથવારે સૌરાષ્ટ્રનાં અનેક ગામડાં ખૂંદી વળી લગભગ ૧૦૦ કલાકનો લોકગીતો અને લોકકથાનો અભૂતપૂર્વ કાર્યક્રમ ધ્વનિમુદ્રિત કર્યો, જેમાં પદ્મશ્રી દુલા કાગ, મેરુભા ગઢવી, જયમલભાઈ પરમાર, હેમુભાઈ ગઢવી જેવા લોકસાહિત્ય અને સંગીતના સમર્થ કલાકારો સાથે આત્મીય સંપર્ક સધાતા લોકસંસ્કૃતિની ગહેરાઈ ને સૂઝબૂઝ વધ્યાં એ મોટો લાભ સ્વરકાર ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીને થયો. ભાતીગળ લોકઢાળની અસર એમની સ્વરરચનામાં જાણે-અજાણે ઝિલાતી રહી.

એમનાં સંસ્કાર-પ્રેરિત કાર્યોથી I.N.T. જેવી ખ્યાતનામ નાટ્યસંગીત સંસ્થા, આકાશવાણી તેમજ ગુજરાત રાજ્ય સંગીત અકાદમી દ્વારા યોજાતાં વ્યાખ્યાનમાળા કે સેમિનાર કે સંગીત-સમારોહ કે સંગીત-સંમેલનોમાં ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી વક્તા તરીકે અને સંગીતકાર તરીકે નિમંત્રિત થતા.

આકાશવાણી રાજકોટ કેન્દ્રને લોકસંગીત અને સુગમ સંગીતના સ્વરધામ તરીકે ધબકતું કરવામાં ઉપેન્દ્રભાઈનું યોગદાન ધ્યાનાકર્ષક છે.

ઉપેન્દ્રભાઈ શાસ્ત્રીય સંગીતના આજીવન શિસ્તબદ્ધ ઉપાસક રહ્યા. એમના કલાગુરુ ગુજરાતના સુવિખ્યાત સંગીતજ્ઞ બાબુભાઈ અંધારિયા અને પંડિત ભીષ્મદેવ વેદી તથા સુગમ સંગીતમાં આપણા ગુજરાતના ગૌરવાન્વિત સ્વરકાર અવિનાશ વ્યાસ અને જગનમોહન મૈત્ર ઊર્ફે જગમોહનજી રહ્યા છે.

એમણે ગુજરાતી ચલચિત્ર 'પાનેતર'માં જનમનરંજનનો ખ્યાલ રાખી મજેદાર સંગીત પીરસ્યું. આ ચિત્રના સંગીતની સફળતાને કારણે બીજાં બે ચિત્રોની સંગીત-સજાવટ માટે એમને સોંપણી થઈ, પણ એકાએક હૃદયરોગની બીમારીને કારણે બન્ને ચિત્રોની સંગીત-જવાબદારી છોડી દેવી પડી.

ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીની સ્વરયાત્રાની કેટલીક ઝળહળતી તવારીખો નોંધવા જેવી છે.

કૉલેજકાળ દરમિયાન હિન્દી સાહિત્યના સુવિખ્યાત સાહિત્યકાર જયશંકરની 'કામાયની' નૃત્યનાટિકા રજૂ કરેલી ત્યારે સુપ્રસિદ્ધ હિન્દી કવિ રામધારીસિંહ 'દિનકરે' ગોલ્ડ મેડલ એનાયત કરેલો. નોકરી દરમિયાન લગભગ ૮૨ જેટલાં સંગીત રૂપકો શાનદાર રીતે રજૂ કર્યાં હતાં. વડોદરાની ખ્યાતનામ સાંસ્કૃતિક સંસ્થા 'ત્રિવેણી' દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રિય સુપ્રસિદ્ધ નૃત્યકલાકાર શ્રીમતી મૃણાલિની સારાભાઈના વરદ હસ્તે જાહેરમાં સન્માન સમારંભ ગોઠવાયો હતો.

એમની સ્વરરચનાઓની વિશેષતા એ રહી કે ચિત્રકાર ઉપેન્દ્ર સ્વરકાર ઉપેન્દ્રના ઉપકારક રહ્યા. રંગ અને રેખાઓ સાથે હળીભળી ગયેલા આ કલાકાર ગીતના ભાવને એવા મૂર્તિમંત કરતા કે ગીતને સાંભળી શ્રોતાવર્ગ મંત્રમુગ્ધ થઈ જતો.

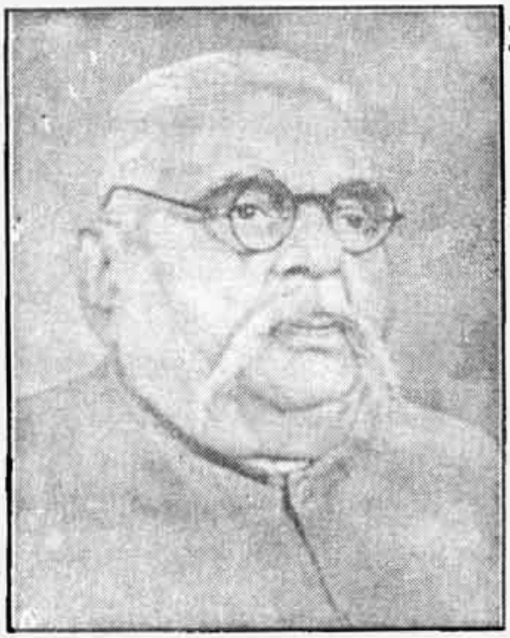
આકાશવાણી રાજકોટ કેન્દ્ર પર જ્યારે સંગીત પ્રોડ્યૂસર તરીકે હતા ત્યારે હવેલી સંગીત, લોકગીત અને સુગમ સંગીતના 'એ' ગ્રેડના કલાકાર પુષ્પા છાયાના પરિચયમાં આવ્યા અને એમને જીવનસંગિની તરીકે આવકાર્યાં.

ચિ. બિરેન અને ચિ. નેહાને નવી નવી સ્વરરચનાઓ શીખવે છે. બન્ને સંતાનો આકાશવાણીના માન્ય કલાકાર બન્યાં છે. કલાકારોને પણ પોતાના સ્વજન ગણી તેમને પ્રેમભાવે નવી નવી બંદીશો શીખવે છે.

એ યોગાનુયોગ છે કે ૨૩મી ડિસેમ્બર એમનો જન્મદિન હોઈ આ જ માસમાં પ્રકટ થતા આ લેખ દ્વારા એમનો અને એમના પરિવારનો સ્વરોદ્યાન સદાય મઘમઘતો રહો એવી શુભેચ્છા ! □

બળવન્તરાય ઠાકોરની અર્ધી ઝાંખી

દુષ્યન્ત પંડ્યા

ધોતિયું, કોટ અને માથે હેટ ધારણ કરીને શ્રી કિસનસિંહ ચાવડા સાથે વડોદરાની ગુજરીમાં ગયેલા બ.ક.ઠા.ની દુંદાળી દેહયષ્ટિનું સમગ્ર દર્શન કરવાનો લાભ વડોદરાના પ્રજાજનોને મળેલો તે મને નથી મળ્યો. મેં એમને જોયા છે અર્ધા, ના, અર્ધાથીયે ઓછા.

વર્ષ ૧૯૪૮. શરીરમાંથી પરસેવાની સરવાણીઓ સતત ફૂટ્યા જ કરે એવો મુંબઈનો મે મહિનો. મારા સ્નેહી મિત્ર સ્વ. પ્રેમશંકર ભટ્ટ ત્યારે મુંબઈની સિદ્ધાર્થ કૉલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક. એ કવિ, વિવેચક, ગીતકાર અને મિલનમેળાવડાના આદમી. આવા અસહ્ય ઉકળાટમાં, બપોરે બે વાગ્યે, સાક્ષરવર્ય બળવન્તરાય ઠાકોર સાથે એમણે મુલાકાત ગોઠવી. સૂર્યનો તાપ છત્રીથી અને ગોગલ્સથી સહન કરી શકાય. આ બળવન્તનો તાપ કેમ ઝીલવો? ડોસા બપોરે સૂતા નથી તે તો ઠીક, પણ બીજાનેયે આડું પડખું કરવા દેતા નથી. મુલાકાતનો આવો કથોરો સમય હોય?

બોરીવલીથી જયાનન્દભાઈ દવે, કાંદીવલી લીધી હું અને વિલેપારલેથી પ્રેમશંકરભાઈ એમ અમે ત્રણ અનુકૂળ લોકલ પકડી ગ્રાંટ રોડના સ્ટેશને સાથે ભેગા થયા ત્યારે પોણા બે વાગ્યા હતા. ત્યાંથી ગોવાળિયા ટેંક થઈ, ભારતીય વિદ્યાભવનની વાટ પકડી. બરાબર બે વાગ્યે અમારી ત્રિપુટી બ.ક.ઠા.ને નિવાસે પહોંચી ગઈ. બ.ક.ઠા. રાજકારણી જીવ કે ફિલ્મી જગતના આદમી નહીં હોઈ એમની છબી વર્તમાનપત્રોમાં જોવા ન જ મળે, ભરાવદાર ચહેરા ઉપર ભરાવદાર મૂછોવાળી એમના ચહેરાની તસવીર ક્યાંક જોયેલી. પણ સમર્થ કાવ્યાનુભાવક, યુગપ્રવર્તક કાવ્યશૈલીકાર, મર્મગામી વિવેચક, ઇતિહાસના ઊંડા અભ્યાસી અને સૌથી વિશેષે તો, સ્વમતાગ્રહી, યુયુત્સુ કહી શકાય તેવી વૃત્તિના ધારક તરીકેનું એમનું ચિત્ર મારા માનસપટ પર અંકિત થયેલું હતું.

'આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ'ની પ્રથમ આવૃત્તિમાં બેટાઈનું ખંડકાવ્ય 'સુલોચનાનું લોચનદાન' તેમણે લીધેલું, પણ આરંભના બેત્રણ શ્લોકો છોડીને. એ કાવ્ય સાથેનો બેટાઈનો કાવ્યસંગ્રહ 'જ્યોતિરેખા' ત્યાર પછી પ્રકાશિત થયો. એ સંગ્રહની પ્રસ્તાવના લખાવતાં નરસિંહરાવે ઠાકોરના આ કૃત્યને 'કવિતા સાથેની મર્કટ- ચેષ્ટા' કહ્યું – જોકે બેટાઈએ પ્રસ્તાવનાનું પુનર્વાચન કર્યું ત્યારે, એ શબ્દપ્રયોગવાળું વાક્ય કઢાવી નાખવાનું આભિજાત્ય નરસિંહરાવે દાખવેલું. પણ ઠાકોરને આવી ચેષ્ટા સહજ હતી. વડોદરાની ગુજરીમાં જમી વેળાની એમની વરણાગી પણ આવી ચેષ્ટા જ હતી.

ત્રીસીની ગુજરાતી કવિતા ઉપર બ.ક.ઠા. આષાઢી આભારની જેમ છવાયા હતા. એમણે પાડેલી કેડીને 'ગુજરાતી કવિતાનો રાજમાર્ગ, સુંદરમે કહ્યો હતો એટલો પ્રબળ એમનો પ્રભાવ હતો. પુણેની ડેક્કન કોલેજ જેવી પ્રકીર્તિત કોલેજમાં એ અધ્યાપક હતા તેની મને ખબર હતી. અને એ નિવૃત્ત આઈ.ઈ.એસ. (ઇંડિયન એજ્યુકેશન સર્વિસ) અફસર હતા તે એમની પ્રત્યે અહોભાવ ઉપજાવે તેવી વાત હતી. મે માસ ને બપોરના બેનો સમય ન હોય તો પણ આવા પ્રભાવક વ્યક્તિત્વ પાસે, ઉન્નત-ભ્રૂ વિવેચક પાસે, વિચારપ્રધાન કવિતાને દ્વિજોત્તમ માનનાર પાસે જતાં ટાંટિયા ઢીલા થાય અને શરીરે પરસેવો વળે એ મારા જેવા માટે સહજ હતું.

એમની બીજી એક વિશિષ્ટતા કે વિચિત્રતા વિશે પણ પછીથી સાંભળ્યું હતું. પુણે ભણતો એમનો દૌહિત્ર સાંજની ગાડીમાં પુણેથી મુંબઈ આવ્યો. આવવાના ખબર આપ્યા ન હતા. મોસાળે જ જવાનું છે ને? સાંજે પોણા આઠને સુમારે આવેલા ભાણિયાને ગજવામાંથી રૂપિયો બે રૂપિયા આપતાં કહ્યું! 'જાવ, બહાર ખાઈ આવો. કહ્યાકારવયા વગર આવે તે ભાણું તૈયાર હોય? આ ઘર છે, વીસી નહીં.' આવી વ્યક્તિને મળવા જવામાં સેકંડનીયે ચૂક ન ચાલે.

અમે ત્રણેય ભોંયતળિયાના એમના લંબચોરસ ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે, દરવાજાથી દોઢેક મીટરને અન્તરે એક મોટું મેજ દેખાયું અને દરવાજાની સામે એ મેજની અંદરની બાજુએ, વચલા ભાગ પાછળથી હૃષ્ટપુષ્ટ વક્ષનો થોડો ભાગ, સાવ નાનકડી ડોક અને એની પર વિશાળ મસ્તકવાળા બળવન્તરાયની પ્રચંડ મૂર્તિ બેઠેલી જોઈ. નજર નીચી, કોઈ પુસ્તક પર હતી. ડાબા હાથમાં સૂક્ષ્મદર્શક કાચ હતો. પુસ્તકની સપાટી જેટલો નીચો, ગરેડીથી ઊંચોનીચો કરી શકાય તેવી સગવડવાળો વીજળીનો દીવો હતો. જે વાંચતા હતા તેમાં એ એવા તો મગ્ન હતા કે અમે ત્રણ દરવાજો વળોટી અંદર પ્રવેશ્યા તેનો એમને અણસાર સુધ્ધાં આવ્યો નહીં. પડછંદ પ્રેમશંકર ખુંખાર્યા ત્યારે, બ.ક.ઠા.એ અમારી સામે દૃષ્ટિ કરી. ઇશારાથી જ અમને બેસવાનું કહ્યું. ત્યાં જે સગવડ હતી તેની પર અમે ગોઠવાયા; બ.ક.ઠા.ની બરાબર સામે. છાતી સમાણાં કરતાં વધારે ઊંડાં પાણીમાં ઊભા હોય તેવા એ મુરબ્બી લાગતા હતા. જ્ઞાનવારિમાં નિમગ્ન તો એ હતા જ. પ્રેમશંકરે એકપક્ષી પરિચય કરાવ્યો. પહાડના

પરિચયની જરૂર હોતી નથી. દીવો જરા ઊંચો થતાં મેજ પરનાં પુસ્તકોના ઢગલાઓ વચ્ચેથી એમની મુખમુદ્રાનું વધારે સ્પષ્ટ દર્શન થયું. એ મેજની બંને બાજુની લાંબી દીવાલો છતથી ભોંયતળિયા સુધી કબાટોથી મઢેલી હતી અને એ કબાટો પુસ્તકોથી ઉભરાતાં હતાં. મેજ ઉપર પુસ્તકો ઉપરાંત લેખન-સામગ્રી પણ હતી. વાંચતાં વાંચતાં ડોસા કંઈ નોંધ પણ કરતા હશે. એ શું વાંચતા હતા તે જાણી શકાયું નહીં. પણ એમનું વાચન વિશાળ હતું.

એમણે સર્જેલાં કાવ્યોની સંખ્યા એમના દીર્ઘજીવનના પ્રમાણમાં મર્યાદિત જ કહેવી પડે. પણ એ કાવ્યોની સત્ત્વશીલતા સ્વીકારવી જ પડે. વયમાં નરસિંહરાવથી દાયકો નાના પણ કવિતામાં નરસિંહરાવથી દાયકાઓ આગળ. 'રેવા,' 'વધામણી' જેવાં કમનીય કાવ્યો એમણે આપ્યાં છે જ, પણ એમની કવિતાનાં આગવાં લક્ષણો અગેયતા, વિચારપ્રધાનતા.

પ્રેમશંકરે એમની સાથે વાત આરંભી ત્યારે, 'આરોહણ', 'તને પવન?', 'દામુ વકીલ' વગેરે અનેક કાવ્યો તથા ચંદ્રવદનની 'દેડદાની પાંચસેરી' વગેરે એક પછી એક મારા માનસપર પરથી પસાર થઈ રહ્યાં હતાં. મારા ચિત્તમાંના વ્યક્તિચિત્રને મારી સામે બેઠેલી નીચેરી ભાસતી પણ કદાવર વ્યક્તિ સાથે મેળ બેસાડવા કોશિશ કરી રહ્યો હતો, તેમજ એમની અને પ્રેમશંકર વચ્ચેનો સંવાદ પણ સાંભળી રહ્યો હતો અચાનક, એ બંનેની વાતમાં, ઠાકોર બોલ્યા તેના અનુસંધાનમાં, પ્રેમશંકર કંઈ કહે તેની પહેલાં મારાથી કંઈ ટહુકો થઈ ગયો. ડોસાની દૃષ્ટિ મારી ઉપર કેન્દ્રિત થઈ અને એ મારી સાથે વાતે વળગ્યા. દસેક મિનિટ ચાલેલા એ સંવાદને અંતે એમણે મને પ્રમાણપત્ર આપ્યું : 'તમે ઘણા વિષયોમાં ડેબલ (છબછબ) કરો છો.' જરા મલક્યા પણ ખરા.

'માત્ર ડેબલ જ કરું છું, ઊંડે ઊતરતો નથી.' મેં કહ્યું.

'કોક દહાડો ઊતરવાના જ,' એમણે હસતે મોંયે આશીર્વાદ આપ્યા.

એમના પોશાકની વિશિષ્ટતાનો તથા કાવ્યસંપાદનની વિશિષ્ટતાનો ઉલ્લેખ અગાઉ કર્યો છે. ઇતિહાસના એમના અભ્યાસના અંતે એ એવા તારણ પર આવ્યા હતા કે, આગ્રાના કિલ્લામાંથી મીઠાઈના ટોપલામાં બેસી છટકી જવા પાછળ શિવાજીના પરાક્રમ કરતાં રાજા જયસિંહની સહાય પ્રધાન હતી. નહીં તો આગ્રાથી સતારા સલામત પહોંચવું શિવાજી માટે આસાન ન હતું.

'લોકસાહિત્ય લોકસાહિત્ય શું કરો છો? મહાભારતનો દુષ્યન્ત એ લોકસાહિત્ય અને કાલિદાસનો દુષ્યન્ત શિષ્ટ સાહિત્ય,' એમ કહી, મેઘાણીની લોકસાહિત્યની રજૂઆતથી મુગ્ધ થયેલા શ્રોતાગણને ઘણનો ઘા માર્યો હતો.

આવી કૈંક વિચિત્રતાઓનો એ ભંડાર હતા. પણ ઉમાશંકર-સુંદરમ્‌ની કવિપેઢીના એ મિત્ર અને માર્ગદર્શક ગુરુ હતા. ઠાકોરની કવિતાવિભાવનાને વિશદ કરવાનું કાર્ય રામનારાયણ પાઠકે કર્યું હતું અને, ડોલરરાય, વિષ્ણુપ્રસાદ, વિજયરાય આદિ સમકાલીન વિવેચકોએ તેમાં પોતાનો સૂર પુરાવ્યો હતો. ઠાકોરની બોલવા-લખવાની વિશિષ્ટ ઢબને લઈને એ હતા તેથી અનેકગણા પૂર્વગ્રહયુક્ત લાગતા. 'અમે તો ખખ્ખા', એમનું બચાવનામું હતું.

એમને લગતા આવા સર્વસામાન્ય અભિપ્રાયે એમને મળવા જતી વખતે મને ડરાવી મૂક્યો હતો. એમની સાથેની મુલાકાત પૂરી થયે અમે બહાર નીકળ્યા ત્યારે, એ ભયના ઓથારમાંથી બહાર તો નીકળી ગયો હતો છતાં એમની પ્રતિભાની wesomeness નામશેષ થઈ ન હતી.

પ્રેમાનંદને નામે ચડેલાં ત્રણ નાટકોની સર્વાંગીણ સમીક્ષાનો મારો પીએચ.ડી.નો મહાનિબંધ ૧૯૫૦માં મેં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં રજૂ કર્યો. મુ. વિષ્ણુભાઈ ત્રિવેદી મારા માર્ગદર્શક હતા. મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી અભ્યાસ મંડળના વડા ત્યારે મનસુખભાઈ ઝવેરી હતા. સાન્તાક્રુઝના શારદાવૃંદમાંથી એક શનિવારે અમે છૂટા પડ્યા ત્યારે, મનસુખભાઈએ ભારે ખભે હાથ મૂકી કહ્યું : 'કાં ભાઈ, તમારો થીસિસ આવી ગ્યો છે, રામનારાયણભાઈને આપવાનું નક્કી થયું છે ને ઇ ના પાડે તો, બલ્લુકાકાને!!'

મારા તો મોતિયા જ મરી ગયા. થિસિસ રજૂ કરતાં પહેલાં, વધારે માર્ગદર્શન લેવાના હેતુથી હું થીસિસના બધા કાગળો સાથે રામનારાયણભાઈને, એમને પ્રોક્ટર રોડને ઘેર, મળેલો. પણ કર્તૃત્વ પ્રશ્નને બાજુએ રાખી એ કૃતિઓનું મૂલ્યાંકન કરવાનો મારો અભિગમ રામનારાયણભાઈને તદ્દન નાપસંદ હોઈ, એ નિર્ણાયક થવાનું સ્વીકારે તો, પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી માટે મારી પસંદગી નથી જ થવાની એ નિશ્ચિત હતું. અને રામનારાયણભાઈ નિર્ણાયક થવાની ના પાડે તો, ઠાકોર જેવા દુરારાધ્ય દેવ મારા જેવા 'ડેબલર'ના પ્રયાસથી તુષ્યમાન થવા બાબત મને શંકા હતી. એટલે, પરીક્ષા પહેલાં પરિણામની મને ખાતરી થઈ ગઈ કે પીએચ.ડી.ની ઉપાધિ આપણા ભાગ્યમાં નથી.

પણ, ત્રણેક મહિના પછી, નિશાળ અને ટ્યૂશનો કરી રાતે સાડા આઠ વાગ્યે મલાડમાં મારે ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે, સુરતથી વિષ્ણુભાઈનું પ્રેમાશિષ ભર્યું પોસ્ટકાર્ડ હતું. તેમાં એમણે લખ્યું હતું :

'મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ તમારા થીસિસને પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી માટે માન્ય ગણ્યો છે અને ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના એક વિદ્વાને તમારા ઉપર પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેર્યાં છે.'

'પ્રથમ પંક્તિના વિદ્વાન' તે બલ્લુકાકા. એમની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયાનો આનંદ હજુ હૈયામાં અભરે ભર્યો છે. એમણે વેરેલાં પુષ્પોની સુવાસ હજુ મઘમઘી રહી છે.

વંદન, બલ્લુકાકા! □

પસ્તીનાં પાનાં

ડૉ. પ્ર. ચુ. વૈદ્ય

સુબ્રહમણ્યન ચંદ્રશેખર

તા. ૨૧-૧૦-૮૩ : ખગોળવેત્તા પ્રોફેસર એસ. ચંદ્રશેખરને આ વર્ષે નોબેલ ઇનામ મમળ્યું. આ ચંદ્રશેખર સી.વી. રામનના ભત્રીજા. આમ તો એમ કહેવાય કે ચંદ્રશેખરને પોતાને અત્યાર સુધી નૉબેલ પ્રાઈઝ નહોતું મળ્યું પણ તેના ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને મળી ચૂક્યું હતું! ચંદ્રશેખર નૉબેલ ઇનામ વિજેતાઓના ગુરુ છે. તેમના શિક્ષક તરીકેના વિશિષ્ટ ગુણોનો મને પણ અનુભવ થયો છે. ૧૯૬૪-૬૫ના મારા અમેરિકાના વસવાટ દરમિયાનમાં ગુરુત્વાકર્ષણ નીચે સંકોચન પામતા તારાનો આઈન્સ્ટાઈનના નિયમ પ્રમાણે અભ્યાસ કરી મેં એક સંશોધન-લેખ તૈયાર કરી ચંદ્રશેખરના તંત્રીપદ નીચે પ્રકટ થતાં સામયિક ઍસ્ટ્રોફિઝિકલ જર્નલને મોકલ્યો હતો.

દર ત્રણ વર્ષે ભરાતી સાપેક્ષતાની આંતરરાષ્ટ્રિય પરિષદ ૧૯૬૫માં લંડન મુકામે મળી રહી હતી. અને અમેરિકામાં એક વર્ષની પ્રોફેસરની નોકરી દરમિયાન ડૉલર બચ્યા હતા. એટલે લંડન પરિષદમાં હાજર રહેવાનું બની શક્યું, અમેરિકાથી પ્રો. ચંદ્રશેખર પણ ત્યાં આવ્યા હતા. પરિષદ દરમિયાન પ્રસંગ મળતાં મેં જાતે જ તેમને મારી ઓળખાણ આપી એટલે કહે, 'હા, તમને તો હું ઓળખું. તમારો પેપર (સંશોધન-લેખ) જોયો. મેં ખાસ્સો ત્રણ પાનાંનો પત્ર લખ્યો છે. ઘેર જશો ત્યારે તમને મળશે, પછી મને કહે, 'Where were you trainded?' (તમે સંશોધનની તાલીમ ક્યાં લીધી હતી?) મેં વાત કરી કે હું દેશી દાક્તર છું: Completely made in India. તો તે કહે, 'Looks like it' (એવું જ લાગે છે!). પરિષદ પૂરી થયે હું અમદાવાદ પાછો આવ્યો ત્યારે પ્રો. ચંદ્રશેખરે કહ્યા મુજબ તેમનો ત્રણ પાનાંનો પત્ર ટપાલમાં આવી ગયો હતો. પત્ર આમ શરૂ થતો હતો, 'આ સંશોધન પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય છે જ, પણ...' એમ કહીને પછી ખગોળના વાંચકોને સમજવામાં સરળતા થાય તે રીતે લેખ લખવા માટે ખાસ્સાં મજાનાં વીસ જેટલાં સૂચનો કર્યાં હતાં!

એ સૂચનો પ્રમાણે ગણતરીઓ ગોઠવીને લેખ ફરી તૈયાર કરતાં મને પંદરેક દિવસ લાગ્યા અને છેવટે મારો એ પેપર ઍસ્ટ્રોફિઝિકલ જર્નલમાં પ્રસિદ્ધ થયો. અને હું એક 'સુંદર' પેપર કેમ લખાય તે શીખ્યો. પરિણામે ૧૯૭૩ના મારા એક સંશોધન-લેખ બાબત કેમ્બ્રિજના સામયિકના તંત્રીનો પત્ર આવ્યો. 'This well-written paper must be immediately published' (આ સુંદર રીતે લખાયેલો પેપર તાત્કાલિક પ્રકટ કરવો.) આમ આ પ્રો. ચંદ્રશેખર મારા જેવા અજાણ્યાના પણ ગુરુ થઈ ગયા.

ગ્રહોના ગતિનિયમો અને ચોરીછૂપી

તા. ૭-૧-૮૫ : ઇન્ડિયન ઍકેડેમી ઑફ સાયન્સને ૫૦ વર્ષ થયાં. તેની સુવર્ણજયંન્તી બેઠક બેંગ્લોર ખાતે મળી રહી છે તેમાં અમેરિકાથી પ્રો. ચંદ્રશેખર ખાસ આવ્યા હતા. તેમણે Persuit of Science - Motivation (વિજ્ઞાનનું ખેડાણ-તેનો પ્રેરણાસ્રોત) એ વિષે સરસ પ્રવચન આપ્યું. તેમણે એક રસપ્રદ વાત કહી. જોહાન્ન કેપ્લરનું નામ તો તમે સાંભળ્યું હશે. એમ કહેવાય છે કે કેપ્લરના ખભા ઉપર બેસીને ન્યૂટને ગુરુત્ત્વાકર્ષણનો નિયમ આપ્યો.

પહેલાં એમ મનાતું કે પૃથ્વી સ્થિર છે અને સૂર્ય તથા ગ્રહો પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે. આ માન્યતામાં પહેલવહેલો ફેરફાર કૉપરનિકસે કર્યો. તેણે કહ્યું કે સૂર્ય સ્થિર છે અને પૃથ્વી સહિત બધા ગ્રહો તેની આસપાસ ફરે છે. કૉપરનિકસની આ વાત તે સમયે બધાંને ગળે ઊતરી નહિ. ટાઈકોબ્રાહે નામના એક ખગોળ-શાસ્ત્રીએ ગ્રહોની ગતિનું અવલોકન કરી કૉપરનિક્સ ખોટો છે એમ સાબિત કરવાનું નક્કી કર્યું. તે માટે તેણે સતત ૧૦ વર્ષ સુધી જુદા જુદા ગ્રહોનાં સ્થાન નોંધ્યાં કર્યાં. પણ અવલોકનો ઉપરથી તેને લાગ્યું હશે કે કૉપરનિક્સ તો સાચો લાગે છે. માટે પોતાનાં અવલોકનો ઉપરથી સ્ટેટિસ્ટીક્સ વાપરીને પરિણામો તારવવા માટે તેણે કૉપરનિક્સના સિદ્ધાન્તમાં માનનાર કેપ્લરને નોકરીએ રાખ્યો. હવે ચંદ્રશેખરે ભાષણમાં કહેલી વાત આવે છે. બન્યું એવું કે અવલોકનો ઉપરથી કેપ્લર કાંઈ પરિણામ તારવે તે પહેલાં ટાયકોબ્રાહે મૃત્યુ પામ્યો. કૉપરનિક્સ વિરોધીઓથી બચાવવા કેપ્લરે ટાયકોનાં હજારો અવલોકનોની નોંધ ચોરીછૂપીથી પોતાના ઘર ભેગી કરી. અને ઘેર રહી તેનું વિશ્લેષણ કરી તેણે નિયમો તારવ્યા, જે કેપ્લરના ગ્રહગતિના નિયમો કહેવાય છે. આ નિયમો પ્રમાણે પ્રત્યેક ગ્રહ સૂર્ય આસપાસ લંબગોળ કક્ષામાં ફરે છે. આમ, કૉપરનિક્સ સાચો હતો એમ અવલોકન ઉપરથી નક્કી થયું. પરંતુ વધુ રસિક વાત તો હવે આવે છે. કેપ્લરે પોતાના આ નિયમોનું બધું ગણિત બતાવતું એક પુસ્તક લખ્યું - સિલેસ્ટીઆ કોસ્મોગ્રાફિકમ્. પ્રચલિત માન્યતા વિરોધી પરિણામવાળું આ પુસ્તક પ્રકટ ન થાય તે માટે રાજાએ કહ્યું કે તેની બધી નકલ રાજદરબારમાં રજૂ કરવી. કેપ્લરે મનમાં વિચાર્યું કે રાજા મને સમયસર પગાર પણ ચૂકવી શકતો નથી તો પછી મારે તેની તાબેદારી શું કામ કરવી? ચોરીછૂપીથી પુસ્તકની બધી નકલો વિદેશ મોકલી, ત્યાંથી પુસ્તક પ્રકટ કર્યું!

આમ કેપ્લરના ગ્રહગતિના નિયમોની શરૂઆતમાં ચોરી-છૂપી અને અન્તમાં પણ ચોરીછૂપી!

ગાંધી ફિલ્મ – સરસ સમાલોચના

તા. ૧૬-૪-૮૩ : ગાંધીફિલ્મની વાત કરીએ તે પહેલાં એક ટૂચકો. કુટુંબમાં પુત્ર-જન્મ પ્રસંગે અભિનન્દના બે તાર આવ્યા. એક તાર મુંબઈથી આવ્યો. તાર સ્ટાન્ડર્ડ નંબરવાળો હતો એટલે તારવાળો સમજી ગયો અને વધામણી લેવા ઊભો રહ્યો. તેને સવા બે રૂપિયા આપી વિદાય કર્યો ત્યાં અડધા કલાક પછી સૂરતથી તાર આવ્યો. પણ તે તાર આપી તારવાળો ઊભો ન રહ્યો. ચાલતો થયો. તેને બિચારાને તારના શબ્દોમાં સમજ પડી નહિ હોય. તારમાં લખ્યું હતું: Best wishes for the new Satellite and the Launching Vehicle' (નવા ઉપગ્રહને તથા તેને ભ્રમણકક્ષામાં મૂકનાર પ્રક્ષેપિકાને શુભેચ્છાઓ) તારવાળાને થયું હશે કે સાહેબ સ્પેસ-સેન્ટરમાં નોકરી કરતા હશે!!

*

ગાંધી ફિલ્મને આટલા બધા ઓસ્કાર ઍવોર્ડ મળ્યા તેના અનુસંધાનમાં ટી.વી.ના રાષ્ટ્રિય કાર્યક્રમમાં ગાંધી ફિલ્મની સમાલોચના આવી હતી. સમાલોચક ચિદાનંદ દાસે કેટલીક વિશિષ્ટ વાતો કહી. ગાંધી ફિલ્મ સામે ભારતમાં ઘણાં ટીકાટિપ્પણ થયાં છે. તેમાં મુખ્ય સૂર એ હતો કે ગાંધી ઉપરની ફિલ્મ ભારતના કોઈ ડાયરેક્ટર કે નિર્માતાએ કેમ તૈયાર ન કરી? પણ ચિદાનંદ દાસે કહ્યું, 'આ સવાલ મેં સત્યજિત રેને જ પૂછ્યો હતો. રેનો જવાબ જાણવા જેવો છે. રેએ કહ્યું કે 'આપણે બધા ગાંધીની ઘણા નજીક છીએ. આપણે માટે ગાંધી ઇતિહાસની હકીકત બની ગયા નથી એટલે આપણાથી ગાંધી વિશે તટસ્થતાથી ફિલ્મ ન બનાવી શકાય.' તેની આ વાત કેટલી બધી સાચી છે!

તેણે એક બીજી વાત કહી. આઝાદી પછી ગાંધીજીએ એક પ્રાર્થનાસભામાં કહ્યું હતું કે, મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ છે. My life in my message. આ વાક્ય તો ત્યાર પછી ઘણી જગ્યાએ ઉચ્ચારાય છે. પણ ગાંધી ફિલ્મના નિર્માતા, ડાયરેક્ટર, ઍક્ટર વગેરે બધા કસબીઓએ ગાંધીનું ચરિત્ર ઉપસાવવામાં ખાસ જહેમત લીધી, જેથી ફિલ્મ જોતાં જ જોનારને પ્રતીતિ થાય 'my life in my message.' ગાંધી ફિલ્મને આટલી બધી લોકચાહના મળી તેનું આ એક મોટું કારણ છે. ગાંધીનો સંદેશો ગાંધીના જીવન મારફત પહોંચાડવાના ભગીરથ પુરુષાર્થમાં ફિલ્મ સફળ થઈ છે!

ચિદાનંદ દાસે કેવી વિશદ સમાલોચના કરી!

ક્રિકેટના છગ્ગા

તા. ૧૧-૧-૮૫ : વેસ્ટઇન્ડિઝના ખેલાડી ગૅરી સોબર્સને નામે ઘણા રેકોર્ડ (વિક્રમ) ચઢેલા છે. પણ તેનો એક વિક્રમ વિચિત્ર છે. ૬ દડાની એક ઓવરમાં વધુમાં વધુ કેટલા રન લઈ શકાય? જો દરેક બોલે એક સિક્સર (છગ્ગો) લગાવે તો વધુમાં વધુ ૩૬ રન લઈ શકાય. ૧૯૬૮માં ઇંગ્લન્ડની કાઉન્ટી ક્રિકેટ મૅચોમાં રમતા નોટિંગહેમશાયરના એક ઑફ બ્રેક બોલર સામે ગૅરી સોબર્સે દરેક બોલે સિક્સર લગાવી એક ઓવરમાં ૩૬ રન કર્યા હતા. સોબર્સનો આ વિક્રમ વટાવી જવાનો તો સવાલ જ નથી, કારણ કે એક ઓવરમાં ૩૬થી વધુ રન શક્ય જ નથી. પણ સોબર્સના આ વિક્રમની બરાબરી પણ હજુ સુધી કોઈ કરી શક્યું નહોતું. પરંતુ ઇંગ્લન્ડની કાઉન્ટી મૅચની બરાબરી કરે તેવી આપણી રણજી ટ્રૉફિ મૅચમાં ગઈ કાલે વડોદરાના લેગબ્રેક સ્પિન બોલર તિલક સામે મુંબઈ તરફથી રમતા ભારતીય ઑલ રાઉન્ડર રવિ શાસ્ત્રીએ દરેક બોલે સિક્સર લગાવી એક ઓવરમાં ૩૬ રન નોંધાવ્યા! ગૅરી સોબર્સની હરોળમાં તેણે નામ નોંધાવ્યું. રવિ શાસ્ત્રીના આ વિક્રમની તો BBCએ તેની વર્લ્ડ સર્વિસના સમાચારમાં પણ વિગતે નોંધ લીધી હતી.

રવિ શાસ્ત્રી ૨૩ વર્ષનો ખેલાડી છે અને ૧૯ વર્ષની ઉંમરથી ભારતીય ટીમમાં રમે છે. આ મૅચમાં રવિ શાસ્ત્રીએ એક બીજો વિશ્વવિક્રમ કર્યો છે, તેણે ૨૦૦ રન નોટ આઉટ રહીને કર્યા અને આ ૨૦૦ રન ૧૪૩ મિનિટમાં ૧૨૩ દડા રમીને કર્યા. આવી ઝંઝાવાતી બૅટિંગ ફર્સ્ટ ક્લાસ મૅચમાં કોઈએ કરી નથી. ૧૪૩ મિનિટમાં ૨૦૦ રન એ વિશ્વનો રેકૉર્ડ છે! આ બસો રનમાં ૧૩ છગ્ગા અને ૧૩ ચોગ્ગાનો સમાવેશ થાય છે.

૧૯૮૫નું આ વર્ષ આંતરરાષ્ટ્રિય યુવાવર્ષ તરીકે ઉજવવાનું યુનોએ જાહેર કર્યું છે. સરકારી રાહે એની ઉજવણી થશે તેમાં મારી ઉંમરના ડોશાઓ યુવા વર્ષમાં શું શું કરવું જોઈએ તેનાં ભાષણો કરશે!! પણ રવિ શાસ્ત્રીએ તો યુવાન શું કરી શકે છે તે બતાવી દીધું!

હું લીમડો છું

- રાજુભાઈ જંત્રાણિયા

હજારો વર્ષોથી ભારતના લોકો મને ચાહે છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં ગાંધીગ્રામોદ્યોગના ચાહકોએ મારું તેલ કાઢી, સાબુ બનાવ્યો. ભૂતકાળમાં મારા ગુણો ઉપયોગી લાગવાથી દવા તરીકે ઉપયોગાયો. આધુનિકકાળનાં મારી કડવાશને લીધે જંતુનાશક તરીકે વપરવા લાગ્યો. ઘરઘરમાં અનાજસંગ્રહ કરવામાં મારાં પાંદડાં વપરાય છે. મારા તેલને છાણમાં ભેળવી, થેપલીઓ બનાવી તે અનાજસંગ્રહ માટે સેંકડો વર્ષથી વપરાય છે.

મારાં પાંદડાં, ફૂલ, ફળ, થડની છાલ, મૂળ વગેરે ભાગોમાં રહેલાં કેટલીક જાતનાં રસાયણોનું સંશોધન કરવાનું કામ ભારતમાં અને દુનિયામાં ચાલી રહ્યું છે. તેથી હું દુનિયાનો દોસ્ત બની ગયો છું.

ભારતમાં કોઈમ્બતુરના વનસંશોધન વિભાગમાં મારો ઊંડાણથી અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. તેનાં તારણો તમને બધાંને ગમી જાય તેવાં છે.

હું કડવો છું, તેમજ મીઠો છું. કડવા બે જાતના હોય છે. એક જાતના લીમડામાં ડિસેમ્બર ને જૂન-જુલાઈ એમ બે વાર લીંબોળી આવે છે. બીજી જાતમાં ફક્ત જૂન-જુલાઈમાં આવે છે. ફૂલ માર્ચ-એપ્રિલમાં ને સપ્ટેમ્બરમાં આવે છે.

મારાં ફૂલમાં પાંચ વજ, પાંચ પાંદડી દશ પુંકેસર અને એક સ્ત્રીકેસર આવે છે. મારાં ફૂલોમાં પરાગરજનો છંટકાવ સાંજના ચારથી છ થાય છે. માખી, પતંગિયાં, કીડી મારા પરાગનયમમાં ઉપયોગી બને છે. મારા સ્ત્રીકેસરમાં બે અંડાશય આવે છે, પણ બી એક જ થાય છે.

મારા બીને લીંબોળી કહેવાય છે. લીબોળીને પહેલું પાતળું પડ આવે છે. તેની અંદર માવાદાર બીજું'પડ આવે છે. તે મીઠું હોય છે. ત્યાર પછી ઠળિયો કે બીજ આવે છે.

મારો ઠળિયો પાકે કે તરત જ ઝાડ પરથી ખરી જાય છે. નીચે પડ્યા પછી તરત જ મારા ઠળિયાને ફૂગ લાગી જાય છે, તેથી તેનો ઉગારો થતો નથી.

જો, મારાં બી સારાં જોઈતાં હોય તો ઝાડ નીચેનો ભાગ ચોક્ખો કરીને તેના ઉપર કંતાન કે આદર પાથરવાં, પ્લાસ્ટિકના કોથળા પાથરવા નહીં. પછી લીંબોળી આવેલી ડાળીઓને હલાવીને તાજાં બી ખંખેરવાં. આવાં નીચે પડેલાં બીમાં લગભગ ૩૦ થી ૩૩ ટકા ભેજ હોય છે. તે બીજા દિવસે ૧૫-૧૬ ટકા થઈ જાય છે. અઠવાડિયામાં તે ૯ થી ૧૦ ટકા થાય છે. ૨૦ થી ૨૧ ટકા ભેજવાળાં બીનો ઉગારો ૬૦ થી ૭૦ ટકા જેટલો રહે છે. સૂકાં ફૂગ લાગેલાં બી ઊગતાં નથી.

મારાં પાંદડાં, ફળ લીંબોળી તથા છાલમાંથી એઝાડિરેક્ટીન નામનું રસાયણ મળે છે. ઉપરાંત નિમ્બીડીન, નિમ્બીન, નિમ્બીનીન, નિમ્બીડીનિક ઍસિડ, નિમ્બેકટીન તથા એક સો જેટલા લીમોનોઈડ્સ મળ્યાં છે.

માનવજાત માટે આ બધાં રસાયણો દવા માટે, તથા વનસ્પતિ જગતમાં આવતાં રોગો અને કિટકોનો નાશ કરવા માટેની જંતુનાશકો બનાવવામાં, પશુપંખીના અનેક રોગો દૂર કરવામાં તે વપરાય છે. મારા તેલમાં શુદ્ધ ટ્રિગ્લિસિરાઈડ્સ અને પ્રોટીન રહેલાં છે. ઉપરાંત ફેટી ઍસિડ્સ મળે છે. મારો ખોળ ખાતર તરીકે અને મરઘાંબતકાંના ખોરાક તરીકે વપરાય છે.

મારા ઠળિયાના છોડામાંથી પાર્ટિકલ બોર્ડ, એક્ટિવેટેડ કાર્બન બળતણના બ્લોક, થર્મોસ્ટેટિક ફિલ્ટર બનાવી શકાય છે.

મારાં બીજનો માવો ગૅસ પ્લાન્ટમાં નાખવાથી વધુ મીથેઈન ગૅસ મળે છે.

એક કિલો લીંબોળીને ખાંડણિયામાં ખાંડીને ૨૫૦ મિ.લિ. જેટલું તેલ મેળવી શકાય છે. એક ભાગ પાઉડરમાં સોળ ભાગ પાણી ઉમેરી તેને ઉકાળીને ચોથા ભાગનું થાય તે પ્રવાહી જંતુનાશક તરીકે વાપરી શકાય છે.

(અનુસંધાન પૃ. ૭૦૩ ઉપર)

હોમિયોપથીનું ઔષધશાસ્ત્ર

એલો (ALOE SOCOTRINA)

હેમેન્દ્ર એ. શાહ

એળિયામાંથી બનતી આ દવા અવાજ સાથે થતા ઝાડા માટે અકસીર દવા છે. આમ તો એળિયો જુલાબ લેવા માટે વપરાય છે, પરંતુ તેમાંથી બનેલું હોમિયોપથીનું આ ઔષધ દુર્ગંધ મારતા, મોટા અવાજ સાથે થતા ઝાડા માટેની ઉત્તમ દવા ગણાય છે.

વૃદ્ધો, યુવાનો જ્યારે સામાજિક કાર્યક્રમ કે સમારંભમાં ગયા હોય કે 'બુફે' લેતા હોય ત્યારે અવાજ સાથેના ઝાડાના દર્દીને સંડાશ શોધતાં કે સંડાસ સુધી પહોંચતાં સમય લાગે તેમ હોય ત્યારે ઘણી મૂંઝવણભરી સ્થિતિમાં મુકાઈ જાય છે અને ઘણીવાર કપડાં બગડતાં હોય છે. આવી પરિસ્થિતિમાંથી ઊગરવા માટે એલો ઘણી સારી દવા છે.

વાયુસંચાર કરતાં સંડાશ થઈ જાય અથવા સંડાશની ખણસ આવે પણ સંડાશ ગયા પછી ફક્ત વાયુસંચાર જ થાય અને ઝાડો ઊતરે નહીં તે સંજોગોમાં એલો અત્યંત સારું કામ આપે છે.

અડધી રાત્રિએ, વહેલી સવારે જ્યારે સંડાશ માટે દોડવું પડે, સંડાશ જતી વખતે ગૅસ નીકળે અને જાતજાતના અવાજ થાય ત્યારે એલો લેવાની જરૂર છે તેમ માની લેવું. એલોના દર્દીને ઘણીવાર જમ્યા પછી તરત જ અથવા થોડીવારમાં સંડાશ જવા દોડવું પડે છે.

પેટ આવું થઈ ગયું હોય, અત્યંત દુર્ગંધ મારતો વાયુ સંચાર થતો હોય, આંખો ભારે લાગતી હોય, કપાળમાં દુઃખાવાની અસર હોય, અવારનવાર કેડનો દુઃખાવો રહેતો હોય તે એલોની ટ્રીટમેન્ટનું સૂચન કરે છે. મોટી ઉંપરની વ્યક્તિને અચાનક પેશાબ થઈ જતો હોય ત્યારે પણ એલો અસરકારક કામ કરે છે.

કોઈ વ્યક્તિ પેટના બગાડને લીધે માનસિક/શારીરિક રીતે નબળો પડી જાય, મંદ થઈ જાય, વૈચારિક અસ્પષ્ટતાનો સતત અનુભવ કરે, પોતાની જાત ઉપર હાથ પછાડી ગુસ્સો કરે, ધૂંધવાયેલો રહે તેવા સંજોગોમાં એલો ફાયદો કરી આપે છે.

ઉપરના સંજોગોમાં એલો ઉપરાંત પૂરક દવા તરીકે દર્દીનાં ચિહ્નો જોઈને સલ્ફર, પાડોફાઈલમ્ અથવા રુમેક્સ પણ આપવામાં આવે છે.

પૂંઠમાં હરસનું ઝૂમખું હોય, પૂંઠે ઠંડું પાણી લગાડવાથી સારું લાગતું હોય, મોંઢામાં ખારું/કડવું થૂંક પેદા થતું હોય, શારીરિક કે માનસિક કામ કરવામાં અત્યંત આળસ ચડતી હોય તો એલો અવશ્ય આપવી.

આ ઉપરાંત શિયાળામાં વારંવાર આવતી ખંજવાળ માટે, વાયુસંચાર વખતે તથા સંડાશ જતાં પહેલાં પેટના નીચેના ભાગમાં ગડબડાટની લાગણી થતી હોય, ભાર લાગતો હોય, થોડો દુઃખાવો થતો હોય તેવા સંજોગોમાં પણ એલો લેવી જોઈએ. □

લઘુકથા

?

મુકુન્દ દે. ભટ્ટ

સિદ્ધાંતવાદી તરીકે શાંતિલાલ આ...ખ્ખી પોળમાં પ્રસિદ્ધ હતા. કેટલાક તેમને વેદિયા તરીકે નવાજતા તો વળી કોઈક તો મુરખ કહી...

તેઓ આ બધાથી સાવ અજાણ તો ન હતા.

હા... છેલ્લા બેત્રણ દિવસથી તેમની શાંતિ તદ્દન હણાઈ ગઈ હતી. મન વારંવાર વિવિધ વિચારોના ચકરાવાઓમાં ફંગોળાતું હતું.

સ્નાતક થયા પછી અનેક પ્રયત્નોના અંતે નોકરી ન મળતાં શારદા સાવ નાસીપાસ થઈ ચૂકી હતી. ત્યારે સામેથી જો નોકરી આવી હોય તો તે તક જવા દેવી? વળી, સામેવાળાને પણ શારદા નોકરી કરે તેમાં કોઈ વાંધો ન હતો.

નોકરી માટે લાંચ આપવી એ તો..., શું જીવનની અંતિમ પળોએ સિદ્ધાંતોની આહૂતિ... અંતર આવા અનેક પ્રશ્નોના અદીઠ ડંખ વડે કોરાતું જતું હતું. શું કરવું, શું ન કરવું તે અડધી રાત વિત્યે પણ તેઓ નક્કી કરી શક્યા ન હતા.!

બીજે દિવસે એક ઘટના બની.

વહેલી સવારે પોળમાંથી ઝડપભેર જતાં શાંતિલાલ કેટલાક પોળવાસીઓની આંખો ચઢી ગયા હતા!! □

અનુસંધાન] હું લીમડો છું [પૃ. ૭૦૨થી

એક ભાગ પાઉડરમાં નવ ભાગ છાણ ભેળવીને તેની થેપલીઓ કે નાના છાણાં બનાવી, અનાજસંગ્રહ માટે વપરાય છે.

પ્રાધ્યાપક ડૉ. એમ.ડી. ખારિયા, ડિપાર્ટમેન્ટ ઑફ ફાર્માસ્યુટિકલ સાયન્સીસ; ડૉ. એચ.એસ.ગૌર વિદ્યાલય, સાગર (મ.પ્ર. ૪૭૦૦૦૩) જણાવે છે કે, તેઓને ભારત સરકારના યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન તરફથી મદદ મળી છે. કોલેજોમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓને લાયક અભ્યાસ કરવા માટે 'લીંબડો એક અજાયબ વૃક્ષ' નામનું પુસ્તક તૈયાર કરી રહ્યા છે. વાચક મિત્રો તેમને લીમડા વિશે ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે એવી તેમની વિનંતી છે.

શ્રી પ્રમીલાબેન ઠક્કર, અધ્યક્ષ, નીમ ફાઉન્ડેશન, ૬૭-એ, વિઠ્ઠલનગર ૧૨, જુહુ સ્કીમ, મુંબઈ-૪૦૦૦૯, ફોન નંબર - ૬૨૦૬૩૬૭, ૬૨૦૭૮૬૭, ફૅક્સ નંબર-૯૧-૨૨-૬૨૦૭૫૦૮ દ્વારા ૨૦, ૨૧, ૨૨ ડિસેમ્બર, ૧૯૯૬ના રોજ મુંબઈમાં 'લીમડાની દુનિયા' – વર્લ્ડ ઑફ નીમ - નામનું પ્રદર્શન યોજાઈ ગયું.

મારા અનેકવિધ ઉપયોગો હોવાથી દુનિયાભરના વિજ્ઞાનીઓએ ચાર વિશ્વ લીમડા પરિષદો યોજી હતી. તેમાં પોતે કરેલા મારા અભ્યાસની તલસ્પર્શી ચર્ચાઓ કરી હતી. હવે હું જગપ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છું. તેથી દેશદેશાવરમાં મને સ્થાન મળ્યું છે. હવે અનેક દેશોમાં હજારો, લાખ્ખો લીમડાઓ ઉગાડવા લાગ્યા છે. આવતી સદીનું હું કલ્પવૃક્ષ બની જાઉં તો નવાઈ નહિ! □

કબ્રસ્તાનનો ભેદ [૧૨]

મૂ.લે. સત્યજિત રાય
અનુવાદ : સુકન્યા ઝવેરી

ભાન આવતાં પહેલાં તો થયું કે જગન્નાથપુરીના સમુદ્રકાંઠે છું. આટલી હવા તો સમુદ્રકાંઠે જ હોય. કાન ઠંડા, નાક ઠંડું, વાળ ઊડતા હતા.

પણ પાણી ક્યાં? રેતી? મોજાં ક્યાં? આ ગર્જન તો મોજાંનું નહોતું. આ તો ચાલુ ગાડીનો ઘરઘરાટ. અંધકારમાં ખુલ્લા રસ્તા પરથી અમે ભાગી રહ્યા હતા. ગાડીની પાછલી સીટ પર હું બેઠો હતો. હું વચ્ચે, જમણી તરફ લાલમોહનબાબુ, ડાબી તરફ જે માણસ હતો એને હું ઓળખતો નથી. ક્યારેય જોયો નથી. આગળ ડ્રાઈવરના માથા પર પાઘડી, એની પાસે બીજો એક માણસ બેઠો હતો. કોઈ બોલતું નહોતું.

જરાક માથું ઊંચું કર્યું કે પાસેના માણસે ગરદન વાળી મારી સામે જોયું. અર્ધા ગુંડા જેવો ચહેરો. જરાયે ધમકાવ્યો નહિ. શું કામ ધમકાવે!? અમારે ડરવાનું તો કોઈ કારણ નહોતું. અમારી પાસે તો કોઈ હથિયાર નથી. હથિયાર ફેલુદા પાસે છે. એ તો આ ગાડીમાં નથી. એ ક્યાં છે ખબર નથી.

પણ ફેલુદાની પેલી થેલી!?

મારા માથા પાછળ કાચની આગળના તાક પર. થેલીનો સ્ટ્રેપ (પટ્ટો) મારા ગાલની પાસે લટકે છે. 'મિડનાઈટ!' પાસેથી બોલી ઊઠ્યા જટાયુ. મેં આડી નજરે એમની સામે જોયું. એમની આંખો હજુ બંધ હતી.

'મિડનાઈટ, મા! - જય મા, મા સંતોષી! મિડનાઈટ...'

'બકો મત!' પાસેના માણસે ધમકાવ્યા.

ફરી ઝોકું ખાઈ ગયો. ફરી અંધકાર. ગાડીનો અવાજ ગુમ.

આ પછી ફરી જ્યારે આંખ ખૂલી ત્યારે મનમાં થયું કે, હું કોઈ મંદિરમાં બેઠો હોઈશ. ના, મંદિર નહિ – ચર્ચ. આ તો પીતળના દેશી ઘંટનો અવાજ નહોતો, આ સૂર તો વિલાયતી. પણ જોયું કે આ મંદિર નહોતું. આ તો બેઠકખંડ. માથા પર ઝુમ્મર, પણ એ જ્વલતું નહોતું. ઘરમાં વધારે ઉજાસ નહોતો. કેવળ એક લેમ્પ. એ એક મખમલના કવરવાળા સોફાની પાસે મૂકેલા એક ટેબલ પર રાખ્યો હતો. હું પણ મખમલના સોફા પર બેઠો હતો. ના બેઠો નહોતો; અર્ધો સૂતેલો હતો. મારી પાસે જ લાલમોહનબાબુ. એમની આંખો બંધ હતી. મારી જમણી તરફના સોફા પર ફેલુદા બેઠો હતો. એનો ચહેરો ગંભીર, એના કપાળ પર જમણી બાજુ એક કાળુ ઢીમણું! ડાબી તરફ, અમારી તરફ મોં કરી ઊભો હતો એક માણસ, એને અમે પ્યારેલાલના નામે ઓળખીએ છીએ. એના હાથમાં રિવોલ્વર. કોલ્ટ ૦.૩૨. ચોક્કસ ફેલુદાની જ છે.

બીજા ત્રણ જણ અમારી તરફ મોં કરી ઊભા છે. કોઈ કશું જ બોલતા નથી. બોલનાર માણસ લાગે છે હજુ આવ્યો નથી. અમારે સામે જે સૌથી મોટો સોફા છે. જેના મખમલનો રંગ કાળો છે. એ હજુ ખાલી છે. એ જાણે કોઈની રાહ જુએ છે. લાગે છે મિસ્ટર ચૌધરીની! પણ આ તો અલિપુરનો કોઈ આધુનિક ફેશનનો બંગલો નથી. આ તો જૂના જમાનાનો બંગલો છે. આની સીલિંગ છે વીસ હાથ ઊંચી. લોખંડનાં આડી અને મોભ. આનાં બારણાંમાંથી ઘોડા અંદર આવી શકે.

બીજું પણ છે - ઘડિયાળ, લટકાવેલી અને ઊભી કરેલી ઘડિયાળ. એમાં એક તો લગભગ દોઢ માથોડું ઊંચી, મારી જમણી તરફ છે. આ ઘડિયાળોમાં જ થોડી વાર પહેલાં ટકોરા બજતા હતા. હજુય વચ્ચે વચ્ચે ટકોરા બજી ઊઠે છે. રાતના બે.

ફેલુદા જોડે એક વાર જ આંખ મળી. નજર એક થઈ હતી. એની આંખોની ભાષા હું જાણું છું એટલે જ મને ધીરજ છે. એની આંખો કહેતી હતી. ડરીશ નહિ, હું છું.

'ગૂડ મોર્નિંગ, મિસ્ટર મિટર!' વિલાયતી નિયમ પ્રમાણે રાતના બાર પછી મોર્નિંગ. સજ્જન દેખાતા નહોતા. કેમ કે લેમ્પની બરાબર પાછલી બાજુના બારણામાંથી તેઓ દાખલ થયા હતા. હજુ મખમલ-આગલી વાર જે જોયા હતા એનાથી એ વધુ. ન હોવાને કંઈ કારણ નથી. હજુ તેઓ અપ છે ફેલુદા ડાઉન છે.

'એમાં શું છે પ્યારેલાલ! એને બરાબર સર્ચ કરી જોઈ?'

સજ્જનની નજર ફેલુદાની થેલી તરફ હતી. એ ક્યારે ફેલુદા પાસે પહોંચી ગઈ એ ખબર નથી.

પ્યારેલાલે કહ્યું કે એમાં પુસ્તક, નોટબુક અને ફોટા સિવાય બીજું કશું જ નથી. એક બાટલી હતી, એ કાઢી લીધી છે.

'આ રીતે લઈ આવવા માટે માઠું નહિ લગાડતા' અવાજ જરા વધુ જ પોલિશ કરી ફેલુદાને ઉદ્દેશીને મિસ્ટર ચૌધરી બોલ્યા. 'મને થયું પેરિગેલ રિપિટર માટે જ્યારે તમને આટલું બધું કુતૂહલ છે, તો પછી એ વસ્તુ મારા હાથમાં આવે તે પળે તમે પાસે તો તમને ખુશી જ થશે! - ક્યા બલવંત, ઘડિ સાફ હુઆ?'

એક નોકરે માથું ધુણાવી કહ્યું - ઘડિયાળ સાફ થઈ જવા આવી છે, હમણાં આવશે.

'ટુ હંડ્રેડ યર્સ ગ્રેવમાં પડી હતી!' : મિસ્ટર ચૌધરી બોલ્યા 'વિલિયમે આ વાત મને પહેલાં નહોતી કરી. કહે એની પાસે પેરિગેલ ઘડિયાળ છે અને છતાં લાવું લાવું કરી મોડું કરતો હતો. એ પછી દબાણ કર્યું ત્યારે બોલ્યો કે, ઘડિયાળ જમીનની નીચે છે

એટલે વાર થઈ રહી છે. ડેડબોડીની પાસે પડી હતી તેથી મેં કહ્યું, બ્રશ વડે સાફ કર્યા વિના મારી પાસે લાવીશ નહીં. ડેટોલ વડે લૂછવાની વાત પણ કરી છે.'

ફેલુદા એકીટશે મિસ્ટર ચૌધરી ભણી તાકી રહ્યો હતો. મોં જોઈ એનો ભાવ કળાય એમ નથી. અમને ક્લોરોફોર્મ સૂંઘાડી બેહોશ કર્યા હતા. અને એને માથા પર ફટકો મારીને.

'તમે શી રીતે આ ઘડિયાળની વાત જાણી, મિસ્ટર મિટર?' મહાદેવ ચૌધરીએ સવાલ પૂછ્યો.

'ઓગણીસમી સદીની એક ડાયરીમાંથી. જેની ઘડિયાળ છે એની દીકરીની ડાયરીમાંથી.'

'ડાયરી! પત્ર નહિ?'

'ના ડાયરી.'

મિસ્ટર ચૌધરીએ એમનું વિલાયતી સિગારેટનું પેકેટ બહાર કાઢ્યું, અને એની સાથે સોનાનું લાઈટર અને હોલ્ડર.

'તમે વિલિયમને નથી ઓળખતા!' હોલ્ડરમાં સિગારેટ ઘુસાડી મિસ્ટર ચૌધરીએ પૂછ્યું.

'વિલિયમ નામના હું કોઈને ઓળખતો નથી.'

ફસ લઈને મિ. ચૌધરીનું ડનહિલ લાઈટર સળગી ઊઠ્યું.

'તો પછી એ ડાયરી વાંચીને જ તમને ઘડિયાળ મેળવવાની લોભ જાગ્યો હતો.'

'લોભ તો તમારો એકહથ્થુ કારભાર છે. મિસ્ટર ચૌધરી.'

મખમલ પર વાદળની છાયા. બંને આંગળી વચ્ચે પકડેલું હોલ્ડર જરાક કંપ્યું.

'મિસ્ટર મિટર, તમે જરા મોં સંભાળીને વાત કરો.'

'સાચી વાત કરવામાં હું મોં નથી સંભાળતો મિસ્ટર ચૌધરી. મારો ઉદ્દેશ એ હતો કે ઘડિયાળ ગોડવીનની કબરમાં જ રહે. તમારા જેવા માણસના હાથમાં-'

ફેલુદાનું વાક્ય પૂરું ન થયું. એક માણસે હાથમાં સિલ્કના રૂમાલ પર એક વસ્તુ લાવીને મિસ્ટર ચૌધરીના હાથમાં મૂકી. ચૌધરીએ વસ્તુ હાથમાં લેતાં જ મારી બાજુમાંથી કોઈ હોય એવો રડમસ અવાજ સંભળાયો - 'આ...આ...આ... મારી...'

લાલમોહનબાબુ ભાનમાં આવ્યા હતા અને મિસ્ટર ચૌધરીના હાથમાંની વસ્તુ જોતા હતા. વસ્તુ તેઓ ખૂબ જ સારી પેઠે ઓળખતા હતા.

મિસ્ટર ચૌધરીની હાલત કેવી કફોડી થઈ હતી એ મારે માટે લખીને સમજાવવી ખૂબ મુશ્કેલ છે. ફેલુદાને મેં બોલતાં સાંભળ્યો છે કે સંગીતના સાત સૂર અને મેઘધનુષના સાત રંગ વચ્ચે એક સંબંધ છે, પણ એક માણસના અવાજમાં અને મોં પર આટલા ટૂંક સમયમાં આટલી જાતના સૂર અને આટલી જાતના રંગ ખેલી શકે એ તો વિચારી પણ નથી શકતો. ગાળાગાળી જે એ માણસના મોંમાંથી નીકળે એ સાંભળી ન શકાય, બોલી ન શકાય, લખી ન શકાય. ફેલુદા જોકે નિર્વિકાર હતો. હું તો સમજી ગયો હતો કે આ એની જ કીર્તિ છે, કાલે બપોરે દસ મિનિટ માટે એ જ્યારે કબ્રસ્તાનમાં ગયો હતો, ત્યારે જ આ કામ કરી આવ્યો હતો. પણ તો પછી અસલ ઘડિયાળ નહોતી કે શું?

કુક-કેલવીર ઘડિયાળનો મિસ્ટર ચૌધરીએ પાગલની જેમ ઘા કરીને પોતાની જમણી તરફના ખાલી પડેલા સોફા પર ફેંકી દીધી. અને એ પછી જ તેઓ બરાડી ઊઠ્યા :

'વિલિયમ સાહબ કો બુલાઓ! ઔર વો રિવોલ્વર હમકો દો!'

પ્યારેલાલે રિવોલ્વર મિસ્ટર ચૌધરીના હાથમાં દીધી અને એ રૂમમાંથી બહાર ગયો. મિસ્ટર ચૌધરી બે એક વાર 'સ્કાઉન્ડ્રલ' 'સ્વીન્ડલર' વગેરે બોલીને સોફા છોડીને ઊઠીને ઊભા થઈ અત્યંત અસહિષ્ણુ ભાવે આંટા મારવા માંડ્યા.

એટલામાં પ્યારેલાલ એ જ પાછળના બારણેથી બીજા એક માણસને લઈને અંદર દાખલ થયો. આછા અંધકારમાં જોયું તો ખભા સુધી લાંબા માથાના વાળ અને હોઠની બંને તરફ લટકતી મૂછ. પહેર્યાં હતાં પેન્ટ, શર્ટ અને સુતરાઉ કોટ.

'કઈ ઘડિયાળ તમે કબર ખોદીને લઈ આવ્યા છો?' વજ્ર ગંભીર અવાજે મિસ્ટર ચૌધરીએ સવાલ પૂછ્યો.

'જે મળી એ જ લઈ આવ્યો છું મિસ્ટર ચૌધરી' આગંતુકે કાતર સ્વરે જવાબ આપ્યો. 'તમને છેતરવામાં શું હું ફાવી શકું? તમે તો જબ્બર મોટા એક્સપર્ટ છો!'

'તો પછી શું પેલા પત્રની વાત ખોટી હતી?' મિસ્ટર ચૌધરીના સવાલે ખંડ કંપી ઊઠ્યો.

'એ તો મને શી રીતે ખબર પડે મિ. ચૌધરી? એના ઉપર જ તો ભરોસો મૂકીને તો વાત કરી હતી. આ રહ્યો એ પત્ર!'

આગંતુકે એક જૂનો પુરાણો કાગળ કાઢી મિસ્ટર ચૌધરીના હાથમાં મૂક્યો. ચૌધરીએ એના પર નજર ફેરવી વિરક્ત ભાવે એનો ઘા કરી ફેંકી દીધો, પાસેના સોફા પર. અને બરાબર એ જ વખતે ફેલુદા હસી પડ્યો. મન મૂકીને ખડખડાટ! મુક્ત હાસ્ય. એવું એ ઘણા સમયથી હસ્યો નથી.

'મિસ્ટર મિટર. એમાં હસવા જેવું શું છે?' મહાદેવ ચૌધરી ગર્જી ઊઠ્યા. જેમ તેમ કરી હસવું ખાળી ફેલુદાએ જવાબ આપ્યો: 'તમારું આટલું નાટકીય આયોજન બધું ધૂળમાં મળી ગયું જોઈને હસવું આવ્યું. મિસ્ટર ચૌધરી.'

ચૌધરી હાથમાં રિવોલ્વર, અને સોફા પરથી ઊભા થઈ, જાડો કાર્પેટ પર થઈ નિઃશબ્દે ફેલુદા તરફ આગળ વધ્યા.

'મિસ્ટર મિટર. તમને શું લાગે છે મારું નાટક પૂરું થઈ ગયું! અસલ ઘડિયાળ તમારી પાસે નથી એની શી ખાત્રી? તમે પણ ઘણીબધી વાર કબ્રસ્તાનમાં ગયા હતા. આજ પણ વિલિયમ પહેલાં

તમે જ પહોંચ્યા હતા. તમારી પાસે ઘડિયાળ હશે તો એ હાથવગી કર્યા સિવાય શું હું તમને છોડીશ! તમે જ્યાં એને સંતાડી આવ્યા છો, ત્યાંથી તમારે જ એને બહાર કાઢી લાવવી પડશે, મિસ્ટર મિટર! અને ઘડિયાળ જો ન પણ હોય - આ પત્ર વખતે બનાવટી હોય - તો પણ હું તમને જવા દઈશ, શું એમ તમે માનો છો!?! તમારી બધી બાબતમાં માથું મારવાની ટેવ મારા માટે ઘણી અસુવિધાજનક છે. તેથી નાટક પૂરો થઈ જવા આવ્યો છે એમ શા માટે કહો છો? નાટક તો હવે શરૂ થશે!'

ફેલુદાના ગળામાંથી જે સ્વર નીકળ્યો એથી હું ખૂબ પરિચિત છું. આ પણ એ નાટકની ચરમ પળે જ એ વાપરે છે. લાલમોહનબાબુ કહે છે, આ સ્વર એમને તિબેટનાં શિંગડાંની યાદ આપે છે.

'તમે ભૂલ કરો છો, મિસ્ટર ચૌધરી, નાટક હવે મારા હાથમાં છે, તમારા હાથમાં નથી. આ પળથી હું જ નાટક ચલાવીશ. હું જ ન્યાય કરીશ કે તમારા બેમાં વધુ ગુનેગાર કોણ છે. તમે, કે જેને તમે વિલિયમ કહો છો.'

ઘરમાં ધાંધલ મચી ગઈ. વિલિયમે એક પ્રચંડ કૂદકો મારી એની સામે ઊભેલા પ્યારેલાલને એક મુક્કો મારી ભોંય ભેગો કરી, બહારનાં બારણાં તરફ દોટ મૂકી. ચૌધરીની રિવૉલ્વરની ગોળી એને બેએક હાથને માટે મિસ કરી બારણાની ડાબી બાજુ ઊભી કરેલી એક ઘડિયાળના કાચના ડાયલને લાગી. ખણણ ખણ કરતો કાચ તૂટી ગયો. અને બધાંને જ અવાક્ કરી એ સાથે જખમી ઘડિયાળના ટન ટનનો ઘંટાધ્વનિ શરૂ થઈ ગયો.

મિસ્ટર વિલિયમને પકડવા બીજા બે જણા દોડ્યા, પણ તેઓ બહુ દૂર ન જઈ શક્યા. એમનો પથ રોક્યો હતો કેટલાક સશસ્ત્ર લોકોએ. તેઓ તે જ વખતે વિલિયમ સમેત સહુને લઈને બેઠકખંડમાં દાખલ થયા. સામેના સજ્જનને જોઈને કહેવાની જરૂર ન પડી કે તેઓ એક પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર છે. સાથે બીજા પાંચ પોલીસ-કોન્સ્ટેબલ હતા, અને સહુની પાછળથ ઉત્કંઠાથી ડોકિયું કરતા હતા લાલમોહનબાબુના ડ્રાઈવર હરિપદ દત્ત.

'સાબાશ હરિપદ બાબુ!' ફેલુદા બોલ્યો.

'તમે જ તો ફેલુ મિત્તિર!'' બરાબર માણસને ઓળખી જઈ એની સામે જોઈ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે પ્રશ્ન પૂછ્યો. 'શી વાત છે કહો જોઈ? મિસ્ટર ચૌધરીને તો ઓળખીએ છીએ - પણ આ કોણ છે જે ભાગતા હતા?'

ફેલુદા એનો જવાબ આપતાં પહેલાં, હતવાક્ મહાદેવ ચૌધરીના હાથમાંથી પોતાની રિવૉલ્વર સહેલાઈથી પાછી લઈ બોલ્યો 'થેંક યૂ મિસ્ટર ચૌધરી - હવે તમે કાઈન્ડલી તમારી પોતાની જગ્યાએ જઈ બેસો તો! નાટકનો બાકીનો ભાગ જોવાની સગવડ થશે. અને એ સિવાય તમને કાળું મખમલ ખૂબ જ શોભે છે. અને મિસ્ટર વિલિયમ-' ફેલુદાની નજર ફરી ગઈ હતી, 'તમે તમારા વાળ અને મૂછને લીધે આબેહૂબ તમારા પ્રપિતામહ જેવા દેખાઓ છો. એ બંને મહેરબાની કરી કાઢી નાખશો!'

પોલીસે વાળ ખેંચતાં જ વિલિયમના ખોટા વાળની વીગ અને મૂછ નીકળી આવ્યાં. અને અવાક્ બની જોયું કે વિલિયમને બદલે ઊભા હતા નરેન વિશ્વાસના ભાઈ ગિરીન વિશ્વાસ!

'હવે તમે કહો તો મિસ્ટર વિશ્વાસ, 'ફેલુદા બોલ્યો. 'તમારું પૂરું નામ શું છે?'

'કેમ મારું નામ તમને ખબર નથી?'

'હવે મને તમારાં બે નામ ખબર છે. આ બંને જોડવાથી લાગે છે તમારું અસલ નામ બને છે. નહિ? વિલિયમ ગિરીન્દ્રનાથ વિશ્વાસ - બરાબરને! કમ સે કમ પ્રેસિડેન્સી કૉલેજના મેગેઝિનમાં ગોલ્ડ મેડાલિસ્ટનું લિસ્ટ તો એમ જ કહે છે. અને તમારા ભાઈનું નામ માઈકેલ નરેન્દ્રનાથ વિશ્વાસ. વિઝિટિંગ કાર્ડનો એમ બની જાય છે માઈકેલ, નહિ! તમે લોકો બંગાળી નામ વાપરો છો તેથી જ લાગે છે નરે બાબુ વિઝિટિંગ કાર્ડ પર 'એમ. એન.' ન છાપતાં 'એન.એમ.' છપાવે છે-નહિ?'

ગિરીનબાબુ ચૂપ. સમજાતું જ હતું કે ફેલુદા જે કહેતો હતો તે સાવ સાચું હતું.

'તમારા દાદા (મોટાભાઈ) તમને શું કહીને બોલાવે છે. મિસ્ટર વિશ્વાસ?'

'એનું તમારે શું કામ છે?'

'તમે જ્યારે નથી કહેતા તો પછી મારે કહેવું પડશે. વિલ. વિલ કહીને તમારા દાદા (મોટાભાઈ) તમને બોલાવે છે. હૉસ્પિટલમાં ભાનમાં આવ્યા પછી એમણે બે વાર તમારું જ નામ ઉચ્ચાર્યું હતું - બરાબરને!'

એ પછી તરત જ ફેલુદાએ લાલ પરબિડિયામાંથી એક મોટો ફોટો ખેંચીને બહાર કાઢ્યો. 'જુઓ તો ગિરીનબાબુ, આમને તમે ઓળખો છો! વખતે આ ફોટો તમારા ઘરમાં પણ નથી. છતાં બોર્ન એન શેફર્ડમાં હતો.'

પતિ-પત્નીનો ફોટો. જેને કહેવાય વેડિંગ ગ્રૂપ. સજ્જનના ચહેરા સાથે ગિરીનબાબુનો ચહેરો ખૂબ જ મળતો આવતો હતો. અને સન્નારી હતાં મેમસાહેબ.

ફેલુદા બોલ્યો : 'આમને ઓળખો છો! આ છે પાર્વતીચરણ - અર્થાત્ પિ. સિ. વિશ્વાસ, તમારા પ્રપિતામહ (પરદાદા) તેઓ ક્રિશ્ચન થઈ ગયા હતા, એ તો એમના પોશાક પરથી જ દેખાઈ આવે છે; અને આ મહિલા છે ટોમસ ગૉડવીનની પૌત્રી. આ પત્ર જેમણે લખ્યો છે, એ છે વિકટોરિયા ગોડવીન. એમનો કુંવારાં હતાં ત્યારનો ફોટો પણ બોર્ન એન્ડ શેફર્ડમાં છે. આ વિકટોરિયા તમારા પ્રપિતામહની જેમ એક નેટિવ ક્રિશ્ચનના પ્રેમમાં પડ્યાં હતાં તેથી એના દાદાનાં અળખામણાં થયાં હતાં. પણ મરતી વેળા ટોમ

ગોડવીન વિકટોરિયાને માફ કરી ગયા હતા, અને એક વર્ષ પછી પાર્વતીચરણ વિકટોરિયાને પરણ્યા હતા, એનો અર્થ એ છે કે કલકત્તામાં એક નહિ, બે પરિવાર સાથે ટોમસ ગોડવીનનું નામે સંકળાયેલું છે : એક રિપન લેનમાંના, અને બીજા ન્યૂ અલિપુરમાંના. અને નવાઈ એ છે કે બંને જણ પાસે એવી દલીલનાં કાગળિયાં રહ્યાં છે કે જેમાં ટોમસની ઘડિયાળનો ઉલ્લેખ છે. એ જ છે વિકટોરિયાનો આ પત્ર અને બીજી છે ટોમસની દીકરી શાર્લોટ ગોડવીનની ડાયરી.'

'આશ્ચર્યકારક બનાવ. વાર્તાને પણ બાજુએ મૂકી દે. વિકટોરિયાના લખેલા પત્રનો એક થોકડો ઘણા વખતથી નરેનબાબુના ઘરમાં પુરાણી ટ્રંકમાં પડ્યો હતો પણ કોઈનેય એ વાંચવાની ગરજ કે જરૂર નહોતી. પુરાણા જૂના કલકત્તા વિશે લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યાર પછી નરેનબાબુએ એ બધા પત્રો વાંચ્યા. તે વખતે જ ટોમસ ગોડવીનની ઘડિયાળની વાત તેઓએ જાણી અને એ વાત પોતાના ભાઈને કરી.'

ગિરીનબાબુ ફેલુદાની ઊલટ તપાસથી હેરાન-પરેશાન, પણ હજુ એમના છુટકારાનો સમય થયો નહોતો. ફેલુદાએ અચાનક પૂછ્યું : 'તમને શું રેસના મેદાનમાં જવાની આદત છે?'

'મિસ્ટર વિશ્વાસ કંઈ બોલે તે પહેલાં મિસ્ટર ચૌધરી ખીજાઈ ઊઠ્યા : 'મારી પાસેથી બધા આગોતરા પૈસા લઈને શું ઘોડામાં ખોઈ નાખ્યા અને હવે કબર ખોદી કુક કેલવીરની ઘડિયાળ લાવીને હાજર કરી - બેકાર લબાડ ક્યાંના!'

ફેલુદાએ ચૌધરીની વાતને કાનેય ન ધરતાં, ગિરીનબાબુને ઉદ્દેશીને બોલ્યો : 'એનો અર્થ એ કે ટોમસ ગોડવીનનો એક ગુણ તમારામાં પણ આવ્યો છે ખરો! અને એ કારણે જ લાગે છે, આવડી મોટી જવાબદારી લીધી હતી!'

ખૂબ ખીજાઈને, એમણે જવાબ દીધો : 'મિસ્ટર મિત્તિર તમે ભૂલી જાઓ છો કે એકસો વર્ષ વીતી ગયા પછી કબરની અંદરની કાંઈ પણ વસ્તુ પર કોઈ ખાસ વ્યક્તિનો પછી અધિકાર રહેતો નથી. આ ઘડિયાળ અત્યારે હવે ટોમસ ગોડવીનની માલિકીની નથી.'

'એ હું જાણું છું મિસ્ટર વિશ્વાસ. આ ઘડિયાળ સરકારની સંપત્તિ છે, તમારી પણ નથી. પણ વાત તો એ છે કે તમારો અપરાધ તો કેવળ ઘડિયાળ ચોરવાના પ્રયાસનો નથી, બીજો અપરાધ પણ છે ને!'

'શો અપરાધ?' ગિરીન વિશ્વાસ હજુ પણ જીદે ભરાઈ ફેલુદા ભણી જોઈ રહ્યા હતા.

આ વખતે ફેલુદાએ પોતાના ખીસામાંથી નાનકડી એક વસ્તુ બહાર કાઢી : 'જુઓ તો! આ બટન તમારા પેલા કોટમાંથી જ તૂટી ગયું હતું ને કબ્રસ્તાનમાં જે કોટ તમે બે દિવસ પહેલાં હોંગકોંગ લોન્ડ્રીથી લઈ આવ્યા હતા?' ફેલુદા બટન લઈ આગળ વધ્યો. 'આ જુઓ એકદમ મેચ થાય છે.'

'તેથી શું પુરવાર થાય છે?' ગિરીનબાબુએ સવાલ પૂછ્યો. આ કબ્રસ્તાનમાં પડી ગયું હતું. હું તો અસ્વીકાર કરતો નથી કે હું કબ્રસ્તાનમાં નહોતો ગયો. એમ!'

'હું એમ કહું છું કે આ બટન તમારા કોટનું નથી, તમારા દાદાના કોટનું છે, તો તમે સ્વીકાર કરશો એ વાત?'

'શું જેમ ફાવે એમ બોલો છો તમે!'

'જેમ ફાવે એમ હું નથી બોલતો મિસ્ટર વિશ્વાસ! તમે બોલો છો. કાલે મારે ઘેર આવી બોલ્યા હતા. આજે ફરી અહીં બોલો છે. આ કોટ તમારા (મોટા ભાઈ) દાદાનો છે. એ પહેરી તેઓ કબ્રસ્તાનમાં ગયા હતા- પેલા વાવાઝોડાના દિવસે. જઈને જોયું કે ગોડવીનની કબર ખોદાતી હતી, અને તમે ત્યાં હાજર હતા. તેઓ તમને અટકાવવા ગયા. તમે એમના માથા પર આઘાત કર્યો. લાકડી અથવા એવી જ કોઈ વસ્તુથી. નરેનબાબુ બેહોશ બની ગયા. તમે તો તે વખતે એમને મારી જ નાખત. પણ વાવાઝોડું શરૂ થયું, અને તમે નાસવા ગયા. ઝાડ પડ્યું.'

ગિરીનબાબુએ વળી રોક્યા. પણ ફેલુદાને બોલતો અટકાવવો સહેલ નથી. એ તો બોલતો જ રહ્યો. 'ઝાડની ડાળ ભાંગીને પડી હતી તમારી પીઠ પર. તમારા બદન પર કોટ નહોતો. પીઠનો જખમ ઢાંકવા માટે તમે દાદાનો કોટ કાઢી લઈ પોતે પહેરી લીધો. કોટનું બટન તૂટી ગયું, ખીસામાંથી મનીબેગ પડી ગઈ. તમારા પોતાના ખીસામાંથી રેસની ચોપડી.'

ગિરીનબાબુએ ફરી નાસવાનો પ્રયાસ કર્યો. પણ નાસી ન શક્યા. આ વખતે ફેલુદાએ જ એમને પકડ્યા અને એનો કોટ કાઢી નાખી બતાડી દીધો એમના ટેરિલિનના શર્ટ નીચેનો બેન્ડેજ. 'તમારા દાદા તમને બચાવવા માટે ઘણું બધું જૂઠું બોલ્યા છે. ગિરીનબાબુ, કારણ તેઓ તમને અતિશય સ્નેહ કરે છે.'

ફેલુદાએ આ વખતે એની થેલીમાં કુક કેલવીરની ઘડિયાળ અને વિકટોરિયાનો પત્ર મૂક્યો. અને એને ખભે લટકાવી. હતવાક્ મિસ્ટર ચૌધરી તરફ જોઈ બોલ્યો : 'તમારી બધી ઘડિયાળમાં એક સાથે બાર વાગે તો કેવું સંભળાય, એ સાંભળવાની તક ન મળી. વખતે ક્યારેક એક દિવસ મળશે?'

ત્રણ વાર બોલાવ્યા પછી જટાયુ ઊઠ્યા. તેઓ જે આ દરમિયાન ફરી બેહોશ થઈ જઈ નાટકનું અસલ દૃશ્ય મિસ કરી ગયા હતા એ તો કહે, આટલી વાર મને ખબર જ નહોતી.

*

'આ બધા લોકોને કાબૂમાં ન રાખી શકાય હો! પોલીસ પણ કંઈ ન કરી શકે. મહાદેવ ચૌધરી જેવાં લોકો હોય છે જાણે એક એક હિટલર! કામ કઢાવી લેવા એ લોકો કેટકેટલા લોકોને પૈસાના જોરે હાથની મુઠ્ઠીમાં રાખે એનો હિસાબ નથી.'

અમે ત્રણ જણ પેનેટીના ગંગાના ઘાટ પર બેઠા હતા. ચૌધરીના ઘેરથી મિનિટ પાંચેકના રસ્તા પર આ ઘાટ છે. પૂર્વ આકાશનો રંગ જોઈ લાગે છે, સૂર્ય હમણાં જ ઊગશે. હરિપદબાબુ અક્ષરે અક્ષર ફેલુદાના નિર્દેશ પ્રમાણે ન વર્તત તો આજ અમારી દશા શું થાત એ ખબર નથી. (લાલમોહનબાબુ કહે છે ગંગાપ્રાપ્તિ એટલે કે મરણ.) એક માણસમાં કેટલું જવાબદારીનું ભાન હશે, જે અમારી ગાડીનો પીછો કરી આવી પાછા સીધા જઈને થાણે ખબર દીધા. એ તો વિચારતાંય આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે. લાલમોહનબાબુ હરિપદબાબુએ લાવી આપેલી ચાની કુલડીમાંથી એક ઘૂંટડો ચા પી બોલ્યા : 'ગાડી ખરીદવાનો ફાયદો લાગે છે હવે તમને સમજાયું.!'

'પૂરેપૂરો' ફેલુદા બોલ્યો. 'તમારી ગાડી પર આ છેલ્લા ત્રણ દિવસમાં અત્યાચાર પણ ખૂબ થયો છે. આજે શહેરમાં પાછા ફરી બે જગ્યાએ ગયા પછી હવે ઘણા દિવસ સુધી ગાડી પર જુલમ નહિ કરું.'

'બે જગ્યા એટલે?'

'એક તો નરેનબાબુને ઘેર. તેમને ખબર દેવા અને સાથે સાથે આ પત્ર પણ પાછો દેવો જરૂરી છે.'

'અને બીજી?'

'સાઉથ પાર્ક સ્ટ્રીટ કબ્રસ્તાનમાં.'

'ફ...ફ... રી પાછા!'

'કેટલી સાવધાનતાથી ડગલાં દેતો હતો. ખબર છે તોપસે? એને લીધે જ પેલા લોકો સાથે રીતસરનું લડીએ ન શકાયું!'

ફેલુદાએ એના ડાબા પગમાંનો હંટિંગ બૂટ કાઢી અને અંદર હાથ નાખી પહેલાં જે બહાર કાઢ્યું એ હતું એનું બનાવેલું ફૉલ્સ તળિયું, જેની નીચે ખાનું. અને જેની અંદર રૂના પડીકામાં છુપાવી રાખી હતી. એક અદ્ભુત વસ્તુ. આટલી ધાંધલધમાલ થઈ એ છતાંયે કેવળ એનો કાચ જ ફૂટ્યો હતો. અને બાકી સર્વ અક્ષત - આખું હતું. 'આને યથા સ્થાને પહોંચાડવી પડશે ને!'

ફેલુદાના હાથમાં લટકતી હતી ટૉમસ ગોડહ્વીનને એની રસોઈ માટે લખનૌના નવાબ સાદતઅલીએ દીધેલી પ્રથમ બક્ષિસ - ઇંગ્લન્ડના અનાતમ શ્રેષ્ઠ (One of the Best) કારીગર ફ્રાન્સ પેરિગેલની બનાવેલી રિપીટર ખીસા-ઘડિયાળ (પોકેટ વૉચ). બસો વર્ષ એના માલિકના કંકાલ (હાડપિંજર) પાસે ભૂગર્ભમાં પડી રહી હોવા છતાં જેનો ઝગમગાટ સૂર્યના પ્રથમ પ્રકાશમાં હજુ અમારી આંખોને આંજી દેતો હતો.

[ગતાંકમાં સરતચૂકથી આ નવલકથા સંપૂર્ણ થાય છે તેમ દર્શાવ્યું હતું. વાસ્તવમાં તે આ હપ્તા સાથે સંપૂર્ણ થશે.]

અનુસંધાન] અલંકૃત ગ્રીષ્મપ્રાસાદ [પૃ. ૬૯૫થી

ભરીને ખીરું તવા પર મૂક્યું, પાતળું પાથર્યું ને સફાઈથી એક મોટું વર્તુળ બનાવ્યું. ફ્રેન્ચ 'ક્રેપ' નામની વાનગી, કે બરાબર આપણો ઢોંસો જોઈ લો. એના પર એણે ઝીણી સમારેલી થોડી લીલી ડુંગળી ભભરાવી, સહેજ 'સૉસ' લગાડ્યો, પેલા તળેલા થોડા ટુકડા મૂક્યા, અને એની ચાર ગડી વાળીને બ્રાઉન પેપરના કટકામાં વીંટી અમારા હાથમાં મૂક્યો. એની અંદર એક ઇંડું તોડીને પણ નંખાય, એમ જેક બોલી. પણ એ તો મને ના ભાવે. અમે ખરીદેલો એ 'જ્યાન બિન્ગ' થોડો તેલિયો હતો, પણ શું એનો સ્વાદ! એટલો તો ભાવ્યો મને એ ચીની ઢોંસો!

જેકની સાથેના સમયની એ તો હજી શરૂઆત જ હતી. એ આખા દિવસના વિચારે જ હું એવી ઉત્તેજિત અને આતુર થયેલી હતી! □

અનુસંધાન] ફિલ્મનું અનુભાવન [પૃ. ૬૮૬થી

ધ્વનિપટ્ટીના મિશ્રિત થયેલા ધ્વનિઓ અલગ અલગ સંભળાવા માંડે. અનેક પ્રકારની ફિલ્મો પણ એણે જોવી જોઈએ. શક્ય એટલા દિગ્દર્શકોની કલા અને અભિગમોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. મૂળ કથા કઈ રીતે દશ્યરૂપે રૂપાંતરિત થઈ છે એ ખંખોળવું જોઈએ. અસંખ્ય સારી ફિલ્મોના મુદ્રિત આલેખો ઉપલબ્ધ છે. એ વાંચીને એ ફિલ્મ જોવી જોઈએ, અને પછી ફરીથી પેલા ફિલ્મઆલેખો વાંચવા જોઈએ. આ બધું તો જ સમજાય જો કૅમેરા દ્વારા સર્જાતી દશ્યભાષા અને ધ્વનિમુદ્રણ યંત્રો દ્વારા નિર્માતી શ્રાવ્યભાષાનો વિગતે સતત જાતપરિચય હોય. એ બધુંય એક ગાંઠે એ રીતે ગંઠાયેલું છે, કે પરિચય હોય તો માધ્યમ સમજાય અને માધ્યમ સમજાયું હોય તો પરિચયને વધુ સમૃદ્ધ કરે.

ફિલ્મના લેખકે, આ બધાં પછી પણ એટલું સતત યાદ રાખવું પડે કે આ માધ્યમ દિગ્દર્શકનું છે. એ જ એનો સર્જક અને અંતિમ નિર્ણાયક છે. એ જો સમજુ હશે તો મહેનત કરીને ફિલ્મઆલેખ (Script)ની બધી શક્યતાઓ દશ્યરૂપે નિરૂપશે, દશ્યરૂપ આપતાં બધો કચરો કાઢી નાખશે. કારણ કે એ પણ લેખકે જે 'વિચાર'થી શરૂ કર્યું હોય છે એ જ વિચારથી શરૂ કરી એને ફ્રેમ અને ધ્વનિના સૌથી નાના અંશમાં વિભાજન કરે છે. ટૂંકમાં, આ દિગ્દર્શક જ લેખન, દશ્યાંકન, ધ્વનિમુદ્રણ, સંયોજન અને વિતરણના તબક્કાનો કપ્તાન છે. લેખનથી એ શરૂ થાય છે એટલે પ્રારંભની ભૂમિકા ભજવ્યાનો સંતોષ અને ગૌરવ લેવાં, એ સમજ સાથે કે ફિલ્મ-લેખક પણ માત્ર શબ્દ કે એ દ્વારા પાત્રોપ્રસંગો કે સંવાદો જ નથી આપતો, એક ડિઝાઈન આપે છે, 'ફિલ્મ' બની શકે તેવી. પણ અંતે તો એના જેવા બીજા ડિઝાઈનરોના જૂથનો, એક તબક્કાનો, સભ્યમાત્ર છે. □

કલાવાર્તા

ઊર્જિત શાહની છબીકલા

ઊર્જિત શાહના રંગીન ફોટાઓ 'મૂડ્ઝ ઑફ મલ્હાર' શીર્ષકથી પ્રદર્શિત થયા હતા. તેમણે આદિવાસી સ્ત્રીઓના ફોટોગ્રાફોનું પણ પ્રદર્શન યોજ્યું હતું. તેની સુંદર ડાયરી પણ પ્રકટ થઈ હતી. ભલે તે વ્યાવસાયિક છબીકાર નથી, છતાં એમ લાગે છે કે તેમણે છબીકલામાં સારી એવી પ્રગતિ કરી છે. શરૂઆતની કારકિર્દીમાં તેમણે શ્વેત-શ્યામ છબીકલા કરી હતી, પરંતુ હવે તેઓ રંગીન છબીકલા તરફ વળ્યા છે. અનેક પ્રકારની રંગીન છબીકલાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો તેમની છબીકલામાં દેખાય છે. પ્રિન્ટની ગુણવત્તા કે ટેક્નિકલ શ્રેષ્ઠતા કે સંપૂર્ણતાને તો તેઓ હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખે છે જ, તદુપરાંત તેમની રંગીન છબીકલામાં તેમની સૌંદર્યાત્મક દૃષ્ટિ અને સંવેદનાનાં દર્શન પણ થાય છે. છબીના રંગીન કલાત્મક સંયોજનમાં રંગોનું સંયોજન તથા પાત્રને વધુ કેન્દ્રમાં રાખવાની તેમની ખાસ દૃષ્ટિ કામ કરી રહી હોય એમ લાગે છે. અહીં રજૂ થયેલી છબીઓમાં બાળકના ચહેરા અને શરીર પર કુદરતી પ્રકાશની રમત દર્શાવવામાં આવી છે. બાળકની આજુબાજુની રંગીન વસ્તુઓ રમકડાં વગેરે છબીકારે જાણીબૂઝીને ચિત્રફ્રેમમાં પ્રવેશવાં દીધાં નથી, કારણ કે તેમનો સ્પષ્ટ અને ખાસ હેતુ છે બાળકનો ચહેરો તથા તેના હાથ, પગ અને શરીરના મધ્યભાગ મુખ્યત્વે કે પ્રધાનપણે દર્શાવવાનો. આને કારણે બાળકને કુટુંબના અન્ય સભ્યોની સાથેના વાતાવરણનો લાભ નથી મળતો અને તેથી બાળકનું એક અન્ય જીવંત પાસું અહીં ગેરહાજર રહે છે. વળી, છબીઓમાં સવિશેષ ક્લોઝપ્સ જ છે. એમ લાગે છે કે ઊર્જિતની આ બાળછબીઓમાં આનંદ અને સૌંદર્યનાં સવિશેષ દર્શન થાય છે. વળી, તેમની આ છબીઓમાં તેમનો ઉત્સાહ ને પ્રેમ ઉપરાંત સુંદર, સૂઝપૂર્ણ પ્રકાશ- આયોજન જોવા મળે છે. અહીં હીંચકામાં બેઠેલા બાળકને કે ઊંધા પડેલા બાળકને, સ્મિત વેરતા બાળકને કે કોઈ પળે ગંભીર બનતા બાળકને દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ચંચળ બાળકની વૈવિધ્યપૂર્ણ સુંદર છબીઓ ધ્યાનપાત્ર છે જ. કલાકાર પિતા ભાનુ શાહનો કલાવારસો તેમણે દીપાવવા માંડ્યો છે.

- બંસીલાલ દલાલ

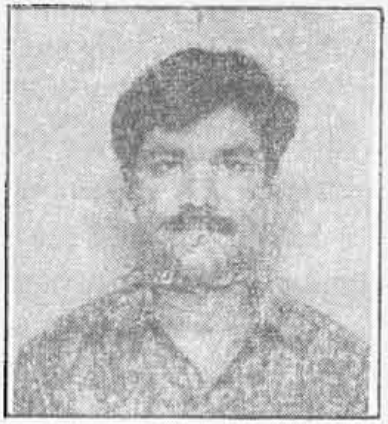

ધીમંત દ. વ્યાસ

ઑલ જપાન સોસાયટી ઑફ ફોટોગ્રાફી અને આસી ચીમ્બુન દ્વારા યોજાયેલ પંચાવનમી આંતરરાષ્ટ્રિય ફોટોચિત્ર સ્પર્ધામાં વિશ્વના ૫૪ દેશોમાંથી ૧૪૫૯ ફોટોગ્રાફરોએ ભાગ લઈ એમાં કુલ ૬૮૫૩ ચિત્રો રજૂ કરેલાં. એમાં ભારતના ૨૫ ફોટોગ્રાફરોએ ભાગ લઈ ૧૫૩ ચિત્રો રજૂ કરેલાં. આ બધામાંથી ભારતના શ્રી ધીમંત દ. વ્યાસ અને નફીરા ખાનની છબીઓને ઍવૉર્ડ પ્રાપ્ત થયા છે. આ બધા ફોટોચિત્રોનું જપાનનાં બધાં જ શહેરોમાં પ્રદર્શન યોજવામાં આવેલું.

ધીમંતભાઈ હાલ હૈદરાબાદ ખાતેની ઝેડ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ ક્રીએટિવ આર્ટ્સમાં ઝી એજ્યુકેશન ઍન્ડ મ્યૂઝિક એશિયા ચેનલના ઉત્પાદન વિભાગમાં કામ કરે છે.

ધીમંતભાઈનો જન્મ તા. બીજી ઑક્ટોબરે ૧૯૬૫માં ધ્રાંગધ્રા ખાતે શ્રી દલપતરાય સોમપુરાને ત્યાં થયેલો. મધ્યમ

વર્ગનું કુટુંબ. પિતાજીને કેમિકલ વર્ક્સમાં સ્ટોરવિભાગમાં નોકરી. કુટુંબમાં પત્ની ચંપાબેન, ત્રણ દીકરીઓ અને ત્રણ દીકરાઓમાં ધીમંત સૌથી નાના.

કળાકૌશલ્ય માટે જાણીતી સોમપુરા જ્ઞાતિના સંસ્કારના વારસામાં ધીમંતને ચિત્રકલામાં વિશેષ અભિરુચિ. અભ્યાસ-કાળમાં મોટાભાઈ ચંદ્રવદન સાથે ઘેરબેઠા થઈ શકે એવું નાનુંમોટું ચિત્રકામ કરે. દિવાળી પર અભિનંદન કાર્ડની વિવિધ ડિઝાઈનો રજૂ કરી પગભર થવાનો સતત પ્રયત્ન કરતા રહી પિતાજી પરનો આર્થિક બોજો હળવો કરવા મહેનત કરે.

૧૯૮૧માં શાળાંત પરીક્ષા પસાર કરવા સાથે ડ્રોઈંગની ઇંટરમીડિએટ પરીક્ષામાં પણ ઉત્તીર્ણ થયા. પછી વલ્લભવિદ્યાનગર જઈ લલિત કળાનો ડિપ્લોમા મેળવી, અમદાવાદની વિશ્વવિખ્યાત નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ડિઝાઈનમાં પ્રવેશ મેળવવાનું સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. એમના અભ્યાસનો વિષય હતો એનિમેશન ફિલ્મ ડિઝાઈનિંગ.

અભ્યાસકાળમાં એમણે સૂર્યશક્તિ પ્રત્યે જાગૃતિ કેળવવાનું ટૂંકું ચલચિત્ર તૈયાર કર્યું છે. સસલા અને દેડકાની દોડ-સ્પર્ધા નવા સંદર્ભમાં ચિત્રાંકિત કરી. ભારત સરકાર પ્રાયોજિત ડિસ્કવરી ઓફ ઇન્ડિયાના નિર્માણમાં તેમણે સહાયક તરીકે કામગીરી બજાવી છે. - ચિમનલાલ સોમપુરા

અનુસંધાન] જ [પૃ. ૬૮૭થી

નગણ્ય ગણી લે. ભક્તો પણ આ જ કક્ષામાં આવે. ભગવાનને જ કહ્યા કરે : ત્વમેવ માતા...

ચીજો ઉપરાં અમુક અવસરોએ પણ જનસામાન્ય માટે 'જ'નો મહિમા વધી જતો જ જણાય છે. લગ્ન અને દિવાળી જેવા પ્રસંગોએ હરકોઈ, તો નવરાત્રિ, ઉત્તરાયણ અને હોળી પર અમુક વયજૂથ 'જ'ના ભારે પ્રભાવ હેઠળ રહે છે એ હકીકત કોણ નથી જાણતું?

હું, મારા પતિ અને મિત્રવર્તુળ શરદ પૂનમ પર 'જ'-પાઠમાં આવી જઈએ ચીએ. જનસામાન્ય પણ મહદ્ અંશે 'જ'-પાઠમાં જણાય છે. શરદપૂનમ ઉજવવાની જ. બગીચામાં જવાનું જ. દૂધપૌંઆ ખાવાના જ. આ સાધારણ 'જ'માં મેં બટાકાવડાનો અને ગીત ગાવાનો એવા બે 'જ' ઉમેર્યા છે. બટાકા લાવે છે પતિ જ. હું બફાવા મૂકું ખરી, હં. છોલે છે અને મસળીને માવો બનાવે છે અમારા 'એ' જ. મસાલો, અલબત્ત, હું જ નાખી આપું છું. ગોળા બનાવી, ચણાના લોટનું પાતળું ખીરું બનાવી તળે પણ તેઓ જ. બગીચામાં મિત્રવર્તુળ એકસાથે એકસૂરે બોલી ઊઠે છે : બટાકાવડાં તો ચંદ્રિકાનાં જ. અન્ય જ્ઞાતિઓની પત્નીઓને સલાહ છે કે પતિને કામગરો બનાવી દેવાના કીમિયા સારુ નાગરપત્નીઓનું જ ટ્યૂશન રાખવું.

અમારું વર્તુળ સંગીતપ્રેમી. સૌમાં હું સૂરીલું એટલે કે જરા ઓછું બેસૂરું ગાઈ શકું. ફરમાઈશ છૂટે અને મને જે શરદ ચઢે, જે શરદ ચઢે. મનને ડોલાવતી તર્જવાળું 'ચોરીચોરી'નું ગીત જ ગાઉં :

આ જા સનમ મધુર ચાંદની મેં હમ તુમ મિલે
તો વીરાનેમેં ભી આ જાએગી બહાર
ઝૂમને લગેગા આસમાન...

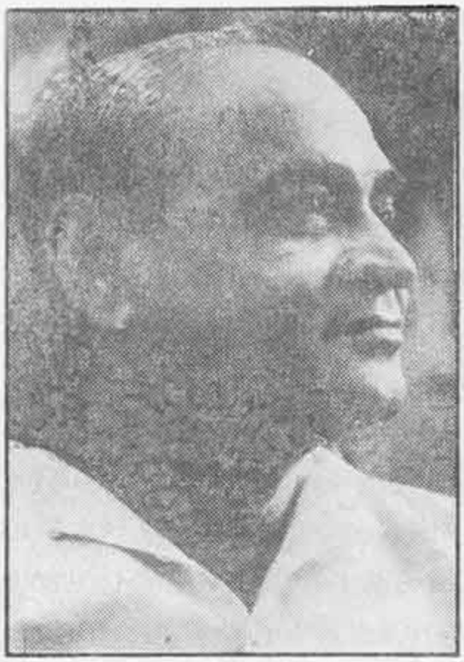
પછી તો ચાંદનીમાં બધાં જ ચગે અને બધાં જ અવશપણે કહે - ચાંદની તો શરદની જ... □

આપનું લવાજમ પૂરું થાય છે ?

ડિસેમ્બરના આ અંક સાથે ઘણા ગ્રાહકોનું લવાજમ પૂરું થાય છે. આપનું લવાજમ પણ જો પૂરું થઈ ગયું હોય તો નવા લવાજમના રૂપિયા ૧૦૦ તત્કાલ મોકલી આપશો, જેથી નવા વર્ષની આપની ફાઈલ અધૂરી ના રહે.

સાહિત્યસંપર્ક

સદ્‌ગત દામોદર બલર

ડૉ. દામોદર બલર ચિત્રકાર અને નવલકથાકાર હતા. હળવા નિબંધો, ટૂંકી વાર્તાઓ અને વિજ્ઞાન-વિષયક લેખો તેમણે લખ્યા છે. તેમને હાથની ધ્રુજારી વારસામાં મળી હતી. એટલે ડૉ. ઉષાબેન ભટ્ટ તેની છપાઈ માટે પ્રત તૈયાર કરતાં. સાહિત્ય-ક્ષેત્રે ઘણા મિત્રો ને ચિત્રક્ષેત્રે પણ. સુરેશ જોષી,, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, રાધેશ્યામ શર્મા, ગુલામ શેખ, ભૂપેન ખખ્ખર, નટુ પરીખ, વગેરે. સાહિત્ય કે કલાના સ્વરૂપમાં ફૉર્મની પૂરી સૂઝ ને પકડ, જે તેમનાં સર્જનોમાં જોવા મળે છે. પુસ્તકોથી પોતાની લાઈબ્રેરી ભરચક. મિત્રો તે માગે તો વગર નોંધે આપે. લઈ જાઓ, પણ કાંઈક કરો તેવો ભાવ! સાહિત્યકારો ને ચિત્રકારો માટે ખૂબ ભાવ. એમની લોહી-ચકાસણી આવકાર ને સરભરા સાથે મફત કરી આપે. તે કહેતા કે ભાઈ, હું તો ભોરિંગડાનો દેશી માણસ છું. વાનગી ને રહનસહન સાદાં ભાવે ને ફાવે. મને મારા સૌરાષ્ટ્રના તળપદ ભાઈ-ભાંડું પણ ખૂબ ગમે. કશો આડંબર નહિ, ઓછાબોલા ને સાદા. પત્ની સવિતાબહેન પણ એમના જેવાં જ. ગાર્ડનિંગ પણ જાતે જ કરતા.

તેમના વિશે ૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૬એ રાધેશ્યામ શર્માએ અને તે પૂર્વે 'કુમાર'માં આ લખનારે વિગતે લખ્યું છે. તેમનાં ચિત્રો 'કુમાર'ના મુખપૃષ્ઠે ને લેખમાં વર્ષો પૂર્વે છપાયાં છે. આઠ આઠ ફૂટ મોટાં ચિત્રો કરે. વિશાળ ફલક પર ગાયો ચીતરી છે - જાણે બ્રહ્માંડમાં ભમતી ગાયો! બહુ ઓછા રંગો, પર્શ્યન બ્લ્યુમાં જ ચિત્ર આલેખે. એમનાં ચિત્રોમાં અભિવ્યક્તિની ચોટ છે. એમના કલાશિક્ષક જગુભાઈ શાહ (ભાવનગર) ખૂબ મૉડર્નિસ્ટ. તેમનું શાળાશિક્ષણ ઘરશાળા ભાવનગરમાં. દાક્તરી શિક્ષણ જામનગરમાં. વડોદરામાં દાકતરી શિક્ષણનું કામ કર્યું અને સ્થિર થયા અમદાવાદમાં. એમની જૂની ને જાણીતી લૅબ. રતનપોળને નાકે. બીજી સિલ્વર આર્ક, એલિસબ્રિજમાં સેવાકાર્ય ને ટ્રસ્ટીશિપ કૅન્સર હૉસ્પિટલમાં. મેં એક વખત પૂછ્યું કે હવે ચીતરવાનું ને લખવાનું ક્યારે? જવાબ હતો કે તેથી વધારે મહત્ત્વનું કામ કરી રહ્યો છું. તે કૅન્સર અંગે શોધ પણ કરતા. છેલ્લે નવા વર્ષમાં કહ્યું, 'શહેરની લૅબોરેટરી કદાચ બંધ કરીએ પછી ચીતરાશે.' એ માત્ર એષણા જ રહી ગઈ. એક સારા ચિત્રકાર સાથે બરાબરી કરી શકે તેવું એમની પીંછીમાં જોમ હતું. તેમણે બે વનમેન શો કરેલા.

રાધેશ્યામ શર્મા લખે છે : તેમના કળાકાર મિત્ર ઘોડાવાળા શેખ તો દામોદર બલર ગાયોવાળા ગોવિંદ. એ ગાયોવાળા ગોવિંદને, ગોવિંદે ૩૦-૧૧-૯૬એ બોલાવી લીધા. એમની ચિરવિદાય દુઃખદ છે. ત્રણેય ક્ષેત્રે ખોટ પડશે. 'હવે થોડા નિવૃત્ત થઈ ચીતરવું છે લખવું છે,' એ જ વાત, માત્ર વાત બની ગઈ.

એમણે 'ક્ષિતિજ' - 'વિશ્વમાનવ'માં લખ્યું. 'બહુલા,' 'પ્રગટતા ઉજાશમાં' અને 'અપૂર્વ અપેક્ષા' એ એમની નવલકથાઓ. રાધેશ્યામ શર્માએ તેની સમીક્ષા લખી બીરદાવી. તે રેડીઓ પરથી સુપ્રભાતે અમૃતધારામાં અનેક વખત બોલ્યા છે. લીઓ તૉલસ્તોય, રોમારોલાં ને સમરસેટ મોમ તેમના પ્રિય લેખકો.

તે જન્મ્યા ભારિંગડામાં ૧૯૩૩માં, ભણ્યા ભાવનગરમાં અને વડોદરામાં, બાકીની સેવાઓ અમદાવાદને મળી. તેમના જવાથી કલા અને સાહિત્ય જગતે ખોટ સાલસે.

- નટુ પરીખ

મિતાક્ષરી

જે પ્રજા પોતાનો ભૂતકાળ ભૂલી જાય છે તે સાંપ્રતને ઉજાળી શકતી નથી અને અનાગતને ભવ્ય બનાવી શકતી નથી. આપણી સ્વાતંત્ર્ય-ચળવળના ગુજરાતી સેનાની બ્રહ્મકુમાર ભટ્ટે જાણે આ સત્યને ઉપસાવવા એક ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે, નામે 'રંગ જાય ના જુવાન.' (પ્રાપ્તિસ્થાન ● આદર્શ પ્રકાશન, જુમ્મા મસ્જિદ સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, પાકું પૂઠું, ડિમાઈ પૃષ્ઠ ૩૨૦, રૂ. ૧૦૦) ૧૯૪૨ના 'હિંદ છોડો' આંદોલનમાં ગુજરાતના યુવાનયુવતીઓએ જે અવિસ્મરણીય ફાળો આપ્યો છે તેનો તેમણે અહીં દસ્તાવેજી અને સચિત્ર સચોટ ચિતાર આપ્યો છે. વિવિધ પ્રસંગોએ જે સંઘર્ષ સર્જાયા તેનો ચિતાર અહીં રોમાંચક બની રહે છે. આ સામગ્રી એમણે તત્કાલીન પત્રોમાંથી જહેમતપૂર્વક એકત્રિત કરી અહીં સરસ રીતે ગોઠવી આપી છે. આ પુસ્તક, આમ, ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં ગુજરાતે જે ફાળો આપ્યો છે તેનું ગૌરવપૂર્ણ પુરસ્કરણ કરે છે અને તે સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામનું એક આવશ્યક અને આવકારદાયક પૃષ્ઠ બની

રહે તેમ છે. આજની યુવાન પેઢીને, ગઈ કાલની યુવાન પેઢીએ શો ઉત્સાહ અને હિમ્મત દાખવ્યાં હતાં તેની પ્રેરક પુરુષાર્થગાથા ગાઈ પ્રેરણા પૂરી પાડે તેમ છે.

સાગરનાં છૈયાં ● ગુજરાત પાસે સારાં નાટકો નથી એ મહેણું જાણે ચિરકાલીન હોય એવી છાપ વચ્ચે એકાંકીના પ્રકારનો બટુભાઈ ઉમરવાડિયાએ ઉદ્ભવ અને વિકાસ રચી આપી કંઈક જવાબ વાળ્યો હતો. પરંતુ આ એકાંકીપ્રકાર પરદેશમાં તો સારી એવી કલાત્મકતા વિકસાવી ચૂક્યો છે. અહીં જાણીતા લેખક અશોક હર્ષે વિદેશી વિવિધ ભાષાના ૧૧ એકાંકીઓને રૂપાન્તર, અનુસર્જન તરીકે રજૂ કર્યાં છે, તે તખ્યા માટે તો ઉપયોગી છે જ, પણ એકાંકીના નવસર્જકોને તેના કલાત્મક વિધાન માટે માર્ગદર્શક નમૂનાઓ પણ પૂરા પાડે તેમ છે. 'સાગરનાં છૈયાં' શીર્ષકથી કરેલો અનુવાદ લેખકની તળપદ ભાષાશક્તિનો સારો અહેસાસ કરાવી જાય છે. વાતાવરણ અને નામઠામો બદલીને આ એકાંકીઓને અહીંની ભૂમિમાં રોપી આપ્યાં છે. આ રીતે જોતાં વ્યાપક ગુજરાતી વાચકને એ પ્રશિષ્ટ પરદેશી કલાત્મક એકાંકીઓનો પરિચય કરાવી રહેશે, (પ્રકા. ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧, પાકું પૂઠું, ક્રાઉન પૃષ્ઠ ૧૯૨, રૂ. ૭૨)

મેઘાણીછબી ● ગુજરાતના લોકલાડિલા સર્જક ઝવેરચંદ મેઘાણીની જન્મશતાબ્દીના વર્ષમાં મેઘાણીસાહિત્યના મર્મજ્ઞ અભ્યાસી. પ્રો. કનુભાઈ જાની દ્વારા તૈયાર થયેલી આ પુસ્તિકા સાદ્યંત આસ્વાદ્ય છે. એમાં એમના સર્જનપ્રકારો, કેટલાંક સર્જનો, કેટલાક મહત્ત્વના જીવનઘડતરોપકારક પ્રસંગો, કેટલીક તવારીખો, કેટલાક માનવીય વિશેષો : આ બધાંને લેખકે અહીં અરૂઢ શૈલીએ એવા રસિકતાથી આલેખ્યાં છે કે એક વાર પુસ્તક વાંચવા લીધાં પછી હાથમાંથી હેઠું મૂકવાનું મન ન થાય તેવી એની લેખન-પકડ પ્રશસ્ય છે. પ્રકાશક અને લેખક ઉભયપક્ષે આ સુઘડ સુંદર પ્રકાશન શતાબ્દી-અવસરનું નજરાણું બની રહ્યું છે. (ઇમેજ પબ્લિકેશન્સ પ્રા.લિ., 'સંસ્કૃત' બિલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, હાઈકોર્ટ રોડ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯; કાચું પૂઠું, ડિમાઈ પૃષ્ઠ ૬૪, રૂ. ૫૦)

પ્રાપ્ત પ્રકાશનો

ગલીને નાકેથી : લે. હરિકૃષ્ણ પાઠક, પ્રકાશક પોતે, ૨૩૧/૧, જી-૧, સેક્ટર-૧૯, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૯. પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૩, પૃષ્ઠ : ૧૨૨, ડિમાઈ, કાચું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૩૨. સાહિત્યિક વિવેચનાત્મક નિબંધોનો સંગ્રહ.

ઈશ્વર જાણે! અલ્લા જાણે! લે. કાયમ હઝારી, પ્રકાશક : કંકાવટી સાંસ્કૃતિક મંડળ, જામવણથલી ૩૬૧૧૩૦. પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૩ પૃષ્ઠ : ૩૨, ડિમાઈ, મૂલ્ય : રૂ. ૧૦. કોમી એખલાસ અંગેનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ.

વાત અને વિચાર : લે. રવીન્દ્ર ભટ્ટ, પ્રકા : પોતે, ૨૨૫૨/૨૨, હિલ ડ્રાઈવ, શાંતિનગર સોસાયટી; ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨. પ્રથમ આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ : ૨૨૪ ક્રાઉન, કાચું પૂંઠું, મૂલ્ય : રૂ. ૨૫. આ જગતના ચાહતપૂર્ણ અનુભવોની કથાઓનો સંગ્રહ.

પુષ્પની આંખમાં આંસુ : લે. હસમુખ પાઠક, પ્રકાશક : લોકપ્રિય પ્રકાશન, ૧૧૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨, પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૮૫, પૃષ્ઠ : ૨૨૪, ક્રાઉન, પાકું પૂંઠું, મૂલ્ય : રૂ. ૨૫-૫૦. સાચા પ્રેમની મીઠાશની પ્રતીતિ કરાવતી નવલકથા.

પાણીદાર મોતી : લે. ગણપતભાઈ ઉપાધ્યાય, પ્રકાશક : પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, લાભ ચેમ્બર્સ, મ્યુ. કોર્પો. સામે, ઢેબર રોડ, રાજકોટ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૫, પૃષ્ઠ : ૧૪૪, ક્રાઉન, પાકું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૪૫. ફાનસને અજવાળે લખાયેલી નવલિકાઓનો સંગ્રહ. એમાં ખમીર રખોપા, તાણ-ખેંચાણ અને ઠાકરની ઝૂંપડી રસ પડે તેવી નવલિકાઓ છે.

ઘનશ્યામદાસ બિરલા : ડૉ. ઉષા જોષી. પ્રકાશક : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળ સામે. ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૫, પૃષ્ઠ-૩૧૮, ક્રાઉન, કાચું પૂંઠું, મૂલ્ય : રૂ. ૧૨૫-૦૦ હિન્દના ઔદ્યોગિક પાયાને મજબૂત બનાવનાર કર્મનિષ્ઠ, પરિશ્રમશીલ, સિદ્ધાન્તચુસ્ત સાહસિક પદ્મવિભૂષણ ઘનશ્યામદાસ બિરલાના જીવનચરિત્રનું માતબર પુસ્તક.

વેદાંતવિચાર

વેદાંત પર આપેલાં પ્રવચનોનું પુસ્તક. એમાંથી બ્રહ્મ સ્વરૂપનું ગૂઢ ચિંતન પણ પ્રકટે છે. પરમાત્મા વિશેની તાત્ત્વિક ચર્ચા એમાં છે. લે. હીરાભાઈ ઠક્કર, મૂલ્ય રૂ. ૨૦-૦૦, પૃ. ૧૨૮, બીજી આવૃત્તિ, પ્રકા. ઉપર મુજબ.

પરિચય પુસ્તિકાઓ : પરિચય ટ્રસ્ટ તરફથી નીચેની પુસ્તિકાઓ પ્રકટ થઈ છે. (૧) પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ-૮૮૩ : પવનશક્તિ-લેખક : અભિજિત દોશી. (૨) ૮૮૪ : અર્થાઈટિસ-લેખક : ડૉ. રઘુભાઈ શાસ્ત્રી (૩) ૮૮૫ : આરબ-ઇઝરાયલ સમાધાન - લેખક : ઉષા ઠાકર. દરેકની કિંમત રૂ. ૫-૦૦, દરેકનાં પૃ. ૩૨, પ્રકાશક : પરિચય ટ્રસ્ટ, મહાત્મા ગાંધી મેમોરિયલ બિલ્ડિંગ, નેતાજી સુભાષ રોડ, ચર્ની રોડ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

તને સત્કારું છું વીસમી સદીની અંતિમ ક્ષણે
વિદાની વેળાએ, નવસદી રે એકવીસમી!
તને સોંપું છું, લે, નભ નવલ ને નૂતન જમીં
જતા જ્યાં પ્રશ્નો કૈં નવી સમજના અંત્ય ચરણે.

ઉશનસ્

ગોવર્ધન પંચાલની વિદાય

ફળ આવે અને ઝૂકે એ આંબો; એ ઘેઘૂર બને ત્યારે શીતલ છાયા આપે; એની કેરી પાકે ત્યારે મીઠી-મધૂરી બને, એની ગોટલીમાંથી બીજાય અનેક આંબા ફૂલેફાલે; એની છાયામાં છોડવાય ઊગી/પાંગરી શકે...

પૂજ્ય 'દાદા' - ગોવર્ધન પંચાલ - વિશે આવી રીતે વાત થઈ શકે. ગઈ ૨૫મી નવેમ્બરે એમની ઓચિંતી વિદાયથી ગુજરાતની રંગભૂમિ વધુ રાંક બની. એના બે દિવસ પહેલાં એકલા, લંગડાતે પગે પોસ્ટ ઑફિસ જતાં એ રસ્તે પડી ગયા, અને ગાઢ બેભાન અવસ્થામાં સરી પડ્યા, ત્યારે એમના હાથમાં જગતભરનાં સંસ્કૃત નાટ્ય મંચનોનું એક પ્રદર્શન કરવા કેન્દ્રિય સંગીત નાટક અકાદમીને મોકલવાની દરખાસ્ત હતી. એના બે દિવસ પહેલાં એમણે મને કહ્યું હતું કે આમાં તું મને મદદ કરીશ ને? છેલ્લાં બેએક વર્ષથી નબળી આંખે એમને વાંચવાની તકલીફ પડતી હતી. એથી ગઈ ૨૫મી નવેમ્બરની વહેલી સવારે હું તો એમને મૅગ્નિફાઈંગ શીટ આપવા પહોંચેલો, ત્યારે એમના મૃતદેહને નિહાળી, બે દિવસ પહેલાંની એમના જેવી સ્થિતિમાં અધરસ્તે, જાણે ધબકાર ચૂકી ગયો...

ચિ. મન્વીર્તા કહે છે કે દક્ષિણ ભારતમાં ચાર વર્ષ પહેલાં

એમની સાથેના પ્રવાસ દરમિયાન મંદિરોના 'નાટ્ય-મંડપો'ના માપ લઈ જે રેખાંકનો અમે દોર્યાં હતાં એનો પ્રોજેક્ટ અમારો અધૂરો છે, ગિરનાર પરની જે જૈન ગુફાઓમાં નાટ્ય-પ્રયોગો થયા હશે એના નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ માટે અમારે આ શિયાળો ઢળતાં હજી જવાનું હતું, નાટ્ય પ્રયોગો માટે શહેરોમાં બાંધેલા 'હૉલ' નહીં, પણ લોકકેન્દ્રી નવી 'થીએટર સ્પેસ' શોધવા માટેનો બંસી કૌલ સાથેનો એમનો પ્રોજેક્ટ અધૂરો છે, સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટ સાથે ઘુમલીમાં જવાનું એમનું બાકી છે... ગુજરાતમાં થયેલા સંસ્કૃત નાટ્યપ્રયોગો અંગેનું એમનું સંશોધન પણ ચાલુ હતું...

આ ૮૩ વર્ષના 'રંગ પરિવ્રાજક'નું આવું તો કેટલુંય કામ અધૂરું રહેલું છે, પણ કેટલુંય કામ પૂરું પણ થયું છે : કેરલમાં આજ સુધી સચવાયેલી સંસ્કૃત નાટ્ય પ્રણાલિ 'કુડિયાટ્ટમ' અંગેનો દળદાર અભ્યાસગ્રંથ; ગુજરાતના પારંપરિક લોકનાટ્ય 'ભવાઈ'નું 'આહાર્ય' અંગેની પુસ્તિકા; અને હજી ગયે અઠવાડિયે પ્રસિદ્ધ થયેલો, ભરતમુનિના નાટ્યમંડપો વિશેની તલસ્પર્શી અભ્યાસ-સામગ્રી ધરાવતો 'થીએટર્સ ઑફ ભરત' ગ્રંથ, 'ગુર્જર સંસ્કૃત રંગમ્' નામની પોતે સ્થાપેલી સંસ્થા દ્વારા ચારેક સંસ્કૃત નાટકોનાં મંચનનું સૂત્રધાર-કાર્ય વગેરે.

એટલે કે 'દાદા' કર્મશીલ વિદ્વાન હતા; 'થીએટર'ના ભીષ્મપિતામહ હતા. એમનું સંશોધનકાર્ય સાવ પાયાનું હતું - કયા મંદિરોનાં 'નૃત્યમંડપો'માં નાટકો થતાં હશે એ એના સ્થાન અને માપ વગેરેથી તેઓ સાબિત કરતા; 'ભવાઈના આહાર્ય' (વેશભૂષા, રંગભૂષા, હાથસામગ્રી વગેરે, વિશે વાત કરતાં તેમણે સાબિત કર્યું કે અસાઈત ઠાકરના સમય દરમિયાન ગુજરાતમાં ભવાઈ જેવાં અન્ય નાટ્યમંચનરૂપો હોવાં જોઈએ, જેમ ભરતમુનિએ પણ બે હજાર વર્ષ પહેલાંની તત્કાલીન સંસ્કૃત (ભાસ વગેરેની) નાટ્ય પ્રણાલિને સુગ્રથિત કરી છે.

પણ જેને આવું પાયાનું સંશોધન કહી શકાય એ તો એમણે જીવનયાત્રાના છેલ્લા બે દાયકામાં કર્યું, નિવૃત્તિ પછી, ખાસ કરીને અમદાવાદના સુભાષ પુલ પાસે એમના પગને નડેલા ભયાનક અકસ્માત અને ત્યારબાદની કેટલીય કટોકટી ભરી શસ્ત્રક્રિયાઓ પછી! દિલ્હીની નૅશનલ સ્કૂલ ઑફ ડ્રામામાં ૧૯૫૯થી ૧૯૭૫ સુધી દેશભરનાં નાટ્ય-તાલીમાર્થીઓને થીએટર સ્થાપત્યકલા, સન્નિવેશ અને તખ્તાની ટેક્નિકલ શાખાઓની તાલીમ પછી અમદાવાદમાં દાદા સ્થિર થયા ત્યારે એમણે શરૂઆતમાં 'દર્પણ', 'સપ્તસિંધુ,' 'ગેરેજ સ્ટુડિઓ થીએટર', 'કોરસ' વગેરે સંસ્થાઓ માટે કેટલીક નોંધપાત્ર સેટ-ડિઝાઈન કરી; અને ઇસરો (પીજ) ટીવી માટે 'ધનજી, મકનજી, માલ્જી'એની ટીવી નાટ્યશ્રેણીની સેટ ડિઝાઈન અને બ્રિટિશ દિગ્દર્શક એટનબરોની 'ગાંધી' ફિલ્મમાં સલાહ સૂચનો જેવા પ્રોજેક્ટો કર્યા. એ દરમિયાન એમના વડીલ મિત્ર જાણીતા દિગ્દર્શક શ્રી ઇબ્રાહીમ અલ્કાઝીના સૂચન મુજબ સંસ્કૃત થીએટરના અભ્યાસ તરફ વળ્યા.

'દાદા'નો પરિચય એમનાં સાથીદારોએ આપી શકાય - નેમિચંદ્ર જૈન, બી.વી. કારંથ, હબીબ તન્વીર, બાદલ સરકાર, મોહન રાકેશ, વિજય તેંડુલકર, સતીશ આળેકર મૃણાલિની સારાભાઈ, સુનીલ કોઠારી, યોગેન્દ્ર દેસાઈ; તો એમનો પરિચય એમનાં વિદ્યાર્થીઓથી પણ આપી શકાય : ઓમ શિવપુરી, શબાના આઝમી, નસિરુદ્દીન શાહ, મનોહર સિંહ બંસી કૌલ, રતન થિયમ્, ભાનુ ભારતી, મોહન મહર્ષિ વગેરે. વળી, એમનો પરિચય એમનાં પુત્ર-પુત્રીઓ અને પૌત્ર-પૌત્રીઓ સાથેની ગેલગમ્મતોથી આપી શકાય.; ૮૩ વર્ષના દાદા તમારે ખભે હાથ મૂકી સ્કૂટર ઉપર બેઠા હોય ત્યારે સામેથી લ્યુના ઉપર સરી આવતી કોઈ ફૂલફટાકડી વિશેની તોફાની મજાકમાં દાદા ભળી શકે, અને ભારતભરની નૃત્યાંગનાઓની આંખમાં છલકાતા એમના પ્રત્યેના આદરમાં પણ 'દાદા'નો પરિચય મળે. નેશનલ સેન્ટર ફોર પર્ફોર્મિંગ આર્ટ્સ (મુંબઈ)ના આર્કાઇવ્ઝમાં એમના જીવન અને કાર્યનું ડૉક્યુમેન્ટેશન મળે, તેમ અમેરિકામાં 'મૃચ્છકટિકમ્' નાટકનું દિગ્દર્શન કરવા કૈલાશ પંડ્યા જાય તો એનું મંચ-આયોજન પણ દાદા જ કરે!

હવે દક્ષિણ ભારતના દૂરદૂરના ભાગોમાં આવેલાં મંદિરોમાં ઘૂમતી સૂકલકડી કાયા ગળે લટકતા કેમેરાથી તસ્વીરો નહીં ઝીલે, લંગડતા પગે એનાં માપ લઈ રેખાંકનો નહીં દોરે, લખેલું ટાઈપ કરાવવા બે માળ ઊંચી ભરતભાઈની ઑફિસે સીધા ચાલીસ પગથિયાં કોઈ નહીં ચડે... (આપણા દેશમાં જૂનિઅર એક્ઝીક્યુટિવને સવલતો મળે પણ વિદ્વાનો, કલાકારો કે વિજ્ઞાનીઓને સામાન્ય સહાયક પણ ન મળે) પરંતુ એમના આ સંઘર્ષે એમને સન્માન પણ એટલું જ અપાવ્યું. કેન્દ્રીય અને ગુજરાતની સંગીત નાટક અકાદમીઓનાં સન્માનો અને ૧૯૯૩નો ગુજરાતનો મંચકલાનો સર્વોચ્ચ 'પંડિત ઓમકારનાથ ઍવોર્ડ, વગેરે.

ઉત્તર ગુજરાતના છતિયારડા ગામમાં ૧૯૧૩ના જુલાઈની ૨૧મી તારીખે એમનો જન્મ. ભણતર મૅાત્ર મૅટ્રિક સુધીનું. કલાના સંસ્કાર ઝીલ્યા ૧૯૩૭માં, કલકત્તાના શાંતિનિકેતનમાં પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર ગુરુ નંદલાલ બોઝના માર્ગદર્શન હેઠળ; અને ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની હાજરીમાં તખ્તે પગ મૂક્યો. પછી મુંબઈમાં ભારતીય વિદ્યાભવનની નૃત્ય-નાટિકાઓમાં ભાગ લીધો, કેટલીકનું દિગ્દર્શક પણ કર્યું. આઈ.એન.ટી. માટે પણ તેમણે ત્યારે ડિઝાઈનો કરી હતી.

દાદા 'કર્મશીલ' વિદ્વાન હતા, એટલે કે મંચન સાથે સંકળાયેલા એટલા પૂરતા જ કર્મશીલ નહીં, પરંતુ નાટ્યક્ષેત્રના સળગતા પ્રશ્નો અંગે સર્જનાત્મક, અને જરૂર પડ્યે સ્પષ્ટ અભિગમ ધરાવતું ટીકાત્મક, સક્રિય વલણ પણ તેઓ નિર્ભીકપણે વ્યક્ત કરતા - સાંપ્રત વ્યાપારી રંગભૂમિના 'અભિનય' અંગે, રાજ્યના પ્રમાણપત્ર (સેન્સર) બોર્ડના અસ્તિત્વની અસંગતતા વગેરે વિશે તેમણે લાલ આંખ પણ કરી હતી.

વડોદરાની 'ત્રિવેણી' અને અમદાવાદની બટુભાઈ નાટ્ય સંશોધન સંસ્થા (બુટ્રેટી) જેવી સંસ્થાઓને તેઓ માર્ગદર્શન આપતા તેમ સમગ્ર દેશની રંગભૂમિના અભિયાનમાં 'દાદા' ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક પ્રતિનિધિ હતા, (અલબત્ત, ગુજરાતની કોઈ સરકારી સંસ્થાએ એમને એ માટે મોકલ્યા ન હતા.) પણ એમના સંપર્કો તો વિશ્વભરની રંગભૂમિના મહાનુભાવો સાથે હતા. સ્વ. રાજેન્દ્ર પોલના 'એનેક્ટ્'ના 'સંસ્કૃત થીએટર' વિશેના ખાસ અંકના 'મહેમાન સંપાદક' તરીકે વિશ્વભરમાં થયેલાં સંસ્કૃત મંચનોનાં લેખો અને તસ્વીરો જે રીતે એમનાં મળ્યાં એનો તો હુંય સાક્ષી છું.

ગુજરાતની આ જંગમ (અને જંગી) નાટ્ય યુનિવર્સિટી વિ.સં. ૨૦૫૩ની દેવદિવાળીએ વહેલી સવારે બંધ થઈ ગઈ! ગયા અડધા દાયકામાં ચંદ્રવદન મહેતા અને જશવંત ઠાકરની વિદાય પછી 'દાદા'ની ઓચિંતી વિદાય એટલે તો ગુજરાતના રંગકર્મીઓને આટલી વસમી લાગી છે. સંસ્કૃત નાટક, ભવાઈ, યૂરોપીય રંગભૂમિ કે આધુનિક થીએટર વિશે - સાહિત્ય, અભિયન, થીએટરની યંત્રવિદ્યા કે એની વિભાવનાને એકસૂત્રે ગાંઠતો કોઈ પ્રશ્ન હવે થશે ત્યારે કોને પૂછી શકાશે? કોઈ શમણું જાગશે ત્યારે એને કહેવા અમદાવાદના ગુરુકુળ રોડ થોડું દોડાશે?

- હસમુખ બારાડી

અથર્વવેદ : અણુયુગમાં જવાબદારીના સિદ્ધાંતનો પૃથ્વીમંત્ર

'હે પૃથ્વી, તારી પાસે હું જે કંઈ ખોદીને કાઢું છું તે ફરી પાછું જલદીથી ઊગી નીકળશે, તેથી હે પવિત્ર માતા, હું મર્મસ્થળે ઘા કરીને તારા હૃદયને કદી વીંધીશ નહિ.'

આયુર્વેદમાં પૃથ્વીને ઉદ્દેશીને કરાયેલી પ્રાર્થનાની આ એક ઋચા છે, તે માનવસમાજના ઇતિહાસમાં પૃથ્વીના ગ્રહ પરના જીવનની રક્ષા માટેનો અતિ પ્રાચીન સંદર્ભ ગણાય છે.

જર્મનવંશીય અમેરિકન ફિલસૂ હંસ જેનાસે આપણા પર્યાવરણના રક્ષણની જવાબદારીના સિદ્ધાંતને પ્રસ્થાપિત કરવા આખુંય આયખું ખરચી નાખ્યું છે. તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન સીધુંસાદું છે. આ જવાબદારી વંશપરંપરાગત આપણા સમયગાળાને વટાવીને પુત્રો, પૌત્રો અને પ્રપૌત્રો સુધી વિસ્તરે છે, એમ તેમણે શોધી કાઢ્યું છે. માનવી આજે અવનવી ટેક્નોલૉજિને વિકસાવવામાં સફળતા કે નિષ્ફળતા મેળવે છે, તેના અનુસંધાનમાં આ જવાબદારી ઉદ્ભવતી હોવાની તેમની માન્યતા છે.

માનવીએ પોતાનાં નાગરિક અને લશ્કરી માધ્યમોનો

ઉપયોગ એવી રીતે કરવો જોઈએ કે તેનાં વરવાં પરિણામો ભાવિ પેઢીએ ભોગવવાં પડે નહિ. જોનાસનો મુદ્દો આપણી પૃથ્વી પરના જીવન અને કુદરતી સ્રોતોનાં રક્ષણને તો સ્પર્શે છે જ, તદુપરાંત આપણી સામાજિક સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાને ઊર્ધ્વગામી બનાવે એનાં પર્યાવરણના સર્જન પર પણ તેઓ ભાર મૂકે છે. ભાવિ પેઢીઓ આપણી નિષ્ફળ નીતિઓનાં અનિવાર્ય પરિણામો ભોગવે તેના કરતાં તેમને થોડું બહેતર જીવન જીવવા મળવું ઘટે.

હાલના સામૂહિક વિનાશનાં સાધનો પર અંકુશ મેળવવામાં સફળતા નહિ મળે તો તે માનવજાત માટે એક મહાન હોનારત બની જશે. 'નામ તેનો નાશ'ની કહેવત આપણા અણુયુગમાં આખીય માનવજાતિના વિનાશમાં પરિવર્તિત થઈ શકે. અણુશસ્ત્રોના સર્જનને અંતે આપણી સમક્ષ બે જ પર્યાયો રહ્યા છે : અગ્નિના વાવાઝોડામાં ભસ્મ થઈ જવું અથવા સામૂહિક બચાવ માટેની આંતરદૃષ્ટિને ઉજાળવી.

જર્મન તત્ત્વજ્ઞાની અને લેખક પીટર સ્લોટેરડિક પોતાના પુસ્તક 'ધ ક્રિટિસિઝમ ઑફ સિનિકલ રીઝન (વક્રોક્તિની ટીકા)માં લખે છે કે અણુબૉમ્બને લીધે આપણે જીવ બચાવવા કોઈક ઊંચા શીખર પર દોરાઈ ગયા છીએ તેથી બેવડાં ધોરણો તજીને પરિસ્થિતિ પર કાબૂ મેળવવાની શીખ આપણને મળે છે. તેઓ વધુમાં કહે છે : 'આધુનિક જગતની પ્રક્રિયા એવા ચરમબિંદુએ પહોંચી છે, જ્યાં રાજકારણ નામનું બાહ્ય બળ અને ધ્યાનનું આંતરિક બળ પોતાની આગવી ભાષામાં પોકારી ઊઠશે કે તંગદિલીના ઘટાડામાંથી જ મુક્તિનો જન્મ થશે.

આવી સ્વપરીક્ષાને અંતે આશાવાદ અને જવાબદારીના સિદ્ધાંતોનો સમન્વય સાધવો જોઈએ. આણ્વિક સાધનોના અતિરેક પરના અંકુશનો અભાવ તર્કસંગત ઉપાયો યોજવાનો પોકાર કરે છે. અણુશસ્ત્રોનાં જોખમો ઘટાડવાનો એકમાત્ર માર્ગ હાલના શસ્ત્રાગારમાં ઘટાડો કરીને નવાં અણુશસ્ત્રોના સર્જનને રોકવામાં રહેલો છે.

ઠંડા યુદ્ધના અંતે પૂર્વને અને પશ્ચિમને 'પરસ્પરના નિશ્ચિત વિનાશ'નો સિદ્ધાંત શીખવ્યો છે. 'જે પહેલો ઘા કરશે તે બિન ક્રમાંકે મરશે. ઠંડા યુદ્ધની સમાપ્તિને છૂટછાટો મૂકવાની નીતિનો વિજય પણ ગણી શકાય. સામસામાં શસ્ત્રો ખેંચનારાં રાષ્ટ્રો માટે જાગતિક સહકારના મહાદ્વાર ઊઘડી ગયાં છે. વ્યૂહરચનાની દૃષ્ટિએ ખડકાયેલાં શસ્ત્ર-સરંજામમાં ઘટાડો થયો છે. મધ્યમ કક્ષાનાં અણુશસ્ત્રોની આખીય શ્રેણીને પ્રતિબંધિત કરાયા પછી તેનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. વિવિધ સ્તરે થયેલા નિઃશસ્ત્રીકરણે અર્થપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવવાનું શરૂ કરી દીધું છે.

વૈશ્વિક સુરક્ષા અને સામૂહિક સહઅસ્તિત્વના પ્રશ્ને ભવિષ્યની તકો ઝડપી લેવાનો માર્ગ ખુલ્લો મૂક્યો છે. પૃથ્વીના ગ્રહની રક્ષા એ સહુની સાગમટી જવાબદારી છે અને અથર્વવેદથી માંડીને જેનાસની ફિલસુફી મુજબ આપણે ભાવિ પેઢીઓને આ દુનિયાની સોંપણી જરાય જફા વગર કરવાની છે. (વૃત્તશકુન)

લસણ

લસણના અનેક ગુણો છે. તેમાં ફોસ્ફરસ, કેલ્સિઅમ, લોહતત્ત્વ અને વિટામિન 'સી' ભારોભાર હોય છે. તેથી તે અસ્થમા, બહેરાશ, શ્વાસનળીમાં લોહીનું ભરાવું, કૃમિ અને પિત્તાશયની વિકૃતિઓ સુધ્ધામાં અકસીર ઇલાજ પુરવાર થયું છે.

વોલટાઇલ ઓઈલ (હવામાં ઊડી જાય તેવું તેલ) અને એલાઈલ સલ્ફેટ : લસણની અંદરનાં આ તત્ત્વો આપણા શરીરમાંથી રોગકારક વિષાણુને દૂર કરે છે. લોહીને પુનઃશક્તિ બક્ષે છે અને લોહીના પરિભ્રમણને ઉદ્દીપ્ત કરે છે. આમ, વ્યક્તિ નવયૌવન પ્રાપ્ત કરે છે.

ફેફસાં અને છાતીને લગતા રોગો પણ લસણ દૂર કરે છે. રક્તચાપના દરદીઓ માટે પણ તે આશીર્વાદરૂપ છે. આ બધા ઉપરાંત સમગ્રતયા સારા આરોગ્ય માટે જે જંતુઘ્ન (ઍન્ટિસેપ્ટિક) ગુણો શરીરને આવશ્યક હોય છે, તે તમામ લસણમાં રહેલા છે. ('લોકોસ્ટ ફીચર્સ'માંથી)

કેન્દ્રીય પ્રકારનું સૂર્યકૂકર

સૂર્યશક્તિથી ચાલતાં બીજાં બધાં સાધનોમાં સૌથી વધુ પ્રખ્યાત અને લોકપ્રિયતાને શિખરે બિરાજમાન હોય તો તે પેટી પ્રકારનું સૂર્યકૂકર છે. ઘરેઘરે તેનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. સૂર્યકૂકર બે પ્રકારનાં છે : (૧) પેટી પ્રકારનું સૂર્યકૂકર અને (૨) કેન્દ્રીય કૂકર. કેન્દ્રીય સૂર્યકૂકરનો વપરાશ આશ્રમશાળા, હૉસ્ટેલ, મધ્યાહ્ન ભોજન આપતી શાળાઓ, બાલમંદિર વગેરે જગ્યાએ થઈ શકે તેમ છે.

કેન્દ્રીય સૂર્યકૂકરના વપરાશનો પ્રશ્ન હલ થઈ શકે તે માટે સ્વિટ્ઝરલૅન્ડના યુ.એલ.ઓ.જી.ના ગ્રૂપે પોતાના કુશળ વિજ્ઞાનીઓને ભારતમાં મોકલેલા અને તેમણે ગુજરાત ઊર્જા વિકાસ સંસ્થા, વડોદરાનો સંપર્ક સાધ્યો હતો. તેમની ઇચ્છા ભારતમાં વીસેક જેટલાં સૂર્યકૂકર, આશ્રમશાળા, હૉસ્ટેલ વગેરે જગ્યાએ સ્થાપિત કરવાનાં હતાં અને છેલ્લે તેમણે કલોલ, ડીસા, ભાવનગર, વડોદરા, કાલસર, અંકલેશ્વર, નડિયાદ, રાધનપુર, કરમસદ, છોટાઉદેપુર, વુલસર, સુરત વગેરેમાં કેન્દ્રીય સૂર્યકૂકર લગાવ્યાં.

કૅથોલિક ચર્ચ, કરમસદ ખાતે લગાવેલ કેન્દ્રીય સૂર્યકૂકરનું ટેસ્ટિંગ કરવાનું કામ ગુજરાત ઊર્જા વિકાસ સંસ્થા, વડોદરાએ વિદ્યાનગરમાં આવેલી સરદાર પટેલ પુનઃપ્રાપ્ય ઊર્જા અનુસંધાન સંસ્થાને સોંપ્યું છે. આ સંસ્થા ગ્રામીણ ક્ષેત્રે પુનઃપ્રાપ્ય ઊર્જાની સંશોધનાત્મક તથા વિસ્તરણની કામગીરી બજાવે છે.

આ કેન્દ્રીય સૂર્યકૂકરને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે:

(૧) પરાવર્તક (૨) રાંધવા માટેની રચના.

પરાવર્તક

ચર્ચમાં મૂકેલ કેન્દ્રીય સૂર્યકૂકરના પરાવર્તકની લંબાઈ ૩.૮૪ મી. છે અને પહોળાઈ ૨.૮૨મી છે. નાનાંમોટાં એવાં ૫૦ પરાવર્તકોથી એક મોટું પરાવર્તક બને છે. દરેક પરાવતર્ક પતરામાંથી બનાવેલું હોય છે. અને તેના ઉપર એલ્યુમિનિયમનો ઢોળ ચઢાવેલ પ્લાસ્ટિક ફિલ્મ લગાવેલી હોય છે, જેની રિફ્લેક્ટિવિટી ૯૭ ટકા છે. આ મોટું પરાવર્તક સૂર્યની સામે વારંવાર ગોઠવવું પડતું નથી. તેમાં ઘડિયાળની જેમ લોલકની વ્યવસ્થા કરેલી છે. તે ઓટોમેટિક સૂર્યની સામે ફર્યા કરે છે અને તેના માટે ઇલેક્ટ્રિકની જરૂર પડતી નથી.

રાંધવા માટેની રચના

રાંધવા માટે ૫૯ સે.મી. લાંબું અને ૫૪.૫ સે.મી. પહોળું કેબિનેટ હોય છે. તેમાં રાંધવાનું વાસણ મૂકવામાં આવે છે. આ કેબિનેટમાં ૫૦ લિટર પાણીની ક્ષમતા ધરાવતું એલ્યુમિનિયમનું તપેલું આપવામાં આવે છે. તપેલા ઉપર ઢાંકવા માટે ઢાંકણ પણ આપવામાં આવે છે. વળી, વાદળાવાળા દિવસોમાં અને ચોમાસામાં આ કેબિનેટમાં લાકડા સળગાવીને રસોઈ બનાવી શકાય છે. આમ, તે સુધારેલા ચૂલા તરીકે કામ કરે છે. વળી, આ કેબિનેટના અંદરના ભાગમાં બીજું પરાવર્તક હોય છે. પહેલા પરાવર્તક ઉપરથી પરાવર્તન પામેલાં કિરણો બીજા પરાવર્તક ઉપર પડે છે. તે સૂર્યનાં કિરણોને કેન્દ્રિત કરી તપેલાના નીચેના ભાગમાં મોકલે છે.

સૂર્યનાં કિરણો મોટા (પહેલા) પરાવર્તક પર પડે છે. ત્યાંથી પરાવર્તન પામી બીજા પરાવર્તક પર પડે છે અને ત્યાંથી પરાવર્તન પામી રાંધવાના વાસણના નીચેના ભાગમાં પડે છે. જ્યાંનું તાપમાન ૨૫૦° સેન્ટિગ્રેડ હોય છે.

કેન્દ્રીય સૂર્યકૂકરની ખાસિયત

(૧) સૂર્યના સામે પરાવર્તક ગોઠવવાની વ્યવસ્થા સારી હોવાથી એક જ વ્યક્તિ સૂર્યકૂકર પર રસોઈ બનાવી શકે છે અને હાજર રહેવાની જરૂર પડતી નથી.

(૨) ધુમાડો થતો નથી.

(૩) બળતણનો બચાવ થાય છે. ૫ કિલો ખીચડી બનાવવા ૩.૨૫ કિ.ગ્રા. લાકડાનો બચાવ થાય છે.

(૪) આ સૂર્યકૂકરમાં ૨૦૦° સેન્ટિગ્રેડથી પણ વધારે તાપમાન મળતું હોવાથી રોટલી પણ બનાવી શકાય છે.

(૫) રસોઈ દરમિયાન એકદમ વાદળાં આવી જાય તો પણ થોડા સમય સુધી રસોઈ ઉપર તેની અસર થતી નથી.

(૬) રસોઈ તરીકે તેનો ઉપયોગ ન કરતા હોઈએ તે દરમિયાન તેનો પાણી ગરમ કરવા માટે ઉપયોગ થઈ શકે છે. તેથી પણ બળતણનો બચાવ થાય છે.

(૭) એકીસાથે ૧૦૦ માણસોની રસોઈ બનાવી શકાય છે.

શ્રીમતી એમ.એન. મિસ્ત્રી ('યોજના'માંથી)

અનુસંધાન] વાચકો લખે છે [પૃ. ૬૫૮થી

અનેક વાચકો છાપેલાં કલાત્મક અભિનંદન પત્રો મોકલે છે તો વળી કેટલાક જાતે ચીતરીને પણ મોકલે છે. કલાકારોએ તૈયાર કરેલા અને અમને મળેલા આવા પત્રોમાંથી અહીં કેટલાક રજૂ કર્યા છે : (ઉપરથી અનુક્રમે) સરસ્વતી - જૈન પોથીશૈલી પર આધારિત દેવજીભાઈ વાજાની કૃતિ, વાસુદેવ સ્માર્તનું રેખાંકન, યશવન્તરાય ભાડદિયાએ તૈયાર કરેલું દીપ-હસ્તીનું સુશોભન-સંયોજન, બળવન્ત જોષીનું વૃદ્ધ ગ્રામજનનું સશક્ત રેખાંકન અને હરિભાઈ ટંડેલનું લોકશૈલીએ તૈયાર થયેલું નારીયુગલ. **સહુના આભારી છીએ.** - તંત્રી

•

'કુમાર'નો ભર્યો ભર્યો અને સમૃદ્ધ દિવાળી અંક આપવા બદલ અભિનંદન! વાચકોને તમે ખૂબ જ ખુશખુશલા કરી દીધા છે! અમે દર મહિને પ્રતીક્ષા કરતાં કરતાં જે કલ્પના કરતા હોઈએ છીએ એથી વિશેષ અમને મળ્યું છે. 'કુમાર' ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરે છે એ સૌભાગ્યની નિશાની છે. એક પછી એક આવા સમૃદ્ધ અંકો ઉમેરાતા જાય એવી શુભેચ્છાઓ. આ માટે હું કોઈ પણ પ્રકારે ઉપયોગી થવા તત્પર છું. - રમેશ બી. શાહ (સુરત)

પ્રીત ઇનું સે કીજિયે, જામેં લખન બતીસ,
ભીડ પડે ભાગે નહિ, દેવે અપના સીસ.

ભારતના રાષ્ટ્રપતિ ઝાકીર હુસેનના જીવનનો આ પ્રસંગ છે. એમણે જામિયા મિલિયા યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓએ બૂટને ફરજિયાતપણે પૉલીશ કરીને આવવાનો નિયમ બનાવ્યો. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ આનો અનાદર કરતા હતા. એક વાર ખુદ ઝાકીર હુસેન વિશ્વવિદ્યાલયના દરવાજે બૂટ પૉલિશ લઈને બેઠા અને આવનાર જે વિદ્યાર્થીના બૂટ ગંદા હોય તેને પૉલિશ કરી આપવા લાગ્યા. આની અસર એ થઈ કે પછીથી સહુ બૂટ પૉલિશ કરીને જ આવવા લાગ્યા!

*

ઓસ્ટ્રેલિયાના એક ટાપુ પર વસતા 'લિફિંગ જેક એસ' નામના બધા જ કાગડાઓ સફેદ રંગના હોય છે.

*

બૅપ્ટિઝમ. આ મૂળ ગ્રીક શબ્દનો અર્થ થાય છે, 'પાણીમાં ઝબોળવું.' ખ્રિસ્તીધર્મના દરેક પંથમાં જાતકને ધર્મમાં દાખલ કરવા પૂર્વેનો આ એક સંસ્કાર છે, જેમાં પાણી છાંટીને અથવા જાતકને પાણીમાં ઝબોળીને પવિત્ર કરવામાં આવે છે. નીચે આપેલું ચિત્ર ઇટાલીમાં રેવેનામાંનું મોઝેકમાં તૈયાર કરેલું ઇસુના બાપ્તિસ્માન સંસ્કારનું છે.

થર્મોસને છાશ વડે સાફ કરવાથી એમાંની ચા કે કૉફિની વાસ દૂર કરી શકાય છે.

*

જાયફળને સરસિયામાં મેળવીને સાંધાઓના સોજા પર તેનો લેપ કરવાથી જકડાયેલા સાંધા છૂટા થઈ જાય છે.

*

વૉશિંગ્ટનના કેટલાક વિજ્ઞાનીઓએ એક એવા પ્રકારની કાકડી ઉગાડી છે કે જે બહારથી તો લીલી દેખાય છે, પરંતુ અંદરથી નારંગી રંગની છે.

*

જર્મનીનું એક ચલચિત્ર 'કૅબિનેટ ઑફ ડૉ. કૅલિગુરી' એક જ સિનેમાઘરમાં સળંગ સાત વર્ષ માટે ચાલ્યું હતું!

* * *

પતિ : આજે તો મેં બહુ જ મોટું ભુંડ જોયું.

પત્ની : ખરેખર?

પતિ : હા, ખરેખર.

પત્ની : તો, તો.... તમે કદાચ દર્પણમાં જોયું હશે!

*

હવાઈ ટાપુ પર આવેલો મોનેક પર્વત દુનિયાનો મોટામાં મોટો પર્વત છે અને તેની ઊંચાઈ ૩૧૭૯૬ ફૂટ છે.

*

જાણો છો, ભારતે વિદેશમાં ક્રિકેટની ટેસ્ટ શૃંખલા સર્વપ્રથમ ન્યૂઝી લેન્ડમાં જીતી હતી?

*

પેકિંગમાં દાંતના એક ડૉક્ટરે માત્ર બે વર્ષમાં દાંતના દર્દીઓનાં જેટલા દાંત પાડ્યા તે ભેગા કરીને ૨૮,૦૦૦ દાંતમાંથી આઠ ફૂટ ઊંચો દાંતનો ટાવર બાંધ્યો હતો!

*

ઇંગ્લૅન્ડની રાણી ઇલિઝાબેથ (જન્મ : ૨ એપ્રિલ ૧૯૨૬)ની પેઢીનો ઈ.સ.ની સળંગ ચોથી સદીનો દાખલો જોવા મળી આવે છે.

*

સિંગારપુરમાંનો એક વાનર મલાયી ભાષાના લગભગ ત્રીસ જેટલા શબ્દ જાણે છે, અને એને મલાયી ભાષામાં જે વૃક્ષનું નામ કહો તેનું ફળ તરત જ વિનાભૂલે તોડી લાવે છે.

*

કલાકણિકા : દેખાય છે તો લોટા પર બેઠેલું કોઈ પંખી; પરંતુ આ છે પ્રાગના કલાકાર રિકાર્ડ જોન્સને શિંગડામાંથી બનાવેલો ચમચો!

અનુસંધાન] મંગળ [પૃ. ૬૯૩થી

આ કાર્બોનેટ ગ્લોલ્યૂલની વય ૩.૬ બિલ્યન વર્ષ અંદાજી, એટલે કે જ્યારે મંગળ પર એના પરની તિરાડો પ્રવૃત્ત હશે ત્યારની છે. કાર્લ સેગન કહે છે કે, 'આ સમયે મંગળ પર જ્યારે નદીનાળાં કે સમુદ્ર હશે ત્યારની આ સ્થિતિ હોઈ શકે. આ મંગળના ઇતિહાસમાં એક યુગપ્રવર્તક સમય હશે જ્યારે તમે તેના પર જીવનનો આરંભ કલ્પી શકો.'

ટૂંકમાં, અઢી વર્ષના અભ્યાસ પછી કે મંગળ પર જીવન હોવાની શક્યતા અંગે આ શોધ નિર્દેશ કરે છે.

કેલિફોર્નિઆ યુનિવર્સિટીના વિલિયમ શોફ, જેણે દુનિયાના આ પ્રાચીનતમ અશ્મિલ (ફૉસિલ)ની શોધ કરી એ નિષ્ણાત કહે છે કે 'આ શોધ આ દાવા માટે એક અદ્ભુત શોધ છે.' તેઓ પણ આ અવશેષને જીવશાસ્ત્રીય ગણે છે.

'મરીનર-૯' મંગળની વધુ નજીક મુકાનારે (૧૯૭૧)માં મોકલેલા ફોટોગ્રાફમાં ૧૯૦૮માં પર્સિવલ લૉવેલે કરેલી આગાહી મુજબ ત્યાં કોઈ નહેર કે શહેર યા બુદ્ધિશાળી જીવ ન હોવાની ખાતરી મળે છે. એના બદલે ક્રેટરનાં ચાઠાંવાળું અને બુદ્ધિશાળી જીવોની કોઈ પણ નિશાની વિનાનું દૃશ્ય રજૂ કર્યું છે. મરીનરે સૂકી નદીઓનાં દૃશ્યો બતાવ્યાં છે કે જ્યાં એક કાળે પાણી હતું.

હજી યે આ શોધ જારી જ છે. મંગળની ભૂમિ પરથી કોઈક સ્થળે આપણને કોઈ જીવનનો પરિચય થવાનો અનુભવ પણ થાય.

* * *

મંગળ સૂર્યમાળામાં બુધ, શુક્ર, અને પૃથ્વી પછી ચોથો ગ્રહ છે, જે સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરવામાં ૬૮૭ દિવસ લે છે. સૂર્યથી પૃથ્વી ૯૨,૮૯૭,૦૦૦ માઈલ દૂર છે. જો એ અંતરને એક એકમ ગણીએ તો મંગળ સૂર્યથી ૧.૫૨૪ માઈલ દૂર છે. પૃથ્વીથી એ ૩૫ થી ૨૪૮ મિલ્યન માઈલ દૂર છે. એનો વ્યાસ ૪,૧૪૦ માઈલ છે. ૬૮૭ દિવસનું તેનું વર્ષ છે. ૨૪ કલાક ૩૭ મિનિટે તેનો એક દિવસ પૂરો થાય છે. તેની તેજસ્વિતા - ૨.૮ થી માંડી ૧.૬ છે. નરી આંખે એ લાલ રંગનો દેખાય છે. આથી આકાશમાં તદન જુદો તરી આવે છે. એના ધ્રુવપ્રદેશમાં ઋતુઅનુસાર વિસ્તરતાં અને સંકોચાતાં શ્વેત ટપકાં અને બાકીની સપાટી છાયાવળી દેખાય છે. એ આપણી તદન નજદીક હોય ત્યારે ઓછામાં ઓછા ૬ ઇંચના રિફ્લેક્ટર અગર ૩ ઇંચના રિફ્રેક્ટર દૂરબીન વડે તેની લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે. આ વેળાઓ વાદળ જેવી દેખાતી એક લાક્ષણિકતાને ઘણા વિજ્ઞાનીઓ ધૂળનાં તોફાનો માને છે. એનો ઘેરો કહેવાતો ભાગ મુંજકો અથવા લીલો ભાગ ઋતુ અનુસાર બદલાય છે પણ રતાશ પડતા ભાગમાં કોઈ તફાવત પડતો નથી. આનું કારણ એ મનાય છે કે તે લોઢાનો કાટ છે. એના ધ્રુવપ્રદેશ દેખાત્તો શ્વેત ભાગ મંગળની ઋતુઅનુસાર મંગળના વિષુવવૃત્તની અરધે સુધી વિસ્તરે છે પછી સંકોચાય છે. ઉનાળામાં એ નાનામાં નાનો બનેલો જણાય છે. એના વાતાવરણમાં કાર્બન ડાયોક્સાઈડ અને થોડું પાણી છે, પણ ઑક્સિજન નથી. વિષુવવૃત્ત પાસે એનું ઉષ્ણતામાન ૫૦° ફે. પર પહોંચે છે.

માર્સ ઘણી વાર ફિલ્ટર રાખીને પણ નીરખાય છે. લાલ ફિલ્ટરથી તેના ધ્રુવપ્રદેશનો શ્વેત ભાગ બહુ તેજસ્વી જણાતો નથી અને ઘેરો દેખાતો ભાગ વધુ ઘેરો દેખાય છે. આથી વિરુદ્ધ અસર લીલા ફિલ્ટર વડે દેખાય છે. એનો લાલ ભાગ બહુધા વાળુકામય છે અને ધુમિલ દેખાતો ભાગ જલમય છે. કેટલાકને મતે એ ધુમિલ ભાગ જલમય ન હોતાં વનશ્રીથી ભરેલો છે.

૧૭મા સૈકામાં દૂરબીન વડે એનો પ્રથમ વાર વેધ લેવાયો હતો. એ વખતે ડૉ. પર્સિવલ લૉવેલે એ વેધ લેતાં માનવસર્જિત નેહરો કલ્પી હતી અને આજ નહિ પણ કોઈ અતિ પ્રાચીન કાળમાં મંગળના વિપુલ પ્રદેશમાં માનવવસતિ હતી એવું કહેલું. કેટલાંક શાસ્ત્રજ્ઞો એવું માને છે મંગળના પૃષ્ઠ પર રંગોના ફેરફારો જણાય છે તે તેનો ઉદ્ભિજ્જ હોઈ શકે.

મંગળને બે નાના ઉપગ્રહો હોવાની શોધ અસફ હોલ નામના એક અમેરિકન વિજ્ઞાનીએ કરેલી. તેમાંના એકનું નામ 'ફોબાસ' અને બીજાનું નામ 'બીમોસ' છે. આમાંના ફોબાસનો વ્યાસ દસેક માઈલે છે. અને તે મંગળના કેન્દ્રથી ૫,૮૦૦ માઈલ દૂર છે. મંગળની પ્રદક્ષિણા કરતા તેને ૭ (સાત) કલાક ૩૯ મિનિટ લાગે છે. બીમોસનો આશરે પાંચેક માઈલનો છે. મંગળથી તે ૧૪,૬૦૦ માઈલે છે અને મંગળની પ્રદક્ષિણા કરતા ૩૮ કલાક ૧૮ મિનિટ થાય છે. તે એટલો તો ઝડપી ફરે છે કે એક માર્સિઅન દિવસમાં ત્રણ વખત તે ઉદય-અસ્ત પામે છે. બંને ઉપગ્રહો મંગળના વિપુવવૃત્ત પર જ છે.

\- સં.

કલકત્તાનું ગતિચક્ર : કલાકાર શ્રી અપૂર્વ દેસાઈએ આ તૈલરંગી ચિત્રમાં વસ્તીથી ધમધમતા મહાનગર કલકત્તાની વિશેષતા એના પગરિક્ષાવાળાના ચિત્રણમાં પ્રકટ કરી છે. ચિત્રકારે માત્ર ફોટોગ્રાફિક છબી ન દોરતાં પોતાની કલ્પના વડે રિક્ષામાં કલકત્તા નગરને મૂકીને કટાક્ષ કરી લીધો છે કે, જાણે આ રિક્ષાવાળો સમગ્ર કલકત્તા નગરને ખેંચી જઈ રહ્યો ન હોય ! અહીં ચિત્રસંયોજન પણ પ્રશસ્ય અને આહ્‌લાદક છે.